

שלמה לוי

צדקה בעידן המודרני

מבחר מאמרים

אתר דעת תשע"ט

התוכן

- האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד? 2
- חיובם של בעלי הכנסה נמוכה בצדקה 10
- טובת הנאה בצדקה 18
- לא תעמוד על דם רעך - גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות 33
- קבלת שכר עבור שיעורי תורה ותמיכה בלומדי תורה בימינו 47
- מסים כצדקה וכמעשר כספים 62
- מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים 73
- מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס 83
- שיעור חיוב עשירים בצדקה 90
- שכר רופאים 98

שלמה לוי

האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד?

תחומין לג (תשע"ג)

ראשי פרקים

א. צדקה לפושט יד	ה. עד איזה שיעור חייבים לתת:
ב. האם יש לבדוק את העני?	1. מי שיצא ידי חובתו
ג. "אל ישוב דך נכלם"	2. חובת היחיד וחובת הציבור
ד. עני המחזר על הפתחים	ו. גבאי צדקה, מתרימים ופניות בדואר
	ז. סיכום ומסקנות

א. צדקה לפושט יד

בשתי דרכים ניתן לקיים את מצות הצדקה: במתן צדקה באמצעות ארגוני צדקה, ובמתן צדקה לעני הנמצא בפנינו. האם הנותן רק באמצעות ארגוני צדקה נוהג כהוגן?

כידוע, מצות הצדקה כוללת מצות עשה ומצות לא-תעשה.¹ הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, א) כותב: "מצות עשה ליתן צדקה לעניי ישראל כפי מה שראוי לעני, אם היתה יד הנותן משגת", ומכאן הסיקו המפרשים שמצות העשה כוללת גם מתן צדקה לעני שאינו נמצא בפנינו.² בעל אור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמז, א) מוסיף שכדי לקיים את מצות העשה צריך "לחפש על העני לתתה לו", ואם לא מצא עניים, יפריש צדקה ויניחנה בצד עד שימצא עניים, כדין מעשר.³ לפי זה נראה שבימינו, כשיש פניות רבות לתרומות בכל דרכי התקשורת, ופועלים ארגוני צדקה מוכרים ונגישים רבים, אין יתרון מבחינת מצות העשה למתן צדקה לעני הפושט ידו בפנינו דווקא, על פני עניים אחרים.

¹. כל מוני המצוות מנו את מצות העשה כמצווה אחת, הנלמדת מהפסוק "פתוח תפתח את ידך" (דברים טו, ח) או "נתון תתן לו" (דברים טו, י). באשר ללאו - יש ממוני המצוות שמנו לאו אחד, מהפסוק "לא תאמץ את לבבך" (דברים טו, ז); יש שמנו שני לאווים, מהפסוקים "לא תאמץ" ו"לא ירע לבבך" (דברים טו, י); ויש מי שמנה שלושה לאווים: "לא תאמץ", "לא תקפוץ" (דברים טו, ז) ו"לא ירע לבבך".

². ראו: שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' קיח); צפנת-פענח (הל' מתנות-עניים ז, א); שו"ת ערוגת הבשם (יו"ד ח"ב סי' ריט); בית-המלך (פ"א, תחילת הל' ת"ת, ד"ה ולפענ"ד); שו"ת משנה-הלכות (ח"י סי' קסב).

³. מובא ברש"י (חולין קלט, ב ד"ה לפי שנאמר) שבמקום שכפלה התורה, צריך לחזר אחר המצווה עד שתבוא לידי. והרי בצדקה כתוב "פתוח תפתח" ו"נתון תתן" (ספר מלא-העומר ססי' שכד, בשם הרב יצחק ירוחם דיסקין). מאידך, שו"ת שבט-הלוי (ח"ה סי' קלא; ח"ד ככד, ב) מקשה על דעת בעל אור-החיים, ממנו משמע שצריך להפריש ולהניח בצד מעשר אף אם אין עניים כלל. הרי מדין תורה ודאי אינו חייב להפריש צדקה כדי שיהיה מוכן אם יבוא עני, וגם מלשון הרמב"ם לא משמע כן, וראה דבריו שם באריכות. גם ביחס לנדרי צדקה, מובא בר"ן (ר"ה א, ב מדפי הר"י), בשו"ת (יו"ד רנז, ה) ובב"ח (שם), שאם אין שם עניים - אינו צריך לחזר אחריהם. אך לדעת התוס' (ר"ה ד, א ד"ה צדקה ומעשרות), לאחר שעברו שלושה רגלים, מחויב לחזר אחר העניים כדי לקיים נדרו. אך בדרך כלל לא מגיעים לכל זה, שכן "עניים מצויים הם (שו"ע יו"ד רנז, ג).

באשר למצוות הלא-תעשה, כותב הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ב): "וכל הרואה עני מבקש, והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה, עבר בלא תעשה". יש המדייקים מכאן שאדם עובר על הלאו רק אם העני ביקש ממנו ממש והוא סירב, וכן דעת הרשב"א (שבועות כה,א ד"ה אילימא צדקה) בשם בעלי התוספות.⁴ אחרים מדייקים שדי בכך שאדם רואה את העני מבקש ואינו נותן לו, כדי שיעבור על הלאו.⁵

מאידך, בספר-המצוות כותב הרמב"ם (ל"ת רלב): "הזהירנו שלא למנוע צדקה והרחבה מאחינו האביונים אשר נדע עניים ויכלתנו להחזיק להם".⁶ מכאן סובר הר"ש וואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"ט יו"ד סי' קצט; ח"ה יו"ד סי' קלא,ב) שלדעת הרמב"ם, כל מי שיודע שיש עניים, וביכולתו לתמוך בהם ואינו עושה זאת, עובר על הלאו. לדעתו, אין הכרח לומר שדברי הרמב"ם סותרים אחד את השני, שכן דבריו בהל' מתנות-עניים - "כל הרואה עני מבקש" - אינם מתייחסים לעני המבקש ממנו, אלא לעני מבקש, דהיינו - נצרך. כן כתב גם בעל אור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמז,א - עפ"י הרמב"ם בהל' מתנות-עניים), שאם יודע שיש עני נצרך ומתעלם מכך, עובר בלאו. ואף בספר החינוך (מצווה תנב) כתב: "שלא נמנע החסד והצדקה מאחינו בני ישראל, וכל שכן מן הקרובים בדעתנו חולשת עניים, ויש בנו יכולת לסעדם".⁷ לדעה זו, אין הבדל מבחינת הלאו בין עני המבקש צדקה בפועל לבין עניים אחרים שביכולתו לתמוך בהם.⁸

ב. האם יש לבדוק את העני?

הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ו) וטשו"ע (יו"ד רנא,ג) פוסקים כדעת רבי יהודה (ב"ב ט,א), ש"בודקין לכסות ואין בודקין למזונות": עני שאין מכירין אותו ואמר 'רעב אני, האכילוני' - אין בודקין אחריו שמא רמאי הוא, אלא מפרנסין אותו מיד. היה ערום ואמר 'כסוני' - בודקין אחריו שמא רמאי הוא.

לכאורה נראה שהחוב לתת לכל פושט יד מבלי לבדוק אחריו הוא רק אם יש חשש שאין לו מה לאכול. אך אדם שאינו רעב - צריך לבדוק, ואם אין אפשרות לבדוק, נראה שאין חיוב לתת לו.⁹ אמנם הרמב"ם אינו מפרט מה הדין כאשר לא ניתן לבדוק אחריו,

⁴ ראו מחנה-אפרים (הל' צדקה ססי' א), וכן כתבו צפת-פענח (הל' מתנות-עניים ז,א); בית-המלך (תחילת הל' ת"ת, ד"ה ולפענ"ד); שו"ת ערוגת-הבשם (יו"ד ח"ב סי' ריט)...

⁵ מהר"י קורקוס (הל' מתנות-עניים ז,ב); שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' קיח); דרך-אמונה (הל' מתנות-עניים ז,ז).

⁶ בספר חמדת-ישראל (ח"א, קונטרס נר מצוה, ל"ת רלב) כתב שהמילים "אשר נדע עניים" אולי מלמדים שהלאווים חלים רק על "עני אשר נדע אותו שהוא עני", ולא על מישהו שהוא ספק עני.

⁷ באגרת הגר"א (עלים-לתרופה) ובספר אהבת-חסד (ח"ב יט,ד בסוף ההג"ה) מובא, שאם אינו נותן צדקה בשיעור חומש או מעשר, עובר בכל רגע על כמה לאווים ועשים. לכאורה משמע שלדעתם עוברים על העשה ועל הלאו גם בעניים שאינם בפנינו. עם זאת, מובא בשם הרש"ז אורבך שכוונת הגר"א הוא "שכיון שהגיע עני לידו, ועכשיו אין לו כסף ליתן לו בגלל שלא הפריש מעשר כספים עד עכשיו, עובר בהלאוין של לא תקפוץ את ידך ובל תאחר" (קונטרס קול-התורה, חוברת לט, תשנז).

⁸ לכן, אין עדיפות למתן צדקה לעני העובר בין מתפללי בית-הכנסת על פני מתן צדקה לקופת הצדקה העומדת שם, השייכת לארגון צדקה מוכר. להיפך; נתינה לקופת בית-הכנסת מצויה במעלה השנייה של קיום המצווה (רמב"ם, הל' מתנות-עניים יח), ואילו נתינה לעני המבקש מצויה רק במעלה השישית (שם י,ב).

⁹ מובא בשם הר"י שפירא והר"מ שטרן (יד-מלכים עמ' ס) שבמחזור על הפתחים עוברים על לאו רק כשהעני צריך ממש מזון וכסות להחיותו, ובימינו לא צריך לחשוש לכך.

אך מסברה נראה שאין במקרה זה חובה, ובמיוחד כשהמניעה היא מצד המבקש. אמנם מי שנותן מקבל על כך שכר, אולם ספק אם הוא מקיים בכך מצות צדקה.¹⁰

בעניין זה אמר רבי אלעזר: "בואו נחזיק טובה לרמאי, שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום, שנאמר: וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא" (כתובות סח, א; וראו גם ירושלמי פאה פ"ח ה"ח). אמנם גמרא זו אינה מוזכרת כל-כך בפוסקים, אך רש"י מפרש: "היינו חוטאים - שאנו מעלימין עין מן העניים, אבל עכשיו הרמאים גורמים לנו". הפני-יהושע מבאר שאין הכוונה שהרמאים פוטרם אותנו מלתת צדקה, אלא שיש לבדוק אחר המבקשים צדקה, ובכך למנוע את ריבוי הרמאים. סברת הפני-יהושע מתיישבת היטב כשדנים במקבצי נדבות במקומות הומי אדם, שוודאי היו מתרבים אילו ההלכה הייתה מחייבת לתת לכל אחד מהם צדקה.

הרמב"ם אינו מפרט כיצד בודקים את העניים, אך נראה שבימינו ניתן להסתפק באישור מקורי מודפס של לשכת הרווחה (ברמת זכאות א' עד ג').¹¹

ג. "אל ישוב דך נכלם"

מובא ברמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ז), בסמ"ג (עשה קסב), בטור (יו"ד רנ) וברמ"א (יו"ד רמט, ד) ש"אסור להחזיר העני השואל ריקס, אפילו אין נותן לו רק גרוגרת אחת, שנאמר: אל ישוב דך נכלם". אולם בימינו, פסק הרצ"פ פרנק (פסקים מרוכזים בספר אהבת-צדקה לרב אברהם אבידן) שבעני המסתובב בין הבחורים בבית-המדרש, אין לחשוש ל"דך נכלם", כיוון שהעני אינו בא במיוחד למישהו מסוים, אלא רק רוצה לקבל בישיבה סכום כסף. באופן אחר, מובא בספר שלמי-שמחה (עמ' נג, הע' 23) שהרש"ז אוירבך הסכים שכאשר העני יודע מראש שסיכויו לקבל צדקה קלושים, הוא אינו "שב נכלם". לכן, "עני הנכנס לישיבה או לבית-הכנסת, או עובר מדירה לדירה, ויודע מראש שיקבל תרומה רק מחלק מהנמצאים - אינו נכלל בצווי זה".

מאידך, מובא בספר פלא-יועץ (ערך צדקה): "אסור להחזיר העני ששאל ריקס, שנאמר: אל ישוב דך נכלם... ונראה שבכלל זה הוא עני שפושט מטפחת בפתח בית הכנסת, שהוא כמי ששואל לכל אחד, וצריך כל אחד להטיל לו פרוטה".

ד. עני המחזר על הפתחים

מובא בגמרא (ב"ב ט, א) שעני המחזר על הפתחים, נותנים לו מתנה מועטת ואין נותנים לו מתנה מרובה.¹² מהגמרא משמע שהחיוב נובע מהחשש שהעני רעב, ואם אף

¹⁰ הצפנת-פענח (הל' מתנות-עניים ז, ב) כותב בעניין מעשר עני: "אם כבר נתן השיעור, אך לעני שאין מכירין אותו... אם אח"כ בא עני אחר, אם צריך ליתן לו - דזה ודאי הצדקה לא קיים... אך כיון שעפ"י דין צריך ליתן לו, יש לומר דנפטר". בגמרא (ב"ב טז, ב) מובא: "אמר ירמיהו לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, אפילו בשעה שעושין צדקה, הכשילם בבני אדם שאינם מהוגנים, כדי שלא יקבלו עליהן שכר". אך מפרש הנמוקי-יוסף (ב"ב ו, ב מדפי הרי"ף) ש"היינו דווקא במי שיודע שאינו הגון, אבל אם אינו יודע בו ואפשר שהוא הגון - שכר יש לו, שהרי לשם מצוה מכוון".

¹¹ כל אדם יכול לפנות ללשכת הרווחה האזורית לקבלת אישור על נזקקות. האישור ניתן לאחר בדיקת מסמכים והתרשמות כללית, ומצוינת בו רמת המצוקה - מא' עד טז, כאשר א' מציין את רמת הנזקקות הגבוהה ביותר. אפשר גם לבקש דו"ח סוציאלי מודפס ומקורי, המספק מידע מקיף ומדויק יותר על מצבו הכלכלי של הפונה.

¹² תוס' מסבירים שהגמרא עוסקת בגבאי צדקה המחלק מקופת הצדקה הציבורית, ולא ביחיד. גם רש"י והרא"ש נקטו בלשון "קופה" (ראו בית-יוסף יו"ד ס"י רט), וכך הובא גם בשו"ע (יו"ד רנ, ג). אך הב"ח (שם) פירש בדעת רש"י שכוונת הגמרא ליחיד. גם בדעת הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ז) נחלקו הדעות, והטור,

אחד לא יתן לו הוא עלול למות (ראו מהר"י קורקוס, הל' מתנות-עניים ז,ז). לכאורה, עולה מהגמרא שהלאו של "לא תאמץ" ו"לא תקפוץ" אינו חל על עני המחזר על הפתחים, שהרי הגמרא אינה קובעת שחייבים לתת פרוטה לעני זה מחמת הלאו אלא שמא ימות.

האמרי-בינה (ח"א או"ח יג,ג) כתב במפורש שאפשר שהמעלים עיניו מעני המחזר על הפתחים אינו עובר על איסור לא-תעשה, "כיון דאם לא יקבל מזה, יסבב אצל אחרים". לכן לדעתו הגמרא בסוגיית "פרוטה דרב יוסף" (ב"ק נו,ב), הקובעת ששומר אבדה פטור מלתת פרוטה לעני משום "העוסק במצווה פטור מן המצווה", פוטרת רק מלתת פרוטה לעני, ואינה פוטרת מסכומים גדולים. כי במתן צדקה יש גם לאו של "לא תקפוץ", שעליו לא חל הכלל של "העוסק במצווה פטור מן המצווה". רק לעני המחזר על הפתחים, שאין בו לאו ונותנים לו מתנה מועטת, פטור העוסק במצווה אחרת מלתת צדקה.¹³

בימינו, קיימת ודאות כמעט מוחלטת שלמקבצי הנדבות יש די כסף לצרכי המאכל הבסיסיים והמיידיים, ואין מקום לחשוש שמא ימותו מייד (ובד"כ גם ניתן לראות שיש להם די מטבעות לקניית כיכר לחם). בנוסף, ברוב המקומות יש בתי תמחוי הנותנים אוכל למי שאין לו. על כן, החשש המובא בגמרא אינו שייך במציאות שלנו (וראו הע' 9).

הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ז) הביא בסמיכות את דין עני המחזר על הפתחים ואת איסור "אל ישוב דך נכלם". מכך משמע, שהחוב לתת לעני המחזר על הפתחים הוא רק משום "אל ישוב דך נכלם", אך אין בזה לאו.¹⁴ וייתכן שהרמב"ם לא הביא את הנימוק המובא בגמרא - "שמא ימות" - שכן בדרך כלל לא ניתן לבדוק את העניים המחזרים על הפתחים, וממילא אין חובה ליתן להם מצד הלאו של "לא תאמץ ולא תקפוץ". על כן רק הביא הרמב"ם את הפסוק "אל ישוב דך נכלם", כדי להורות שניתן דבר מועט לכל מבקש, בין אם הוא מבקש כסות או מזון, ואף אם לא ניתן לבדוק אחריו.¹⁵

מהר"י קורקוס והב"ח סוברים שלדעת הרמב"ם מדובר ביחיד. מכל מקום, הרדב"ז (הל' מתנות-עניים ז,ז), הבית-יוסף (שם), הפרישה (יו"ד רנ,ו) והש"ך (שם, ג) פסקו שגם בקופה וגם ביחיד נותנים לו רק מתנה מועטת. אמנם, הנצי"ב (העמק-דבר דברים טו,ז) פירש שיש לאו גם בעני המחזר על הפתחים: איסור "לא תאמץ" מדבר על עני רגיל, ואיסור "לא תקפוץ" מתייחס לעני המחזר על הפתחים. כך גם משמע מערוך-השולחן (יו"ד רנ,ז), שכתב "אבל העניים המחזרים על הפתחים אין בהם שיעורים, וכל יחיד ויחיד נותן דבר קטן", ולא הזכיר כלל את הפסוק "אל ישוב דך נכלם", אלא את דין התורה הכללי בלבד.

¹⁴ ראו רדב"ז שם. אך לדעת הרמ"א, שלא הסמיק בין עני המחזר על הפתחים לבין דין "אל ישוב דך נכלם", ייתכן שהלאו שייך גם בעני המחזר על הפתחים. מהפלא-יועץ (ערך: צדקה) משמע שאין לאו בעני המחזר על הפתחים, שכן הוא מחייב לתת לו פרוטה רק משום "אל ישוב דך נכלם". כך בספר תולדות-יעקב (פ"ד) ובספר באור-צדקה (עמ' שפח) מובא שהרח"ע גרודזנסקי דימה את חובת מתן הצדקה לעניים הרבים הנקבצים בפתח בית-הכנסת לדין הקדמת שלום. וכשם שאי-אפשר בוודאות להקדים שלום לכל אדם, כך אי-אפשר לתת צדקה לכל המבקשים, כי "אין דנין אפשר משאי אפשר". מובן שלדעתו אין בכך לאו, שאחרת אין מקום לדמיון. וראו בספר באור-צדקה עמ' שנד, שהביא בשם הר"ש וואזנר ש"המסתובבים כל היום ואוספים כספים" - מסתבר שאין עוברים בהם על הלאו של "לא תאמץ", אבל סיים בצ"ע.

¹⁵ ייתכן שמקורו של הרמב"ם, במדרש אותיות דרבי עקיבא השלם (נוסח א, עמ' שסא), שם מובא: "וכשבא לפני דל בתפלה, איני משיבו מלפני ריקם, שנאמר: אל ישוב דך נכלם". והרי אנו מצווים ללכת בדרכי הבורא, שנאמר "והלכת בדרכיו", ולדעת הרמב"ם זו מצנת עשה. לכן, כשם שהקב"ה אינו משיב עניים ריקם, כך גם אנחנו מחויבים לנהוג.

ה. עד איזה שיעור חייבים לתת?

1. מי שיצא ידי חובתו

בעניין שיעור מצות הצדקה, כתב הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ה): "עד חמישית נכסיו - מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו - בינוני, פחות מכאן - עין רעה; ולעולם לא ימנע עצמו משלישית השקל בשנה, וכל הנותן פחות מזה לא קיים מצוה". בפועל, נחלקו הפוסקים בדבר שיעור מצות הצדקה, אם הוא מעשר, חומש או פחות מכך.¹⁶

באשר למצות הלא-תעשה, כתב הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ב): "וכל הרואה עני מבקש והעלים עיניו ממנו ולא נתן לו צדקה - עבר בלא תעשה". בטוש"ע (יו"ד רמט, ד; והשוו ללשון הרמב"ם שם י,ה) מתווסף היתר שלא לתת כשאין ידו משגת: אם שאל לו העני, ואין לו מה יתן לו - לא יגער בו... אלא יפייסנו בדברים, ייראה לבו הטוב שרצונו ליתן לו אלא שאין ידו משגת.

הלבוש (יו"ד רמט, א) מבאר את המונח "ידו משגת", וכותב: "יתן כפי השגת ידו. וכמה הוא השגת ידו? אמרו חז"ל: הנותן עד חומש... אחד מעשרה מדה בינונית, פחות מכאן עין רעה".¹⁷ מכאן ניתן להבין שאם כבר נתן שיעור חומש או עשירית, שוב אינו מחויב ליתן לצדקה ונחשב כמי ש"אין לו מה יתן לו".¹⁸

פוסקים רבים כתבו שהלאו בצדקה חל רק מכוח העשה, וכשפטור ממצות העשה של צדקה, פטור גם מהלאו.¹⁹ כך עולה לכאורה מסוגיית "פרוטה דרב יוסף" (ראו לעיל פרק ד). שהרי בצדקה יש לאו, וכיצד הותר לשומר אבדה להתעלם מהעני ולעבור על לאו? לכן נראה ששומר האבדה, הפטור מהעשה של צדקה, גם אינו עובר על לאו. בדומה, אולי גם מי שכבר נתן צדקה כראוי אינו עובר על לאו, אם אינו נותן צדקה לעני המבקש.

כך עולה מדברי אור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמז), שכתב ששיעור מצות העשה הוא עשירית, אך גם לאחר מכן - אם עדיין יש עניים דחוקים ביותר, חלה מצות "פתוח תפתח", "והוא ממידת הרחמים".²⁰ אור-החיים מוסיף שאם אינו נותן להם, יש להסתפק אם עובר על לאו של "לא תאמץ". הרי לנו שלדעתו, אדם שהפריש מעשר, ואין עני שהוא דחוק ביותר, אינו חייב עוד במצווה ואינו עובר גם על הלאו. אולם לדעת המהרי"ל דיסקין (שהובא בהע' 19) פטור מלתת רק אם כבר נתן חומש, כשיעור שגבלו באושא.

בשו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפה) מובא, שהשאלה האם אדם שכבר נתן חומש לצדקה עובר בלאו כשרואה עני ואינו נותן לו, תלויה במחלוקת אחרת - האם לאו

¹⁶ ראו במאמרי, "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379. באשר ליחס שבין מצות הצדקה לחובת מעשר כספים, ראו במאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, מעמ' 371.

¹⁷ ראו גם בערוך-השולחן (יו"ד רמט, ד) ובשבילי-דוד (יו"ד רמט, א). אך לדעת שבילי-דוד, בעשיר הדין שונה. מאידך, יש פוסקים שהבינו את המונח "ידו משגת" כפשוטו, ויש שאמרו שהכוונה לחומש. לפירוט, ראו מאמרי "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379.

¹⁸ בשו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קעז) משמע שגם אם עדיין לא נתן צדקה בשיעור הראוי, אלא רק בכוונתו לתת לאחרים, כבר אינו עובר על הלאו, שכן הוא כותב: "ודאי מי שרוצה ליתן צדקה לעניים כפי יכולתו אע"פ שאינו רוצה לקיים דרשא דעניי קרוביך קודמים, תו ליכא לאו דלא תקפוץ".

¹⁹ ראו: שו"ת מהרי"ל דיסקין (ח"א סי' כד); אמרי-בינה (ח"א או"ח יג, ג); קובץ-שיעורים (ב"ב ח, ב); גלינוני-הש"ס (נדרים לג, ב); קהלות-יעקב (קידושין סי' לט); צדקה-ומשפט (א, טו); וכעין זה במרחשת (ח"א סי' מג בהע') ובספר ברכת-יצחק עה"ת (פרשת ראה) העלה אפשרות זו. מאידך, לדעת הר"ש רוזובסקי (שיעורי רבי שמואל, ב"ב סי' קפב) הלאו הוא איסור חדש העומד בפני עצמו, שלא לאמץ את לבו ושלא לקפוץ את ידו.

²⁰ בעל נתיבות-המשפט (נחלת-יעקב, פ"י ראה), בעניין "פרוטה דרב יוסף", מחדש שהלאו של צדקה מתייחס רק לעני ערום או רעב, להם גם שומר אבדה מחויב לתת.

שאין בו מעשה (כדוגמת "לא תאמץ את לבבך") נחשב כמצות עשה, שחייב אדם להוציא עליה רק חומש מנכסיו (ויש שכתבו שליש), או שמא הוא נחשב כלאו, שחייב אדם להוציא את כל ממונו כדי שלא לעבור עליו.²¹ באמרי בינה (ח"ב חו"מ דיני דיינים סי' יט) הוסיף על כך, שבצדקה "נתנו חז"ל קצבה, כי דרכיה דרכי נועם".

2. חובת היחיד וחובת הציבור

פוסקים רבים כתבו שבמקום שיש בו ציבור מאורגן, המצווה לספק לעניים את כל צרכיהם די מחסורם מוטלת על הציבור, ולא על היחיד.²² על כך כתב הרמ"א (יו"ד רנ, א): "אין היחיד מחויב ליתן לעני די מחסורו, אלא מודיע צערו לרבים".²³ כשיש לציבור יכולת כלכלית לתת לעניים די מחסורם, אך הוא אינו עושה זאת, נחלקו הפוסקים.²⁴

האם בימינו, שעיקר נטל התמיכה בעניים מוטל על הציבור, אדם הרואה עני ואינו נותן לו צדקה עובר בלאו? מובן שלפחות לדעת הסוברים שמספיקה הידיעה על עני נצרך, והמתעלם ממנו, גם אם אינו עומד בפניו, עובר בלאו - לא ייתכן שכולנו עוברים על לאווים על כל עני, ובפרשנות מרחיבה, אולי גם כל ארגון צדקה שאנחנו יודעים עליו. על כרחנו נסיק אפוא שבמקום שיש בו ציבור מאורגן, יחיד שכבר קיים את מצות העשה כראוי, דהיינו שנתן עשירית או יותר, אינו חייב לתת צדקה לכל עני שפונה אליו ומבקש.²⁵ עם זאת, כאשר עומד בפנינו עני דחוק ביותר הפושט יד, צריך לתת לו משהו.²⁶

²¹ הסוברים שלא שאין בו מעשה נחשב לעניין זה כעשה הם: שו"ת חוות-יאייר (סי' קלט), בעל הפרי-מגדים (תיבת-גמא, חקירה ד; אשל-אברהם או"ח תרנו, ח ומסיים שם בצ"ע); הגהות חתם-סופר (או"ח סי' תרנו); תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפד); שו"ת מהרש"ם (ח"ה סי' נד); שו"ת ציץ-אליעזר (ח"ה סי' מ; ח"ט סי' א), וכן משמע בלבוש (או"ח תרנו, א); שו"ת חכם-צבי (סי' יז); מור-וקציעה (או"ח תרנו), משנת-חכמים (ריש הל' יסודי התורה) ועוד. לעומת זאת, משמע מהריב"ש (סי' שפז), אפשר אולי לדייק בבי"ח (יו"ד סי' רלב), ולדעת שו"ת מהר"ם שיק (או"ח ססי' שג); שו"ת שבט-הלוי (ח"ה סי' קעד) ופוסקים נוספים, דינו כלאו. האמרי בינה (ח"ב חו"מ דיני דיינים סי' יט; ח"א או"ח דיני שבת סי' א) מחלק בין מצוות שאין בהן זמן קבוע ויכולות להזדמן בכל עת, כגון הלאו שבצדקה, שלעניין זה דינן כעשה. לבין לאווין שאין בהן מעשה, התלויות בזמן, שדינן כלאו. נראה שכך מסיק גם השדי-חמד (מערכת הל' כלל קז), בסוף אריכות דבריו שם.

²² ראו: רמ"א (יו"ד רנ, א), בית-יוסף (שם), ש"ך (שם, א), ט"ז (שם, א), פרישה (שם, ב) ולבוש (שם, א). וכן דעת הרלב"ג (פרשת ראה, ד"ה עשר תעשר). מאידך, המאירי (בית הבחירה ב"ב ט, א), הבי"ח והגר"א (שם, ג) כתבו שגם כשיש ציבור, היחיד מחויב לתת לעני די מחסורו. לבאור דעת הטור, ראו דרישה (שם, א) וט"ז (שם, א).

²³ הבית-יוסף מוסיף ש"בין כולם יתנו לו די מחסורו", אך אין הכרח לומר שכל אחד ואחד חייב לתת את חלקו, אלא רק שסך הסכום יספיק לצרכי העני.

²⁴ בערוך-השולחן (יו"ד רנ, ד-ה) מובא: "אם האחרים אינם רוצים לתת, ואין בידו לכוף אותם, החיוב עליו לבדו", עד לשיעור עשירית או חומש. מאידך, בשו"ת ישמח-לבב (סי' לב) מובא: "במקום דאיכא רבים, לעולם אין היחיד מחויב לתת לעני די מחסורו, אף אם ידו משגת".

²⁵ נראה שהסוברים שהאיסור חל רק כלפי העני הפושט יד בפנינו, רואים את הלאו במשמעותו הצרה והפשוטה - דהיינו, אימוץ חלב כנגד עני המבקש צדקה. מאידך, הסוברים שהלאו חל גם כלפי עניים שרק ידוע עליהם, רואים את האיסור כרחב, ככללי יותר וכנובע מעקרון הערבות ההדדית של "כל ישראל ערבים זה לזה", לפיו אין הבדל בין עני הנמצא בפנינו לבין עניים אחרים שידוע לנו עליהם ואנו יכולים לסייע להם. גם לפי דעה זו, מסתבר שכאשר יש ציבור גדול וכל אחד מהציבור תורם את חלקו כפי יכולתו, עוברת המחויבות הכוללת לתת לכל אחד ואחד מהיחיד לציבור. רק כשהציבור אינו נותן כנדרש, כאן החיוב יחזור לידי היחיד.

²⁶ מובן שאין צורך להודיע את צערו של פושט יד, כפי שכותב הרמ"א, שהרי הוא עושה זאת בעצמו.

ו. גבאי צדקה, מתרימים ופניות בדואר

איסור "אל ישוב דך נכלם" מתייחס רק למי שמבקש צדקה לעצמו (דרך-אמונה, הלי' מתנות-עניים ז, מח), ולא לגבאי צדקה ולמתרימים למיניהם (שלמי-שמחה עמ' נד, בשם הרש"ז אורבך). על כן, לכאורה אין חובה ליתן פרוטה למתרימים אלו.

בשו"ת קול-אליהו (ח"ב יו"ד סי' יט) מובא ש"גבאי הממונה על הצדקה, שהוא מפורסם לכל בני העיר שהוא נתמנה מפי בית דין או מן העניים עצמם, אין ספק דמי שאינו נותן לו דעובר בלא תאמץ". אולם בימינו אין קופה אחת המטפלת בכל צרכי העניים, אלא אינספור ארגונים שמינו עצמם לכך. על כן, נראה שיש לראות אותם כ"עניים שיודע עליהם", ולא כעני הפושט יד בפנינו. ואכן מובא בספר 'עלהו לא יבול' (ח"ב עמ' קיא) בשם הרש"ז אורבך, שאין חיוב לתת לכל גבאי הצדקה המבקשים.

על אחת כמה וכמה, כאשר המתרימים לוקחים לעצמם אחוזים ניכרים מהתרומה, ועוד מתווספים על כך משכורות גבוהות וצרכי הנהלה מנופחים, נראה שיש לכך גדר של צדקה שחלקה לעניים וחלקה לרמאים,²⁷ ועדיף לתת לארגונים המחלקים כמעט את כל הצדקה לעניים.

מובא בשם הרי"ש אלישיב (באורח-צדקה עמ' יז) שאין עוברים על לאו כאשר לא נענים לבקשה לצדקה בדואר, כיוון שהבקשה אינה מיועדת לאדם מסוים, אלא היא כללית. מאידך, בשו"ת באר-משה (ח"ד סי' צב) כתב על שאלה זו: "שאם בית-דין או רב מוחזק בצדקתו חתום עליו, הוי כאילו העני עומד לפניו". אך גם לדעתו, באופן אחר אינו חייב עד שהמבקש יעמוד בפניו, כנדרש בעדות.

ז. סיכום ומסקנות

א. מצנת עשה לתת צדקה לעני, גם אם הוא אינו נמצא בפנינו. יש הסוברים שהלאו חל רק על עני שבפנינו ושאינו נותנים לו, אחרים סוברים שאדם עובר על כל עני המבקש ממנו דווקא, ויש הסוברים שכדי לעבור, מספיק שידע שיש עני נצרך וביכולתו לתמוך בו.

ב. הרואה עני מבקש ואינו נותן לו, אם ידו משגת - עובר בלאו. אך נראה שאם מתכוון לתת לאחרים כפי כוחו, גם אם עדיין לא נתן - אינו עובר בלאו. ויש אומרים שבכל אופן חובה לתת לעני המבקש בפנינו, אך יוצאים ידי חובה גם בפחות משווה פרוטה.

ג. במסגרת ציבורית, ייתכן שיחיד שנותן צדקה בשיעור הראוי, ואינו נותן לכל המבקשים ממנו, אינו עובר בלאו.

ד. עני המחזר על הפתחים - נותנים לו מתנה מועטת, ואין נותנים לו מתנה מרובה; אך אפשר שאין עוברים בזה על איסור "לא תאמץ ולא תקפוץ".

ה. אדם שאינו מוכר לנו ואינו רעב, צריך לבדוק אחריו לפני שנותנים לו. לכן, לכאורה, לא עוברים על לאו כשנמנעים מלתת למקבצי נדבות ברחובות ובבתי-הכנסת, שהרי אין אפשרות לבדוק אחריהם. עם זאת, נראה שניתן להסתמך על אישור זכאות מתאים או על דו"ח סוציאלי של לשכת הרווחה.

²⁷ ראו: שו"ת משנה-הלכות (ח"ד ססי' רלז); 'לקט שאלות המצוות' (ח"ב יו"ד עמ' צד); כנסת-הגדולה (חו"מ סי' שלא, ב"י ז), שהביא בשם המהר"ם גלנטי שנהגו לתת לשלוחים שליש או רביע, ויש להניח שבאותם ימים המשולחים לא קיבלו החזרי הוצאות.

- ו. יש מפוסקי זמננו הסוברים שלעניינם המחזרים בימינו בין בתי-הכנסת אין דין של "אל ישוב דך נכלם", אך יש שהחמירו בכך.
- ז. אין חובה לתת צדקה לכל גבאי הצדקה המבקשים. ביחס לבקשות בדואר - יש הסוברים שאם הבקשה מאושרת על ידי בית-דין וכד', דינה כבקשתו של עני העומד בפנינו.

שלמה לוי

חיובם של בעלי הכנסה נמוכה בצדקה

תחומין לה (תשע"ה)

ראשי פרקים

א. אין לו כדי להתפרנס 1. האם חייב במצנת צדקה? 2. האם רשאי לתת צדקה לעצמו? ב. גדר "אין לו כדי להתפרנס" 1. רמת הצריכה המינימלית 2. לכמה זמן?	ג. שיעור שליש השקל בשנה ד. האם אדם חייב לדחוק עצמו כדי לתת צדקה ה. דין עני במעשר כספים 1. לסוברים מעשר כספים דרבנן 2. לסוברים מעשר כספים מנהג ו. סיכום

האם כל אחד חייב במצוות צדקה? מה באשר לאנשים החיים מתחת לקו העוני? האם קשישים או נכים, שכל הכנסתם היא מקצבת הביטוח הלאומי, צריכים להפריש צדקה? ומה דינם של סטודנטים וחיילים?

א. אין לו כדי להתפרנס

1. האם חייב במצנת צדקה?
- בגמרא (גיטין ז, ב) מובא:
- "ועיניתך" - אמר מר זוטרא: אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה. "לא אענד עוד" - תני רב יוסף: שוב אין מראין לו סימני עניות.¹
- על פי גמרא זו פסקו הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ה) וטוש"ע (יו"ד ריש סי' רמח): "ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו".²
- עם זאת, הטור (יו"ד סי' רנא) מביא את דעת רב סעדיה גאון, החולק על כך:
- חייב אדם להקדים פרנסתו לכל אדם. ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו, שנאמר: "וחי אחיך עמך" - חייך קודמין לחיי חברך. וכן אמרה הצרפית לאליהו: "ועשיתי לי ולבני" - תחילה לי ואח"כ לבני, והודה לה אליהו ואמר לה: "לך ולבנך תעשה באחרונה".³

1. ראו גם שאילתות דרב אחאי גאון (כי-תשא, שאילתא סד). מוסיף הרדב"ז (הל' מתנות-עניים ז, ה): "ואין זה רשות אלא חובה, ודרשינן ליה מקרא דכתיב 'נתון תתן' - כלומר, תן מן הנתון". נראה דכוונתו לדרשה בב"מ (לא, ב): "נתן תתן - אין לי אלא מתנה מרובה. מתנה מועטת מנין? ת"ל: 'נתון תתן' - מכל מקום".
2. כך גם בספר המצוות לרמב"ם (עשה קצה): "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב במצוה זו, כלומר - הצדקה אם מי שלמטה ממנו אם לדומה לו, ואפילו בדבר מועט". אך ספר החינוך (מצווה תעט) מסייג וכותב: "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב לעשות צדקה אם ימצא למטה ממנו שצריך לה".
3. לדעת המהרי"ל דיסקין (כת"י בספר אהבת-חסד, יו"ד סי' רמח), הטעם הוא מפני שאם נותן צדקה למרות שאין לו כדי להתפרנס, נמצא שסומך על הנס. הוא מוסיף שהוא הדין אם יש לו עכשיו בדיוק מאתיים זוז, שפטור מלתת.

כדברי הרב סעדיה גאון מובא גם ברמ"א (יו"ד רנ"א, ג) ובלבוש (שם): "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם, ואינו חייב לתת צדקה עד שיהיה לו פרנסתו". אך בבדק-הבית (מובא גם בבית-יוסף יו"ד ס"י רנ"א) כתב שיש לו גמגומי דברים על דברי רס"ג.

ערוך-השולחן (יו"ד רמח"א) מסכם את הדעות וכותב:
ויש בזה שאלה, והרי הטור בעצמו כתב ב[ס"י] רנ"א משמו של הרב סעדיה גאון,
דאינו חייב ליתן צדקה עד שיהיה לו כדי פרנסתו... וגם רבינו רמ"א כתב גם כן
כן. ונראה שמטעם זה השמיטו שם רבינו הבית-יוסף בשו"ע.

יש מהפוסקים שהבינו את דברי רס"ג והרמ"א כפשוטם. כך כתב הש"ך (יו"ד רמח"א):
היינו כשיש לו פרנסתו בלאו הכי, דאם לא כן אינו חייב ליתן צדקה... ומכל
מקום מותר לו להתפרנס מן הצדקה אם אין לו קרן שיוכל להתפרנס מן הריוח.⁴

לדעה זו העניינים מתחלקים לשתי קבוצות:

1. עניינים שאין להם כדי מחייתם, הפטורים ממצות צדקה.
2. עניינים שיש להם כדי מחייתם, אך אין להם קרן להתפרנס ממנה, החייבים במצות צדקה.⁵

על כך מקשה ערוך-השולחן (יו"ד רמח"א, ב): מי התיר לעניים שבקבוצה השנייה לקבל צדקה? והרי יש להם כדי מחייתם?! ואף אם מדובר באדם שאין לו מאתיים זוז, שמותר לו לקבל צדקה (טושי"ע יו"ד ריש ס"י רנ"ג), הרי "אם יש לו פרנסה, פשיטא שאסור לו לקבל צדקה אף כשאין לו מאתיים זוז, דהטעם שבפחות משיעור זה מותר לו לקבל צדקה, משום דאמרו חכמים דבפחות משיעור זה אין בו כדי להתפרנס... אבל כשיש לו פרנסה, מי התיר לו לקבל צדקה אפילו אין לו מעות כלל?!"

לכן לדעת ערוך-השולחן (שם, ג), כוונת רס"ג והרמ"א היא, שאדם שאין לו כדי להתפרנס אמנם פטור ממתן צדקה קבועה, בשיעור חומש או עשירית מהכנסתו, אך חייב לקיים מצות צדקה פעם בשנה, בשיעור שליש השקל.⁶ וכן דעת פוסקים רבים נוספים.⁷

נראה שיש לתרץ את דעת הש"ך וסיעתו עפ"י דברי החכמת-אדם (קמ"ד, ב), ש"אפילו עני המתפרנס מן הצדקה [חייב בצדקה], כגון שיש לו מעט ממון ואינו נושא ונותן בהם, דמותר ליטול מצדקה כיון שאין לו כדי להתפרנס מן הריוח". דברי הש"ך וסיעתו מתייחסים אפוא לקבוצה, או לסוחר שאין לו קרן המספיקה להתפרנס ממנה, או לבעל מלאכה שהכנסתו אינה מספיקה, אך יש להם ממון כלשהו שכעת לא נעשה בו שימוש. אולם גם לדעתם, בעל-מלאכה המרוויח מספיק כדי להתפרנס - אינו רשאי ליטול צדקה, גם אם אין לו קרן כלשהי.

4. ובדומה, ש"ך (יו"ד רנ"א); באר-היטב (יו"ד רמח"א); חכמת-אדם (קמ"ד, ב); מהרי"ל דיסקין (כת"י, יו"ד סי' רמח); שו"ת אמרי-יושר (ח"ב סי' קפ); שו"ת דובב-מישרים (ח"ג סי' פד); שו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב); שו"ת חלקת-יעקב (יו"ד סי' קלז). וכך משמע בשו"ת חוות-יאיר (סי' כד) ובבית-מאיר (יו"ד שלא, קמו), המוכיחים מדברי הש"ך שם, שמעשר כספים אינו מדרבנן אלא מנהג, ומכאן שהם סוברים כדעת הש"ך.

5. נראה שאין חובה לתת צדקה לקבוצה זו, שכן דרשו חז"ל (כתובות ס"ז, ב): "די מחסורו... אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשרו", והרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ג) כותב: "לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו", ומכאן שאין חובה לספק לעני מעבר למחסורו העכשווי. יחד עם זאת, בכל נתינה לעני מקיימים מצות צדקה. ראו על כך מאמרי, "האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד", תחומין לג, מעמ' 167.

6. ראו להלן הערה 17.

7. רדב"ז (הל' מתנות-עניים ז, ה); דרישה (יו"ד רמח"א); ב"ח (יו"ד סי' רמט; ססי' רנ"ג); ט"ז (או"ח תרצ"ד, א); שבילי-דוד (יו"ד רמח"א); דרך-אמונה (הל' מתנות-עניים ז, לב); תשובות-והנהגות (ח"ג סי' רפה).

לדעת הש"ך וסיעתו, אדם שהכנסתו אינה מספקת ליותר מכדי צרכיו ואין לו חסכוניות, פטור ממצות צדקה. בנוסף, יש מקום לדון באדם שהכנסתו אינה מספקת, ויש לו חסכוניות, אך הם מיועדים למטרות אחרות שהאדם חייב בהם - כגון ללמד את ילדיו אומנות,⁸ או קופת גמל להוצאותיו השוטפות לאחר יציאתו לגמלאות. הוא הדין גם ביחס לסטודנטים רבים ולחיילי סדיר, הגרים בשכירות ללא מימון הצבא.⁹

2. האם רשאי לתת צדקה לעצמו?

מובא בתשב"ץ (ח"ב סי' קלא) שאדם רשאי לתת צדקה לעצמו:
ואפילו אין לו בנים, והוא צריך למזונותיו להתפרנס ממעשה ידו - הוא קודם לכל אדם. וכמו שאמרו בפרק איזהו נשך: חייך קודמין לחיי חברך, ואמרו בפרק בתרא דהוריות: היו הוא ואביו ורבו בבית האסורים, הוא קודם וכו'. ובפרק אלו מציאות אמרו: אבדתו ואבדת אביו - אבדתו קודמת, ואמרינן בגמרא: מנא הני מילי? אמר רב יהודה אמר רב: דאמר קרא "אפס כי לא יהיה בך אביון" - שלך קודם מכל אדם.

שו"ת מנחת-יצחק (ח"ו סי' קא) מסיק מכאן שאדם שאין לו כדי פרנסתו נחשב כנותן צדקה לעצמו, ולכן קודם יפריש ואח"כ ישתמש בכסף לצרכיו. רק אם הוא מרוויח יותר מכדי צרכיו ומכדי משפחתו, הוא צריך גם לתת צדקה לאחרים.

הר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה ח"ט יו"ד סי' לו) הציע לדייק ולחלק בין דברי רס"ג לבין דברי הרמ"א. לפי דעת רס"ג, מי שאין לו כדי צרכו פטור לגמרי מלהפריש צדקה, אך לדעת הרמ"א הוא צריך להפריש צדקה אך לוקח אותה לעצמו.

בדומה לכך מובא בסידור עבודת-התמיד (הל' צדקה, קודם תפילת ויברך דוד):
אם רואה שאינו די לו להוצאתו, אף שהוא מצמצם ואינו רודף במותרות, מוטב שיקח ממעות מעשר שלו לפרנסתו.

ב. גדר "אין לו כדי להתפרנס"

אחוז גבוה מהציבור יאמר כי הוא "לא גומר את החודש". כיצד נקבעת רמת ההכנסה שאין בה "כדי להתפרנס", ועל כן המצויים בה פטורים ממתן צדקה?

1. רמת הצריכה המינימלית

יש שקבעו גדרים מחמירים. בתשובות-והנהגות (ח"א תקס"ב) מובא בשם הגרי"ז, שהגדר הוא שחי עם בני ביתו בדוחק וללא מותרות כלל, ועדיין זקוק לעזרה מאחרים. בערוך-השולחן (יו"ד רנ"א, ה) ובעקבותיו בדרך-אמונה (הל' מתנות-עניים ז, צו; ראו גם תשובות-והנהגות שם) כתבו שנחשב כמי שאין לו כדי להתפרנס רק אם "אינו מרויח, רק לחם צר ומים לחץ".¹⁰ ערוך-השולחן מביא לכך שני טעמים:

1. "אם נאמר כפשוטו (דהיינו, שכל מי ש"אינו גומר את החודש", נחשב כמי שאין לו כדי להתפרנס), א"כ רובם של בעלי בתים פטורין מן הצדקה לגמרי, לבד שלישית השקל

8. נראה שהוצאות אלה, אינן יכולות להיחשב כצדקה - ראו מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, עמ' 371.

9. שמעתי מהר"א ליכטנשטיין בשם הרב אהרן סולוביצ'יק, שבענייני צדקה קשה מאוד להשוות בין תקופתו לבין תקופות קודמות, בגלל העלייה התלולה ביוקר המחיה וברמת החיים. כך גם הארכת תוחלת החיים וההוצאות הרפואיות הנלוות לכך מחייבת היערכות שונה מבעבר.

10. [הערת מערכת: מעין זה בעניין דומה, ראו מאמרו של הרב שלמה אבינר, "מותרותיך אינם קודמים לחיי חבריך", תחומין כט, מעמ' 54.]

בשנה. וידוע דרוב ישראל - הלואי שיספיק להם פרנסתם להוצאתם. ולפי זה יפטרו כולם מן הצדקה זולת עשירים גדולים, ובמקומות שאין עשירים יגוועו העניים ברעב".

טעם זה מקבל בימינו משמעות אחרת. אכן, אין להשוות בין המצב הכלכלי בתקופתו של בעל ערוך-השולחן בבלרוסיה, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, למצב היום במדינת ישראל, המאופיין בכלכלת השפע ובחברת הצריכה של העולם המודרני, שבה הציבור חשוף לאינספור מוצרי צריכה ומותרות. אך אצל רוב הציבור ההוצאה נקבעת על פי רמת ההכנסה, ומעת שהאדם התרגל להוצאה מסוימת, גם אם היא אינה באמת בסיסית או חיונית, הוא רואה אותה ככזו, ודאי אם זו הוצאה שקיימת אצל אנשים רבים נוספים.¹¹

2. הרס"ג "מביא ראיה מהצרפית שבשם היה תלוי חיי נפש ממש שהיה רעב בעולם... אבל האיש שמרוויח פרנסתו כבעל בית חשוב, שאוכל כראוי לחם ובשר ותבשילין, ולובש ומכסה את עצמו כראוי - ודאי דחייב בצדקה מעשר או חומש".

אכן דעת הרס"ג צריכה בירור. כאמור, צרכי פרנסה קודמים לחובת הצדקה, אך ההוכחות לכך נשענות על ענייני פיקוח נפש. אם אכן הפטור ממתן צדקה הוא רק במצב של פיקוח נפש, מהו החידוש בדברי רס"ג? והרי ברור שאין הלכה כבן-פטורי (ב"מ סב,א), הסובר ששניים שהולכים במדבר ואין מספיק מים לשניהם, ישנו שניהם וימותו. ההלכה היא כרבי עקיבא, הדורש "וחי בהם", והוא הדין לענייננו.

ספר חוט-המשולש עה"ת (פרי' בהר-בחקותי) מתרץ ומסביר שדברי הרס"ג אינם מצומצמים לפיקוח נפש דווקא. לימודו של רבי עקיבא מ"וחי בהם" שייך גם בלא פיקוח נפש, ומכאן למד רס"ג שאדם אינו חייב לסגף עצמו כדי לתת צדקה. הגמרא הביאה את מחלוקת רבי עקיבא ובן פטורי דווקא במקרה של מיתה רק כדי להודיע כוחו של בן-פטורי, שחולק על רבי עקיבא אפילו אם שניהם ימותו.¹² בספר התניא (אגרת-הקודש טז) מובא הסבר אחר: "ולא אמרו חייך קודמין אלא כשביד אחד קיתון של מים וכו', שהוא דבר השווה לשניהם". דהיינו, הדגש הוא על השוויון, פרנסת עצמו מול פרנסת העני, ולא דווקא על מצב שיש בו פיקוח נפש.¹³

בספר צדקה-ומשפט (א,טו) מקשה על הגישה המחמירה: הרי הפוסקים דוחקים לומר שגדר "יש לו כדי להתפרנס" הוא כאשר האדם מתפרנס מן הצדקה, ובנוסף על כך יש לו ממון שאינו נושא ונותן בו. לפי הגישה המחמירה, מספיק היה לומר שהוא אינו מסתפק בלחם ומים, ולכן אינו נחשב כמי שאין לו כדי להתפרנס. על כן, לדעתו, משמע מהפוסקים שגדר "אין לו כדי להתפרנס" כולל גם מה שצריך למזונות, כסות ודירה.¹⁴

11. יחד עם זאת, לכאורה אין מקום לחשוש שכולם יפטרו עצמם מהצדקה והעניים ימותו, כי כאשר יש חשש לפיקוח נפש, דיני צדקה הרגילים כבר אינם חלים. ראו מאמרי, "לא תעמוד על דם רעך - גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות", תחומין לד', מעמ' 349.

12. הוא מביא שם תירוץ נוסף, על-פיה אכן המחלוקת בין רבי עקיבא לבן-פטורי מצומצמת למקרה של פיקוח נפש. הרס"ג מחדש, שגם במקום יישוב, שיכול להציל עצמו ולבקש מזון מאחרים, "אפילו הכי אינו חייב להוציא מפרנסתו וליתן לאחרים חלקו, דאף בזה קרינן ביה 'וחי אחיך עמך' - חייך קודמין לחיי חברך".

13. אמנם בהמשך דבריו הוא כותב ש"הנה זה עפ"י שורת הדין גמור אבל באמת... ראוי לכל אדם שלא לדקדק להעמיד על הדין, רק לדחוק חייו וליכנס לפני ולפנים משורת הדין... שכל המדקדק בכך סוף בא לידי כך חס וחלילה, וגם כי כולם צריכים לרחמי שמים... והצדקה מכפרת ומגינה מן הפורענות".

14. בספר צדקה-ומשפט מנסה לפרש כך גם את ערוך-השולחן, שכתב רק ש"בעל בית חשוב" אינו יכול להיחשב כמי שאין לו כדי חייו. אך המעיין לעיל יראה שקשה מאוד לפרשו כך. ונראה שערוך-השולחן נקט בדוגמא

שו"ת מנחת-יצחק (ח"ו סי' קא) ושו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) אינם מגדירים את המונח "אין לו כדי חייו". נראה שלדעתם יש לאמץ את דברי שו"ת נודע-ביהודה (תניינא חו"מ סי' יד) בעניין אחר, ש"הכל לפי ראות עיני הדיינים לפי אותו העת ואותו הזמן".¹⁵ כך הובא גם בשו"ת תשורת-ש"י (סי' ער) לעניין גדר "ידו משגת",¹⁶ וכך אולי יש להבין את המקור האחרון בתשב"ץ, לפיו "שלך קודם מכל אדם".

2. לכמה זמן?

בספר מנוחה-וקדושה (שער התורה ח"ב, סי' כה, מתלמידי ר"ח מוולוז'ין) כתב ש"מה שמפורש הדין, שכל זמן שאין לו מזונות פטור מן הצדקה - פירוש, מזונות אותו היום". ובשו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) כתב ש"הוא לזמן קצר, יום או יומיים, עד שיהיה אפשר לו להרויח".

לעומת זאת, בתשובה הבאה (שם סי' קיג) הר"מ פיינשטיין כותב: "לפי חשבון מעשר שלו ניכר שמרויח פחות מכדי הוצאתו, שמדינא פטור ממעשר כספים כי פרנסת עצמו קודם לכל אדם". לדעתו (שם סי' קיב) אדם שאין לו כדי להתפרנס פטור מלתת צדקה, אך מרגע שמתחייב אדם במצנת צדקה, כבר צריך להפריש מעשר כספים. רואים כאן שיש אפשרות שאדם יהיה פטור מצדקה, אף שמדובר במי שיש לו כדי לחיות יום או יומיים.

לכן יש לומר שהגדר של "יום או יומיים" מתייחס למי שהכנסתו אינה קבועה, כגון עצמאי בעל עסק. אולם אדם העובד כשכיר, ומקבל תשלום עבור עבודתו מדי חודש, ומשכורתו מספיקה לו רק לשבועיים - לא שייך לומר שהוא חייב בצדקה במהלך השבועיים הראשונים של החודש, כאשר ברור שבהמשך החודש לא יהיה לו כלום, ואין מקום להמתין יום או יומיים ולבחון שוב את הכנסתו. על כן, ביחס לשכירים של ימינו, פרק הזמן של מבחן ההכנסה הנדרש כדי שייחשב שיש לו כדי להתפרנס הוא חודש.

ג. שיעור שליש השקל בשנה¹⁷

ראינו שפוסקים רבים סוברים שאדם שאין לו כדי להתפרנס יוצא ידי מצנת צדקה בנתינת שליש השקל בשנה. לדעות אלו, שיעור זה הותר רק להם, ולא לאחרים. כך סובר הרדב"ז (הל' מתנות-עניים ז,ה) וכך משמע בנחלת-צבי (יו"ד רמח"א). גם בשו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) ובשבילי-דוד (רמח"א) בדעת הש"ך, הסוברים שעני זה פטור לגמרי ממצנת צדקה, מבואר שאם יש לו הכנסה ונותנה לו קרן כלשהי להתפרנס ממנה, אינו רשאי להסתפק בשיעור שליש השקל.¹⁸

של "בעל בית חשוב" כדי להראות עד היכן עלולים להגיע אם מגדירים את היעדר היכולת להתפרנס באופן יחסי. לכן לדעתו יש להגדיר את היעדר היכולת להתפרנס באופן מוחלט ומצמצם.

15. בשו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיג) מציין שהשואל פטור ממעשר כספים, ומשמע שפטור גם מצדקה, שכן לדעתו (שם סי' קיב) מרגע שאדם מתחייב בצדקה, הוא מתחייב גם במעשר כספים. הוא מוסיף (בסי' קיג), שאל לו לשואל לנהוג במידת חסידות ולהפריש מעשר כספים, ובשל כך לדחוק בבני משפחתו. מכאן משמע שהשואל במצבו הנוכחי לא חי כל כך בדוחק, ולמרות זאת נראה שהוא פטור מן הצדקה.

16. ביחס לכך ש"אם ידו משגת, תבא מארה למי שמפרנס אביו ממועות צדקה שלו" (רמ"א יו"ד רמ,ה).

17. מובא ברמב"ם הל' מתנות-עניים (ז,ה) ובטושי"ע (יו"ד רמט,ב): "ולעולם לא ימנע עצמו פחות משליש השקל לשנה, ואם נתן פחות מזה לא קיים מצנת צדקה". כלל זה נלמד בגמרא בב"ב (ט,א) מפסוק בספר נחמיה. שיעורו כ- 7-6 גרם כסף, דהיינו פחות מרבע אונקיה. בשנים האחרונות שוויו נע בין 12 ל-25 ש"ח, ומשתנה לפי מחיר הכסף ושער הדולר.

18. האגרות-משה מסביר שאם לא כן, "לא היה קשה כלום" - דהיינו, בשביל סכום פעוט של שליש השקל בשנה, כלל לא היה צורך לפטור אותו מצדקה.

לדעת בעל האור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמז, א) והברכי-יוסף (יו"ד רמט, ג), שיעור שליש השקל בשנה מתייחס רק לעני חסר כול, אך אם יש לו הכנסה כלשהי, אינו רשאי להסתפק בכך (וראו שו"ת תשובה-מאהבה ח"א סי' פז ד"ה הפוך בה).¹⁹

בניגוד לדעות אלו, רבים אחרים סוברים ששיעור שליש השקל מתייחס לכולם.²⁰ אמנם מי שנוהג כך נמצא בקצה התחתון של גדרי עין רעה, אך הוא עדיין מקיים בכך את מצוות הצדקה המוטלת על היחיד, ולא ביטל מצוות עשה. אם כן, כיצד ניתן להבטיח את מילוי צרכי העניים? מסביר בעל הישמח-לבב, שהחוב לדאוג לכלל צרכי העניים מוטל על הציבור, והם שצריכים לכפות על היחיד לתת את השיעור הראוי והנדרש ממנו.

ד. האם אדם חייב לדחוק עצמו כדי לתת צדקה

בניגוד לדברינו עד כה, מהגמרא במסכת גיטין (ז, א) עולה שאדם צריך לדחוק עצמו כדי לתת צדקה:

מאי דכתיב "כה אמר ה' אם שלמים וכן רבים וכן נגוזו ועבדו" וגו'? אם רואה אדם שמזונותיו מצומצמים, יעשה מהן צדקה, וכל שכן כשהן מרובין.

בספר חוט-המשולש עה"ת (בהר-בחוקות) מובא שלדעת רס"ג יש לפרש את הגמרא כעצה טובה, ולא כחובה, וממילא אין סתירה בינה לבין דברי רס"ג.

בשו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) מסביר שדרשה זו עוסקת באדם המרוויח ממלאכה ואינו נוטל צדקה, ויש לו מזונות מצומצמים לכל השנה. מאידך, הדרשה של מר זוטרא (גיטין ז, ב) - "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה" - באה להוסיף ש"אפילו עני שאין לו מזונות לשנה, שלכן מתפרנס מן הצדקה, צריך ליתן צדקה, דגם זה נחשב ריווח".²¹

האור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמ"ח, א) מביא את דעת הש"ך, וממשיך: ונראה דאפילו אין לו אלא פרנסתו, יצמצם על עצמו לקיים מצוות הצדקה, ולפחות יתן לעני וגם העני האחר יחזור יתן לו, ונמצאים מקיימים שניהם מצוות הצדקה וכדלקמן [בשו"ע] רנא, יב [כדין מעשר עני ומעשר שני], ובזה לא מחסר מפרנסתם כלום ומקיימים מצוות עשה.²²

בספר שבילי-דוד (יו"ד רמח, א) מובא "שאף עני גמור עכ"פ מחויב לקיים מצוות צדקה ולצמצם עצמו לקיים מצוה זו, כמו שמצמצם לקיים שאר מצוות עשה".²³

בשו"ת אגרות-משה (אה"ע ח"ד כו, ד; וראו גם דברי הראי"ה קוק בשו"ת אורח-משפט או"ח קפח, נד) מובא שפשוט שבצדקה צריך להקדים לחם חברו לבשר עצמו, אפילו הוא עני שצריכין ליתן לו בשר. אך ביחס לצרכי משפחתו, הוא כותב שאמנם

19. ברדב"ז (הל' מתנות-עניים ז, ה) מובא ששיעור שליש השקל בשנה נועד גם למקרים "שאין צורך לעניים". לעומת זאת, בצפנת-פענח (הל' מתנות-עניים ז, ה) כתב שבשיעור זה מוטל עליו לחפש אחר עניים, וכן משמע בשו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה). לדעת הריטב"א (ב"ב ט, א) עליו לחפש עניים אף בעיר אחרת.

20. שו"ת פני-יהושע (או"ח סי' ב); שו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה); שו"ת שאילת-יעב"ץ (סי' ב); בית-מאיר (יו"ד שלא, קמו); שו"ת ישמח-לבב (יו"ד סי' לב); שו"ת חלקת-יעקב (יו"ד סי' קלז).

21. בספר יפה-ללב (יו"ד רמח סוף אות א) מובא שמהדרשה של "נתון תתן", "משמע דבכל פעם שנותנין לו, גם הוא חייב ליתן".

22. בספר דרך-אמונה (הל' מתנות-עניים ז, ל) מסייג ומוסיף: "ובלבד שלא יתנו על תנאי שחבירו יחזור ויתן לו".

23. ביחס למידת החיוב של העני לצמצם עצמו לקיום שאר המצוות, ראו מאמרי, "לא תעמוד על דם רעך - גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות", תחומין לד, מעמ' 349. בשאלה אם חייב אף לחזור על הפתחים, ראו: ביאור-הלכה (סי' תרנז); משנת יעבץ (או"ח סי' ז); שו"ת אמרי-יושר (ח"ב סי' קפ); שו"ת חתן-סופר (סי' צב).

מידת חסידות לתת מעשר כספים אם מרוויח פחות מכדי הוצאתו, אך בוודאי אין להחמיר ולדחוק בשל כך בהוצאות בני משפחתו (שו"ת אגרות-משה יו"ד ח"ב סי' קיג).

ה. דין עני במעשר כספים

1. לסוברים מעשר כספים דרבנן

פוסקים רבים סוברים שמעשר כספים הוא חיוב מדרבנן, וביניהם יש הסוברים שהחיוב הוא מצד דיני צדקה. לדעתם, אם אין לו כדי להתפרנס, מצד מצות צדקה חייב לתת לכל היותר שליש שקל בשנה, לכן ברור שלדעתם אדם זה פטור ממעשר כספים.²⁴

אך רוב רובם של הסוברים שהחיוב במעשר כספים הוא מדרבנן, סוברים שיש לדמות מעשר כספים למעשר עני.²⁵ לפי זה, לכאורה עני מחויב במעשר כספים על רווחיו, בדיוק כפי שחייב במעשר עני על גידולי הקרקע שלו. כך מובא בספר יוסף-אומץ (פרק הצדקה ומעשר), "דמעשר חייב גם העני ליתן מכל מה שישתכר או אפילו יקבל על דרך צדקה". כך גם בשו"ת נשאל-דוד (סוף סי' כד), אמנם לדעתו "בודאי מזה שנותן לו צדקה אפשר לפטור אותו מליתן ממנו מעשר, דהוי כמו לקט שכחה ופאה דפטור מן המעשר, מכל מקום ראוי לו ליתן בדרך צדקה", וכך גם דעת בעל האור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמז, א).²⁶

אך יש רבים שאינם סוברים כך, בשו"ת דובב-מישרים (ח"ג סי' פד) כתב, שנראה שמעשר כספים הוא מדין מעשר עני, אך אין לחייב בו את מי שאין לו כדי להתפרנס, שכן חכמים לא החמירו בדין דרבנן של מעשר כספים יותר מדין דאורייתא של צדקה. בדומה, בשו"ת שבט-סופר (סי' פד) מובא ש"אם הוא מדרבנן, אם עשאו ותיקנו כעין דאורייתא וכל הדינים שנוהגים במעשר עני שייכים גם במעשר כספים או יש להקל, בזה פלפלו האחרונים לעניין כמה דברים".

2. לסוברים מעשר כספים מנהג

לרוב הדעות מעשר כספים הוא בגדר מנהג, ולכן פוסקים רבים כתבו שכל עוד לא קיבל מנהג זה על עצמו, אין הוא חיוב.²⁷ אולם ברמב"ם ובטוש"ע מובא שהנותן פחות ממעשר הוא בגדר עין רעה, ולכן לדעת הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה יו"ד ח"ד לו, י) צריך להפריש מעשר כספים. לדעתו, מעשר כספים אינו חיוב גמור, גם לא מדרבנן, אלא שאם אינו נותן נקרא עין רעה. לכן לדעתו (שם יו"ד ח"ב סי' קיב), אפילו

24. לכן לדעת ערוך-השולחן (יו"ד רמח"ג; יו"ד רנ"ד, ד) החיוב במעשר כספים יחול רק אם לאחר הפרשתו עדיין יישאר לו כדי פרנסתו, גם אם רק בצמצום. לדעתו חייבים במעשר כספים מדרבנן (יו"ד רמ"ט, ה), ומלבד לעניין פירעון חוב, אין לדמות מעשר כספים למעשר עני (יו"ד רנ"ג, כא). וראו גם ברכי-יוסף (יו"ד רמ"ט, ג).

25. להרחבה ראה מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, מעמ' 371.

26. אך ראו את דברי בעל אור-החיים בסעיף ד' לעיל, שהעניינים רשאים לתת את הצדקה ביניהם. כדעה הסוברת שגם העניינים חייבים במעשר כספים, מובא גם בשו"ת אבני-צדק (יו"ד סי' קמב) על פי הנחלת-צבי (יו"ד רמח"א) בדעת ה"י והב"ח, אך הוא עצמו כותב שמלשונם לא נראה כך. נציין שלולא ה"י באו"ח (תרצ"ד, א), היה אפשר להבין באופן מחמיר גם את ה"י ביו"ד (שלא, לב).

27. ראו: שו"ת חוות-יאיר (סי' רכד); שו"ת שאילת-יעב"ץ (ח"א סי' ו); שו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רלא); שו"ת תשובה-מאחבה (ח"א סי' פז); שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' שלד); שו"ת מהר"ם ברודא (סי' יד). לגדרים נוספים במעשר כספים, ראו מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190.

מי שאין ידו משגת, שאין לו להתפרנס לכל השנה, ואפילו בעצמו מתפרנס מן הצדקה, צריך להפריש מעשר כספים. וכן משמע בשבילי-דוד (רמח"א) בדעת הש"ך.²⁸

לעומת זאת, בשו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה) מובא שכוונת הרמב"ם בשיעור "עין רעה" היא, שהאדם הנותן פחות מעשירית אינו מקיים מצות צדקה ב"הרווחה". נראה שהשבות-יעקב הבין בדעת הרמב"ם שנתנית פחות מעשירית היא היפוכה של "מצוה מן המובחר". כך גם בבית-מאיר (יו"ד שלא, קמו), המדמה מעשר כספים להידור מצווה, דוגמת אתרוג גדול. גם לדעת שו"ת פני-יהושע (או"ח סי' ב), המהרש"ג (יו"ד סי' לו), שו"ת ישמח-לבב (יו"ד סי' לב) ושו"ת חלקת-יעקב (יו"ד סי' קלז), וכן משמע בפוסקים נוספים, מעשר כספים נחשב כמצווה מן המובחר.

ו. סיכום

1. אדם שאין לו כדי פרנסתו - יש הסוברים שפטור מלתת צדקה, יש הסוברים שפרנסת עצמו נחשבת לו כצדקה, ויש הסוברים שחייב לתת צדקה בשיעור שליש השקל בשנה.
2. יש שהחמירו לומר שגדר "כדי פרנסתו" הוא לחם צר ומים לחץ. יש שהגדירו, שחי בדוחק ללא מותרות וזקוק לעזרה מאחרים. ויש שהקלו יותר, ומדבריהם נראה שאין לכך גדרים מדויקים, אלא הכול לפי ראות עיני הדיינים באותה העת.
3. אדם שיש לו כדי להתפרנס - נחלקו הדעות אם מקיים את מצות העשה של צדקה בנתינת שליש השקל בשנה.
4. צריך לדחוק עצמו בשביל הצדקה, ולהקדים לחם חברו על פני בשר לעצמו, אך אין לדחוק בשל כך בהוצאות בני-משפחתו!
5. עניים יוצאים ידי חובה גם בנתינה הדדית ביניהם.
6. נראה שלפי רוב רובן של הדעות, מי שאין לו כדי להתפרנס פטור מלתת מעשר כספים. אם יש לו כדי להתפרנס, נחלקו הפוסקים: יש הסוברים שחייב לתת, יש הסוברים שמעשר כספים הוא רק בגדר הידור מצווה, ויש רבים שדעתם בין שתי הקצוות הללו.²⁹

28. אך השבילי-דוד עצמו מקשה על כך ואינו סובר כן. משמע בש"ך (יו"ד רמט, ג) שמעשר כספים הוא מגדר דיני צדקה. לדעה זו יש רק שתי אפשרויות - או שפטור לגמרי מהמצווה, או שצריך להפריש מעשר מהכנסות.

29. מובא בספר הלי' מעשר-כספים (פרק ד, הע' 165) בשם הרי"ש אלישיב, דרך משל: מי שאוכל בשר בימות החול פעמיים, ובגלל שנותן מעשר יצטרך לפחות ולאכול רק פעם אחת, פטור מלתת מעשר. ובאופן אחר בשמו: מי שהכסף שברשותו מספיק בדיוק למחייתו באופן רגיל, ולא נשאר ברשותו מאומה, פטור מדינא מלעשר.

שלמה לוי

טובת הנאה בצדקה

תחומין לז' (תשע"ז)

ראשי פרקים

א. טובת הנאה בתרומות ומעשרות	1. קניית מקום
ב. קניית מצוות (ועליות לתורה) מכספי מעשר	2. השכרת אולם בית הכנסת
ג. מתנות הוקרה לתורמים	ח. קנייה, מכירה והעסקת נזקקים
ד. כיצד מחשבים את ערך טובת הנאה החייב בקיזוז	1. מכירה למטרת צדקה (בזאר)
1. הנאה - לפי דעתו, או לפי ערך השוק	2. קניה ומכירה במחיר חריג
2. הפסד לעניים	3. קניית דבר שאינו זקוק לו
ה. הגרלות	4. האם צריך להודיעו?
1. הפרסים שייכים לצדקה	ט. סיוע הדדי
2. הגרלה, כאמצעי להגדלת התרומות	1. אירגוני שיתוף
3. כשהפרסים ניתנו כתרומה ייעודית.	2. אירגוני שיתוף משולבי צדקה.
ו. זיכוי מס	3. סיוע הדדי בין עניים
ז. דמי חבר לבית-הכנסת	י. סיכום

בעידן המודרני, ישנם מגוון דרכים שבהם התורמים לצדקה, זוכים בטובות הנאה. מכאן עולות השאלות: מה כלול בגדרי טובת הנאה, המותרת.¹ מהן טובות ההנאה שאינן יכולות להיחשב כצדקה וכמעשר כספים, שיש לקזזם מסך התרומה? כיצד יש לחשב את הקיזוז?

א. טובת הנאה בתרומות ומעשרות

מובא בספרי (במדבר ה, לד): "ואיש את קדשיו לו יהיו, למה נאמר? לפי שהוא אומר (במדבר יח, יט), כל תרומות הקדשים אשר ירימו בני ישראל, שומע אני יטלם בזרוע, תלמוד לומר ואיש את קדשיו לו יהיו (במדבר ה, י), מגיד שטובת הנאתן לבעליהן". "ואיש את קדשיו", תרגם אונקלוס "וגבר ית מעשר קודשיה", דהיינו מעשר ראשון ומעשר עני.² ראו גם ירושלמי (דמאי פ"ו, ה"ב; נדרים פ"א, ה"ג).

בחולין (קלא, ב) מובא: "מעשר עני המתחלק בתוך הבית יש בו טובת הנאה לבעלים, מאי טעמא נתינה כתיבא ביה".³ נחלקו המפרשים בפירוש טובת ההנאה:

יש המפרשים⁴ שהיא ההנאה לתת את המתנות לכל כהן, או לוי, או עני שירצה, והמקבל יחזיק לו טובה על כך.

1. ההתייחסות כאן היא הלכתית. אין כאן התייחסות לגודל המצוה ולשכר, עפ"י הכלל הידוע: "לפום צערא אגרה". לעניין המטרות המותרות במעשר כספים ראו מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190.

2. מבואר בהערות לפירוש הרמב"ן עה"ת (שם, הוצאת מוסד הרב קוק), על-פי באור התרגום.

3. "כי תכלה לעשר את כל מעשר תבואתך בשנה השלישית, שנת המעשר, ונתת ללוי לגר ליתום ולאלמנה ואכלו בשעריך ושבעו" (דברים כו, יב).

4. ר"ח (פסחים מו, ב); ערוך (ערך טבא, פירוש א'); שטמ"ק (נדרים לו, ב).

ויש המפרשים⁵ שבנוסף על כך,⁶ היא כוללת גם קבלת דבר מועט שרשאי בעל הבית לקבל מאוהבו של הכהן, או הלוי, או העני, על מנת שיתן את המתנות דווקא להם, כמבואר בבכורות (כז, א) לעניין תרומה. אולם, מבואר שם, שאם אוהבו של הכהן, בעצמו כהן, אסור. הסיבה לכך היא שקבלת הדבר המועט מהכהן האחר, נראה כמכירה (רגמ"ה), וככהן המסייע בית הגרנות (רש"י ורגמ"ה).⁷ תשלום ישיר של העני או הכהן מקבלי התרומות או המעשרות, לבעל הבית אסורה מן התורה, שהרי אפילו כהן המסייע בבית הגרנות, אסור.⁸

בירושלמי (דמאי פ"ו ה"ב; נדרים פ"א ה"ג) נחלקו האמוראים בסוגיא זו. לדעת ר' יוסי בן חנינא, נותן אדם מעשרותיו בטובת הנאה - שמותר לו ליטול שכר מאוהבו של כהן כדי שיתן לו מתנותיו. לעומת זאת, לדעת ר' יוחנן בעל הבית נותן מעשרותיו לכל כהן שירצה, אך אסור לו ליטול על כך שכר, "משום מראית העין שנראה כמוכר קדשיו" (קרבן-העדה נדרים שם).

לדעת ר' יוחנן, מותר לבעל הבית לקבל מתנה מועטת מאוהבו של הכהן, הלוי, או העני, רק כאשר ממילא התכוון לחלק את התרומה, בין שני כהנים מסוימים. במקרה כזה מותר לו לקבל תשלום כדי לתת את כל התרומה רק לאחד משניהם. "כיון שאף ללא קבלת הסלע היה נותן לו חלק" (קרבן-העדה נדרים שם). להלכה סובר הרמב"ם (תרומות יב, כ-כא) כדעת ר' יוחנן בירושלמי. מכאן שכל עוד בעל הבית ממילא התכוון לתת לכהן משהו, מותר לתת לו את הכל, תמורת דבר מועט מאוהבו.

ישנה מחלוקת גדולה, מקורה בתנאים, ונחלקו בה גם האמוראים, הראשונים והאחרונים, האם טובת הנאה חשובה כממון, או אינה חשובה כממון. נפקא-מינה למשל, האם ניתן לקדש אישה בטובת הנאה (קידושין נח, א). יש הסוברים שמחלוקת זו, והמחלוקת בירושלמי לעיל, תלויות זו בזו, אחרים חולקים.⁹

דיני צדקה רבים נלמדים מדיני מעשר עני (רמ"א יו"ד שלא, קמו), וכמו במעשר עני המתחלק בביתו, כך גם בצדקה טובת הנאה מותרת.¹⁰

ב. קניית מצוות (ועלויות לתורה) מכספי מעשר

מובא בט"ז (יו"ד רמט, א): "ולענין לקנות מצוות בבית הכנסת, במעות מעשר נ"ל, דאם בשעת קניית המצוות היה דעתו על זה שרי, דהא המעות לצדקה אזיל, ואף שהוא נהנה במה שמכבד לקרות אחרים לס"ת, אין זה איסור שהרי בכל מעשר יש טובת הנאה

5. רש"י (פסחים מו, א; חולין קלא, ב); רגמ"ה (בכורות כז, א; תמורה ג, א; י, א); תוספות, רא"ש, ר"ן, נימוקי יוסף, שטמ"ק בשם הרא"ם - (נדרים שם); ערוך (שם פירוש ב').
6. הנצי"ב (מרומי-שדה בכורות כז, א) מבאר שלדעה זו, עיקר טובת הנאה שנותן לכל כהן שירצה, ובנוסף על כך "אפילו רשאי ליקח מעות עבור זה".
7. לביאור המושג ראו: רמב"ם (תרומות יב, יח).
8. ירושלמי (נדרים שם); ירושלמי (דמאי שם); ר"ן (נדרים שם); נימוקי-יוסף (נדרים יב, א בדפי הרי"ף).
9. ראו: אנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ערך "טובת הנאה", עמ' קג-קד.
10. לעניין צדקה: מרדכי (שבועות רמז תשסז בשם המהר"ם מרוטנבורג), רמ"א (שו"ע חו"מ פז, לה). לעניין מעשר כספים: מרדכי (בבא-מציעא רמז רמא, בשם מהר"ם מרוטנבורג, להלן סעי' 2/ו), ט"ז (להלן סעי' 1/ב; יו"ד שלא, לב), שו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רלא) ורבים נוספים. טובת הנאה זו נחשבת כממון, לסוברים טובת הנאה ממון (מרדכי שבועות שם; רמ"א שם). בהמשך בסעי' 2/ח נראה שמכירה שאין בה טובת הנאה, שבמעשר עני אסור, במעשר כספים הקילו. להבדלים בין מעשר עני למעשר כספים ראו מאמרי, "חייבים של בעלי הכנסה נמוכה בצדקה", תחומין לה, בעמ' 383.

לבעלים, מה שאין כן אם בשעת קניית המצות לא נתכוין ליתן ממעשר ואח"כ רוצה לפרוע ממעשר ה"ל כפורע חובו ממעשר כנ"ל בזה".¹¹ בשו"ת רבי-ידידה-טיאה-ווייל (יו"ד סי' ס) ביאר, ד"הנאת מצוות לאו הנאה מקרי, דמצוות לאו להנות ניתנו, כמבואר כמה פעמים בש"ס".

בדומה, לשיטת המתירים להשתמש במעשר כספים לקניית ספרים ולהשאיל.¹² מובא בשו"ת אמר-שמואל (יו"ד סי' ד), ד"מצות לאו ליהנות ניתנו" ו"צדקה אינה כהקדש, דאילו הקדש אסור לאישתמושי ביה, ואילו צדקה שרי לאישתמושי ביה".¹³ בצדקה-ומשפט (א,פה) ביאר, שהקדימות שלו להשתמש בספרים על פני אחרים, הינו בגדר טובת הנאה המותרת. לעומת זאת, יש שכתבו שהטעם לאסור הוא מפני שיש בכך חריגה מטובת ההנאה המותרת,¹⁴ זאת מעבר לאוסרים, כי המעשר שייך לעניים.¹⁵

ביד-שאל (יו"ד רמט,ג) מקשה על דברי הט"ז לעיל, "דלכאורה דבריו תמוהים דמעות מעשר דמי למעשר עני, דכתיב בהו תעזוב דלא שייך טובת הנאה לבעלים כדאמרו בחולין (דף קלא), אפשר דהט"ז מדמה לה למעשר עני המתחלק בתוך הבית, דהוה טובת הנאה לבעלים".

השלי"ה (ח"ב מגילה, סוף עניין צדקה ומעשר) מסייג וכותב: "מה שמוכרין בביהכ"נ זה נותן כך וזה מוסיף עליו ונשאר בידו, אין מן הראוי שיקח ממעשר שלו כפי שירצה חבירו ליתן, דהא לא הועיל לקופה של צדקה רק במה שהוסיף על חבירו",¹⁶ כך סוברים גם פוסקים רבים אחרים.¹⁷ לעומת זאת, האליהו-רבה (או"ח קנו,ב) ופוסקים אחרים,¹⁸ חולקים וסוברים שהכל נחשב כצדקה. בשו"ת רבי-טיאה-ווייל (שם) כתב, "דכיוון דטובת הנאה שלו היאך אנו אחראין לאחרים... הלא אין זה רק גרמא בעלמא... וכל הפוסקים האחרים לא הביאו דין זה...ודברי הקדוש של"ה אינן אלא משנת חסידים ולא דינא".

11. לסוגיית פורע חובו מהמעשר, ראו מאמרי: "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, עמ' 372-373.
12. להרחבה, ראו: מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, בעמ' 190-193. ומאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, בעמ' 372, 374.
13. ערכין (ו,א). מבואר ברש"י (שם), תוספות וטושי"ע (יו"ד רנט,א), שמותר לאדם ללוות מהצדקה שלו לעצמו, או לאחר, ואח"כ יפרע כסף אחר תחתיו, זאת כל עוד הכסף לא הגיע לידי הגבאי, והרמב"ם (רדב"ז מתנו"ע ח,ד) חולק ואוסר להלוות לאחרים. לשאלה האם מותר להלוות לעצמו מקופת צדקה, ראו שו"ת משנה-הלכות ח"ז סי' קנו.
14. שו"ת הרב עזריאל דאיינה (סי' צט); שו"ת משנה-הלכות ח"ז סי' ר; הנצי"ב (שו"ת משיב-דבר ח"ב סי' עה-עו; מרומי-שדה תענית ט,א), שכתב שההיתר לכך הוא רק מפני שאפשר לדמות מעשר כספים, למעשר שני, תלוי במנהג ובדעת הנותן. משמע בערוך-השלח (יו"ד רמט,ז).
15. בימינו שאין בכך תועלת לציבור, רבו האוסרים. אמנם יש לציין שבסוף קונטרס קול-התורה (חוברת ל"ט, תשנ"ו), מובא מכתב של הרש"ז אוירבך לאחד מבני משפחתו הצעירים, המתיר לו לקנות ספרים מכספי מעשר כספים, אם מתנה על כך מראש.
16. אמנם אם כולם מפרישים מתוך כספי מעשרותיהם, כך שאין כאן הפסד לעניים, ברור שגם השלי"ה יודה שמותר. כך הקשה בשו"ת רבי-ידידה-טיאה-ווייל (שם) על השלי"ה, ד"דלמא גם חבירו שרצה לקנות המצוה היתה דעתו לקנות ממעות מעשר.
17. שו"ת כתב-סופר (יו"ד סי' קיב); שו"ת שבט סופר (יו"ד סי' פד); שו"ת בית-דינו-של-שלמה (יו"ד סי' א, שאלה ג,ד); אמת-לעקב (יו"ד סי' רמט).
18. שו"ת הרב ידידה-טיאה-ווייל (יו"ד סי' ס); שו"ת ציץ-אליעזר (ח"ט סי' א, פרק ב, אות ח); שו"ת נטע-שורק (יו"ד סי' צד), כי מותר להשתמש במעשר כספים למצוות שאינם צרכי עניים.

ג. מתנות הוקרה לתורמים

בשו"ת כתב-סופר (יו"ד סי' קיב) מובא שמותר להשתמש בכספי מעשר, כדי לשלם ללומדים שיאמרו תהילים לרפואתו, באופן שנותן להם בתורת צדקה, "כי מה איכפת להו לאלו שלמדו, איזה מעות נותן להם, על-כל-פנים הם יקבלו המעות, וכדי שיותן להם ולא לאחרים לומדים פרק משניות או הלכה".¹⁹ מכאן נראה שמתנה קטנה, הניתנת כהכרת הטוב, או לאות ידידות, על כך שהתורם העביר את כספי תרומתו להם, ולא לאחרים, מותרת, ואין צורך לקזז את ערך המתנה מתרומותיו. כך הורה הרי"ש אלישיב שעל גבאי הצדקה לפרש שהמתנות ניתנות כהכרת הטוב ולא כנגד התרומות (מובא בשערי-צדק פ"י ס"ק צו). אולם, אם ערך המתנה גבוה יותר, כך שהוא נראה כחזר של חלק מכספי תרומותיו, חייב לקזז זאת מכספי הצדקה.

נראה שיש להבחין בין מצב שהמתנה מקדימה, או ניתנת בעת התרומה, באופן שכאמור לעיל פרק א', נראה כמכירה, אשר יש לה גדר של קבלת דבר מועט מהכהן, כדי שיתן את מתנות הכהונה לו, ולא לאחרים, האסור,²⁰ על-כן צריך לקזז את ערכה ממעשר הכספים. לעומת מצב שהמתנה ניתנה רק לאחר קבלת התרומה, כהכרת תודה, המותרת, כל עוד ערכה מועט.²¹ אולם בהמשך נראה שפוסקים רבים התירו לקנות הגרלה, אף שנראה כקניה ממש, אם כהגדרתם, אין לה שווי, ולפרסי ההגרלה פוסקים אלו מתייחסים כמתנות שנועדו להגדיל את ההכנסות.

לגבי עריכת 'דינר' לתורמים - אם מדובר בהזמנה בחינם, יש מקום לראות בכך הכרת הטוב כלפי נדבנים התורמים סכומים גדולים, כמבואר לעיל. אולם, אם מדובר ברכישת כרטיס ל'דינר', כאמור לעיל, יש בזה משום קניית סעודה, ואין להחשיב את ערך ההטבה כצדקה. אמנם (להלן בפרק ה), יש הסוברים שגבאי הצדקה רשאים לחלק מתנות לתורמים לפי שיקול דעתם, לצורך הגדלת ההכנסות, לכן אולי יש לראות בדינר ובמכירת הכרטיסים, סוג של פרסום ויחצ"נות לצורך הגדלת התרומות, ואולי לדעתם הכל יכול להיחשב כצדקה. בהמשך נדון בסברה זו.

בפרק הבא נדון באופן שיש לחשב את קיזוז ערך הקניין, או טובת ההנאה, במקרים שהיא חורגת מהמותר.

ד. כיצד מחשבים את ערך טובת ההנאה החייב בקיזוז

כשמקזזים את ערך הקניין, או טובת ההנאה מהתרומה, האם החישוב מתבצע לפי ערך ההנאה שלו, לפי ערך ההנאה בשוק, או לפי עלות ההנאה לנותן (ארגון הצדקה)? לדוגמה, אדם שמוזמן או קונה כרטיס ל'דינר', והוא רוצה לחשב את ערך טובת ההנאה. האם עליו לבצע את החישוב לפי טובת ההנאה שלו, ואז אולי ערך טובת ההנאה יהיה לפי עלות ארוחה שאוכל בביתו, וגם יהיה רשאי לקזז את עלות הנסיעה ל'דינר', כך שלמעשה אולי אין כאן הנאה כלל. לחילופין, אולי יש לחשב את טובת ההנאה לפי מחיר

¹⁹ . נראה שאין לדמות את המקרה כאן, לקניית מצוות, שכאמור לעיל הותר. כי כאן הקניה אינה של הלימוד עצמו, שממילא נעשה, אלא בכך שהלימוד יהא לרפואתו, כך הוא בעצם משלם עבור ריפוי.

²⁰ . כאמור לעיל בפרק א', אפילו כהן הנותן מתנה לבעל הבית, כדי שיתן את תרומותיו לכהן אחר, אסור.

²¹ . בדומה מובא בפתחי-תשובה (חו"מ לד, כח בשם תפארת יעקב), שאפשר שמותר לעד לקבל מתנה לאחר עדותו, אף שלאחר שכבר ראה את המעשה ומחויב בעדות, נאסר עליו לקבל שכר תמורת עדותו, ואם קיבל עדותו פסולה.

ארוחה במסעדה ברמה מקבילה, ושמא יש לחשב את טובת ההנאה לפי עלות הסעודה לנותן - ארגון הצדקה.

1. הנאה - לפי דעתו, או לפי ערך השוק

עפ"י שו"ת אגרות-משה (ח"ז חו"מ סי' נח) עולה, שאדם המשתתף ב'דינר' לא משום שהוא רוצה בכך, אלא כדי לתמוך ולסייע בהצלחת הדינר, וההוצאה קשה עבורו, רשאי לשלם מכיסו, לפי עלות ארוחה דומה בביתו, בהתאם להנאתו, והשאר יתן מכספי צדקה. יתרה מכך, מובא בשם הר"י קמנצקי (אמת-ליעקב, יו"ד סי' רמט, הע' 134, מפי השמועה) שהמשתתפים בסעודה או מלווה-מלכה, "רק צריכים לנכות מהחשבון את דמי הנאתם מהארוחה. כלומר, כמה הוא היה משלם בשביל ארוחה כזו, ואפילו אם המוסד משלם הרבה יותר מזה מכל מקום, אין צריך לנכות רק כמה שארוחה כזו שווה בשבילו".

בדומה, לדעת הר"מ בלויא (צדקה-ומשפט א,פה), כשקונה מעני חפץ שאין לו בו צורך, טובת ההנאה מחושב לפי מה שהיה מוכן לשלם בפועל עבור החפץ.

2. הפסד לעניים

כאמור לעיל (בפרק ב), השל"ה אוסר להשתמש במעשר כספים באופן שהכסף כולו הולך לעניים, ורק בגרמא העני לא מרוויח. אולם כשבתרומה כלולה גם השתתפות בסעודה, הרי שחלק מכספי התרומה כלל אינם מגיעים לנוזקים, אלא הולכים לכיסוי הוצאות הסעודה.

אמנם, מותר לארגון צדקה להשתמש בכספי התורמים גם לצרכים אחרים (מנגנון, הנה"ח, פרסום, מתרימים וכו'), כל עוד הוצאות אלו הם לטובת העניים או המוסד.²² למרות זאת, כל התרומה נחשבת כצרכי צדקה וכמעשר כספים,²³ שכן כל הכסף הועבר כתרומה לארגון הצדקה, והם אחראים להשתמש בכסף באופן המיטבי, לטובת העניים.

אולם נראה שיש לחלק בין כספים שהוצאו עבור שירותים כלשהם לטובת המוסד במסגרת התקשרות עסקית, לבין כספים שחזרו באופן עקיף או ישיר לתורמים, שלא במסגרת התקשרות עסקית. נראה שכספים שלמעשה הוחזרו לתורמים, גם אם לא בתמורה ישירה לתרומה, יש להתייחס עליהם כאילו מעולם לא נתרמו. ברור שאם התורמים מקבלים מתנות הם יתרמו יותר, לכן נראה שצריך לקזז טובת הנאה זו מכספי הצדקה. לפי סברה זו, יש לחשב את ערך טובת הנאה לפי העלות לנותן - מוסד הצדקה.

22. לעניין ההיתר לגבאי **צדקה** ליטול שכר, ראו: שו"ת הרשב"א (ח"ה סי' רפג, מובא גם בדרכי-משה יו"ד רנז, א בשם הכלבו); נתיבות-המשפט (עב,יט); שו"ת יד-אליהו (מלובלין) סי' נד; הרחב-דבר (במדבר טז,טו). לעניין שכר מתרימים, ראו: שו"ת משנה-הלכות (ח"ד ססי' רלז); שו"ת שבט-הלוי (ח"ב יו"ד סי' קכב, שאלה שניה); שו"ת תשובות-והנהגות (ח"ב יו"ד סי' תעה); ילקט שאלות המצוות (ח"ב יו"ד עמ' צד); שו"ת חלקת-יעקב (חו"מ סי' כח); שו"ת מנחת-יצחק (ח"ג סי' קל); דרך-שיחה (ויחי, עמ' רי; ראה, עמ' תקנח); אורחות-רבינו (ח"ג, עמ' קלט). בכנסת-הגדולה (חו"מ סי' שלא, ב"י ז), מובא בשם המהר"ם גלנטי, ש"נהגו לתת לשלוחים שליש או רביעי". יצוין, שבאותם ימים הסכנות והקשיים הכרוכים בעבודה זו, היו גדולים לאין ערוך מבימינו, גם יש להניח שהשכר נכלל בהוצאות הדרך.

לעניין עריכת הגרלות, ראו להלן פרק ה'.

23. בספר צדקה-ומשפט (פ"ז, ס"ק ד) ובספר יד-מלכים בשם הר"י קרליץ (עמ' ק), מובא שגם כסף שנמסר לידי משולח המקבל אחוזים, נחשב כולו כצדקה.

כך מדברי האגרות-משה (שם) עולה שלכתחילה עדיף שהמשתתף בסעודה, יכסה את עלות הסעודה מכספו ולא ישתמש כלל בכספי צדקה, גם לא לכיסוי חלק מהוצאות הסעודה עבור מוסד הצדקה.

לענין בימינו, עקב האמצעים הטכנולוגיים המתקדמים, המאפשרים לתורמים לתרום בקלות יתירה, הרי שעל-פי סברת השל"ה לעיל, שצריך שיהיה רווח לעניים, יתכן שדווקא התשלום לאנשים המתרימים לארגוני הצדקה, או הוצאות הפרסום היקרות, הם שבסופו של דבר, גורמים להפחתה כוללת בכספים שהיו מגיעים לעניים, לולי כן. יש אולי מקום לדון, האם אין בכך הפסד לעניים, מצד חלק מהארגונים המתרימים והמפרסמים.

ה. הגרלות

1. הפרסים שייכים לצדקה

לדעת פוסקים רבים²⁴ גם אם זכה בהגרלה, הכל שייך לצדקה, "כי הוא משתמש במעות צדקה לצורך עצמו וצריך להחזיר לצדקה. אפילו לא יגריל, ואפילו אם לא היה קונה כלל את ההגרלה אם לא משום מצות צדקה, הרי שקנה דבר ששוה כסף. ואינו רשאי להתנות שאם יגריל יחזיר הקרן לצדקה ואם לאו יהיה לצדקה שהרי קנה הספק וזה שוה כסף" (דרך-אמונה שם).²⁵

אולם כותב הר"מ פיינשטיין (אגרות-משה או"ח ח"ד סי' עו), שאם כמות הכרטיסים בהגרלה אינו מוגבל, "כגון שמוסד הצדקה מוכרת כרטיסים בלא מספר ומוכרים כפי שיוכלו למכור משך זמן גדול...לא שייך לשום שיוי ספק כזה שאם כן אין לספק כזה שום שוויו".²⁶ לכן אם הגורל שלו הרוויח, מתייחסים עליה כאל מתנה של גבאי הצדקה, שנועד להגדיל את כמות התרומות, המעות שלו, ואין צורך לקזזם מהצדקה שנתן. מכל מקום לדעתו מן הראוי שיחזיר את סכום הכרטיס המקורי למוסד הצדקה ממנו נקנה הכרטיס. בדומה סוברים גם פוסקים נוספים.²⁷ לעומת-זאת הרי"י פישר (שם) סובר שבכל אופן הזכייה שייכת לצדקה.

24. הר"מ קנייבסקי (דרך-אמונה מתנות-עניים ז,ה בבאור ההלכה); אגרות-משה (ח"ו או"ח סי' עו,ב); הרי"י פישר (אבן-ישראל ח"ח סי' סד); הר"מ קרליץ (חוט-שני שבת ח"ב, קובץ-ענינים יו"ד ד,ה); הרי"י זילברשטיין (עלינו לשבח, שמות סי' קא).

25. אמנם הרב יחזקאל ראטה (שו"ת עמק-התשובה ח"ב סי' פג) חולק, וסובר שאין בהגרלה קניין ומותר לעשות תנאי, ואף בלא תנאי מותר, כי "אין בזה שום מניעה וגירוע שאחרים לא יוכלו לקנות פתקי הגרלה, ומכיון שאין בזה גירעון וקיפוח להצדקה מאחרים שרי אליבה דכו"ע...שהי' לו גם כן הזכות שיוכל ליפול הגורל על זכותו ואין קונה בזה עדיין שום דבר רק מקבל זכות בעלמא ובוודאי לא הוי יותר מטובת הנאה בעלמא". יצוין שהשאלה עוסקת בהגרלה על דירה. אולם, בנוסף לר"מ קנייבסקי, גם בחוט-השני (שם) ובתשובות-והנהגות (ח"ג יו"ד סי' פט), במפורש אסרו לעשות תנאי, כמו"כ לדעת הפוסקים האחרים יש כאן קניין.

26. נראה שהוא הדין גם אם הודפסו מספר רב של כרטיסים, וההגרלה כוללת גם את כל הכרטיסים שהודפסו ולא נמכרו.

27. הר"מ קנייבסקי (שם) כותב, שכש"אין שוה לאף אחד" וזכה בהגרלה, צריך להחזיר לצדקה את שווי הספק. הרי"י בלויא (צדקה-ומשפט א,פה), מרחיב עוד וכותב שאם אינו יכול לשער את ערך כרטיס ההגרלה, כשהדבר ברור שלולא מצות הצדקה לא היה קונה, רשאי להחשיב הכל כצדקה "ואם יזכה בגורל ינכה מה ששילם עבור הכרטיס ויחזיר לחשבון הצדקה (אם כי מדינא אפשר שגם זה אינו צריך לעשות)". אולם בהמשך דבריו נראה שסובר כן, משום שערך הכרטיס אינו משמעותי יחסית לסך התרומה, בדומה ל"מסיבה עם כיבוד לצורך צדקה", וגם בדרך כלל "מקבלים הפרסים במיוחד למטרה זו, ואין כאן הפסד לצדקה".

הרי"י בלויא (צדקה-ומשפט א, פה) כתב שאם יכול לשער כמה היה נותן עבור כרטיס הגרלה כזה שלא למטרת צדקה, דין הכרטיס עצמו, כקונה חפץ מעני, כמבואר בדבריו לעיל בסעיף ד/1 ולהלן בפרק ח.

מובא בשם הרי"ש אלישיב ופוסקים נוספים (ברכת-הבית, טשזנר, פרק ז; שערי-צדק פ"י הע' צה) שהתירו בפרסים קטנים לקחת 20% מערך הפרס כתינוך, ובפרסים גדולים פחות מזה (כעין שכר מתרים לצדקה).²⁸

2. הגרלה, כאמצעי להגדלת התרומות

כאמור, גבאי הצדקה רשאים להוציא ולהשתמש בכספי הצדקה לטובת ארגון הצדקה כראות עיניהם.

על כן, לדעת הר"ש ואזנר (שבט-הלוי ח"ט סי' ר) והר"מ שטרנבוך (תשובות-והנהגות ח"ג יו"ד סי' רפט), גבאי הצדקה רשאים גם לתת מתנות לתורמים באמצעות הגרלות, בהתאם לשיקול דעתם, לצורך הגדלת סך התרומות ואין צורך לקזז את ערכם מהצדקה שנתן. כדי לא לפגוע במוסדות ובקרנות צדקה שאינם מחלקים "מתנות", פסק הר"מ שטרנבוך שאין לתת יותר מחומש מהצדקה למוסדות שעורכים הגרלות.

לעומת זאת, הרי"י פישר (שם) מסביר, "שעל-ידי התמריצים של הגבאים, הם גורמים שבמקום שיתן למוסד אחר של צדקה, שיתן למוסד שלהם, ואם-כן הצדקה אינה מתרבת כלום, אלא שהוא מזיק וחב לאחריני, היינו מוסדות צדקה אחרים, משום שהוא קונה כאן על חשבון המעשר, הרבה כרטיסי הגרלה, שיהיו לו יותר סיכויים להרוויח, אבל ריבוי כסף לצדקה אין כאן".²⁹

בנוסף על כך, כאמור לעיל, לכאורה יש לחלק בין כספים המועברים מארגון הצדקה לגורם שלישי עבור שרות (התרמה או הוצאות פירסום), לבין תשלום לתורם עצמו, שאינו ניתן עבור שירות כלשהוא, ולא נעשה בכסף שימוש, מלבד החזרתו לתורם. לכאורה לכספים אלו יש להתייחס כאילו כלל לא נתרמו. בהתאם לכך, הכספים שחזרו לתורמים בצורת פרסים, נחשבים ככספים שהלכו להגרלה ולא לצדקה.

3. כשהפרסים ניתנו כתרומה ייעודית

כאשר הפרסים נתרמו באופן ייעודי על-ידי גורם חיצוני, כדי לסייע לארגון הצדקה בהגדלת התרומות, וכסוג של שיווק ופרסום. פרסי ההגרלה נחשבים כנתינת מתנות לאנשים שתורמים צדקה, כשמטרתם היא לעודד תרומות. אמנם אין מקיימים בכך מצוות צדקה. אולם, בהתייחס לאנשים שבגלל הפרסים תורמים יותר לצדקה, נותני

28. הר"מ שטרנבוך (תשובות-והנהגות ח"ג יו"ד סי' רפט) כותב, שנראה לו שבניגוד למעשר עני שמחולק בבית שיש לו טובת הנאה "במעוה מעשר הגדר שהם שותפין בעסקיו, והתורה זיכתה אותו לחלק, אבל הטובת הנאה אם ימכור שייך גם להם שהם שותפין ואין לו בהם זכות כלל", לכן לדעתו ההיתר להשתמש במעשר כספים לקניית הגרלות, הוא רק עפ"י הסברה שיובא בסעיף הבא. לשאלתי, הרב הסביר לי, שהסברה לכך הוא שאדם רואה ברכה בנכסיו על-ידי זה שהוא עושה את הקב"ה שותף בנכסיו, וזו משמעות הפסוק "וכל אשר נתן לי עשר אעשרנו לך", וחלקו של העני הוא החלק של הקב"ה, כך יוצא שהעני שותף בנכסיו. אולם, לא מצאתי לסברה זו, סימוכים בפוסקים אחרים.

29. אמנם הוא מוסיף, "יש לדון שיכולים לסדר, שלא עם השטר הגרלה שהוא קונה, בזה השטר ירוויחו את ההגרלה, אלא שיעשו גורל חדש, מכל האנשים שתרמו למוסד, והם יכניסו את כל השמות שקנו בהגרלה, והשם שיצא בהגרלה הוא ירוויח, דבכה"ג לא הכסף מעשר הרוויח, בגורל שקנו על ידו, אלא שהגבאים עושים תמריץ לצדקה שלהם, שהם לכאורה יכולים לעשות, אפילו בגוונא שלא יתרבה כסף הצדקה, כיון שבין כך הכסף כבר הופרש לצדקה".

הפרסים מקיימים מצוה, אולי אפילו גדולה יותר מנותני הצדקה עצמם, כמובא בשו"ע (יו"ד רמט,ה) ש"אם יכול לעשות לאחרים שיתנו שכרו גדול משכר הנותן".³⁰

כעת נדון בתורמים לצדקה באמצעות הגרלות אלו מכספי מעשר הכספים שלהם. כאשר גורם אחר מממן את הפרסים, הרי שכל כספי התרומות הולכים למטרות צדקה, אם גם נותני החסות לפרסים ידועים, הרי זה דומה למקבל דבר מועט מאוהבו של הכהן, שכאמור לעיל, כל עוד ממילא התכוון לתת לו משהו, מותר.³¹ כאמור, כל זה בתנאי שערכם הכולל של הפרסים, קטן מאוד ביחס לסך התרומות, באופן התואם ל"מקבל דבר מועט מאוהבו של הכהן", אחרת צריך לקזז את ערכם מהצדקה.³²

לעומת-זאת, אם נותני החסות אינם ידועים, יש מקום לחשוש שהגוף שמימן את הפרסים, נתן אותם במתנה גמורה לארגון הצדקה ולמעשה ארגון הצדקה הוא זה שנותן את הפרסים. למקרה כזה, יהיה גדר של קבלת דבר מועט מהכהן עצמו, כדי שיתן לו את מתנות הכהונה, ולא לאחרים, שכאמור לעיל אסור, אלא אם המתנה, או כרטיס ההגרלה, ניתנות רק **לאחר** קבלת התרומה, באופן שיכול להיראות כהכרת תודה, ולא כמכירה.

ו. זיכוי מס

לדעת הר"מ פיינשטיין (אגרות-משה, ח"ב יו"ד סי' קמג; ראו גם שו"ת מנחת-יצחק, ח"ה יו"ד לד,ז), פשוט שזיכוי מס עבור תרומות אינו נחשב כרווח ישיר, ואינו צריך לקזזו מהתרומה, הוא מביא לכך שלשה נימוקים.

1. התרומה מזכה את התורם בפטור ממס על גובה התרומה, בהתאם לקריטריונים מגבילים. משמעות הפטור הוא שהכסף שלו נשאר בידו, לכן אין כאן רווח ממש, אלא טובת הנאה מותרת.

2. המס שהנישום חייב בו, נקבע על-פי חוקי המס, בהתאם להכנסה ולהוצאות המוכרות. הוצאות אלו כוללות גם תרומות מוכרות. אין כאן מצב שהמדינה חייבה אותו במס בגובה מסוים, ואחר כך פטרה אותו מחלק מהמס בגלל הצדקה שנתן.

3. "אפילו הנאה וריוח ממש, הבאה לאדם על-ידי גרם הצדקה שנתן, שייך לו, ולא לצדקה".

לעומת-זאת בקובץ נטעי-נעמנים (ישיבת ליקווד, ח"א) מובא טיוטת תשובה של הר"א קוטלר, הכותב שפשוט שמה שהרויח במס הכנסה על-ידי נתינה לצדקה שייך לצדקה ואינו יכול להיחשב כמעשר, נימוקיו הם:

1. הרשויות חשובות כמוחזקות במסים, אלא שהן מפחיתות את המס כדי להשתתף בהחזקת חסד וחינוך ואין כאן נתינה משלו. אולם, על-פי ההסבר שהבאנו לעיל בעניין הגרלות לצדקה, אולי יש להתייחס לזיכוי ממס, לא כהשתתפות המדינה

30. בטור (שם) כתב רק "ששכרו גדול כשכר הנותן", מבאר הפרישה (סי"ק ו) ששכרו גדול מהנותן רק כאשר הוא כופה עליו לתת. כך עולה גם מביאורו של מהר"י קורקוס (רמב"ם, מתנות-עניים י,ו). ה"ט"ז (יו"ד רמט,ב) כתב כמובא בשו"ע, "דהא זה העושה על-ידי כפיה הפסיד זכותו". ראו עוד בברכ"י שם.

31. כך, בספר הלכות מעשר כספים (פרק יח, הערה 613) כתב שהר"י גולדברג השיב לו שבמעשר כספים רשאי לקבל מעות רק על-ידי אדם אחר.

32. כשהרווח עקיף, הותר גם רווח גבוה יותר, כמובא באגרות-משה (ח"ב יו"ד סי' קמג, להלן פרק ו): ש"אפילו הנאה וריוח ממש, הבאה לאדם על-ידי גרם הצדקה שנתן, שייך לו, ולא לצדקה". אמנם הר"א קוטלר (שם), חולק על כך.

בתרומה, אלא כאמצעי לעודד אנשים לתרום יותר (ראו לעיל סעי' 3), וכדי לעודד ארגוני צדקה להירשם כעמותות הנמצאות תחת בקרה של רשויות המדינה, כך שהם יכנסו לרשימת הארגונים שהתרומות עבורם מוכרת לצרכי מס. נראה שכן דעת האגרות-משה לעיל.

2. כיון שאינו מפסיד כלום בנתינה זו, הרי זה נהנה וזה לא חסר וכופין אותו על מידת סדום, אם לא יתן.

3. הרי משתרשי ליה על-ידי הצדקה, שנפטר על ידה מהמס, ובדין שיסלק לצדקה מה שמרויח על ידה.

ז. דמי חבר לבית-הכנסת

מובא בשו"ת האלף-לך-שלמה (יו"ד סי' רנא): "מעות בית הכנסת נמי נקרא צדקה". לעומת זאת, מובא בשם הר"י קמנצקי (אמת-ליעקב יו"ד סי' רמט, הערה 134) "שאסור לתת דמי חבר לבית הכנסת ממעשר כספים, כיוון שעל-ידי זה הוא מקבל מקום ושאר שירותים, ואין זה צדקה אלא מקח וממכר". כמובן שיש לחלק בין תרומה סתמית לבית-הכנסת, לבין תשלום דמי חבר והשתייכות לקהילה. אין כוונתנו כאן לדון בסוגיא הכללית,³³ אלא רק לבחון מהי טובת הנאה המותרת, ומה לא.

1. קניית מקום

כאמור, נראה שקניית מצוה, כל עוד אין בה רווח כספי ברור, יכולה להיחשב כטובת הנאה מותרת. כך ראינו לעיל לעניין קניית מצוות בבית-הכנסת ולעניין קניית ספרים ללמוד בהם ולהשאלם לאחרים.

בימינו, כמעט כל בתי הכנסת שייכים לעמותות, ואין לאף אדם פרטי כל זכות קניין בה, לכן אין לאדם קניין על מקומו, הוא אינו רשאי לעשות במקומו שימוש ככל העולה על רוחו, כגון לישון שם בלילה וכד' ללא רשות ההנהלה, כך גם ברוב בתי-הכנסת, כשחבר עוזב, הוא אינו רשאי 'למכור' את כיסאו לאדם אחר שרוצה להצטרף כחבר חדש בבית-הכנסת, אלא המקום חוזר להיות רכוש בית הכנסת. ניתן לומר, שלמעשה קניית המקום רק מקנה זכות למקום קבוע בבית הכנסת, ותו לא. כדי שיוכל לקבוע מקום לתפילתו ולקיים מצוה זו, כמבואר בכמה מקומות בתלמוד (ברכות ו, ב; ז, ב; ירו' ברכות פ"ד, ה"ד) ובשו"ע (או"ח צ, יט; צח, ד). לפי"ז קניית מקום בבית-הכנסת יכולה להיחשב כטובת הנאה המותרת. נראה שיש להתייחס באופן דומה גם לקניית מקום בימים הנוראים.

אמנם אם ללא קניית מקום לא יוכל כלל להתפלל בבית-כנסת, הרי שקניית המקום הופכת לדבר שבחובה,³⁴ ואינו רשאי לשם כך להשתמש במעשר כספים.

2. השכרת אולם בית הכנסת

האם אפשרות השכרת אולם ביהכ"נ, הניתנת במסגרת הטבות דמי החבר, במחיר עלות הנקיון, נחשבת לטובת הנאה המותרת? נראה שאין אפשרות לקבוע מראש את ערך ההטבה, כי חברים רבים לעולם אינם משתמשים בהטבה זו, לעומת אחרים שמשתמשים בה פעמים רבות. נראה שההתייחסות לשאלה צריכה להיות בעת השכרת האולם, כשהשאלה הנשאלת היא, האם הטבה זו הינה בבחינת, "זה נהנה וזה לא חסר",

33. להרחבה בסוגיא זו, ראו מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190.

34. להרחבה, ראו מאמרי בתחומין לא שם.

לכן יש לראות בה בבחינת הכרת הטוב כלפי החברים הנושאים בעול החזקת בית-הכנסת, ותו לא, או שמא יש להתייחס להטבה זו כאל קבלת שירותים חינם, בדומה לכל פעילות תרבותית אחרת, הניתנת במסגרת דמי החבר השנתיים של בית הכנסת, שצריך לקזז את גובה ההטבה מתרומותיו.

ח. קנייה, מכירה והעסקת נזקים

בספר חסידים (סי' תתרלה) מובא :

יש צדקה שאינה נראית כצדקה והיא לפני הקב"ה צדקה מעולה, כגון עני שיש לו חפץ למכור, או ספר שאין חפצים לקנות ואדם קונהו מידו, וכן עני שחפץ לכתוב ואין אחרים רוצים להשכירו והוא משכירו, אין צדקה למעלה ממנה שהוא יגע בכתיבה ואתה נותן לו רווחים.

בדומה, כתב הטור (יו"ד סי' רנא ובש"ך ס"ק י'): "שיהיו בני ביתו עניים יתומים ומוטב שיקח מהם להשתמש בהם מרבות בעבדים ותחשב לו לצדקה". אולם, בשו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה) ביאר, שכוונת הטור והש"ך, "לאו לצדקה ממש קאמר אלא נקט לישנא דקרא דפרשת לך-לך, והאמין בה' ויחשב לו לצדקה כתרגומו לזכות וכן פרש"י³⁵.

בשו"ת מהר"ם שיק (יו"ד סי' רל), מפרט באריכות מדוע אינו רשאי לקנות ספר תורה בשער הזול, ואת ההפרש לשער הגבוה יותר, לתת ממעשר-כספים. בסיום דבריו הוא כותב ש"אין כאן רווחא לעניים, רק מה שאינו דוחק אותו לוותר משלו ולמחול משלו, דעל-ידי אונס ממון הוא מוותר משלו... ולא רווחא כי האי בעינן שיעשה במעות מעשר רק רווחא חדשה".

1. מכירה למטרת צדקה (בזאר)

במשנה-הלכות (ח"ו סי' ר) מובא, שאין להשתמש בכספי מעשר כספים לצורך קנייה במכירות צדקה (בזאר). שהרי בכך הוא קונה לעצמו חפצים בכספי מעשר, ואין לחלק בין קנייה מן ההדיוט לקנייה מן ההקדש, פשוט שאין לקבל חפצים תמורת כסף. הוא מוסיף וכותב שיש בכך גם הפסד לצדקה, כי אם היה תורם את הכסף מבלי לקבל תמורתו, בוודאי אדם אחר היה קונה חפץ זה, והכנסות הצדקה היו גדלים.

2. קנייה ומכירה במחיר חריג

מה הדין אם קנה במחיר הגבוה ממחיר השוק, מתוך כוונה לתת צדקה, או מכר במחיר הנמוך ממחיר השוק? כאמור, המהר"ם שיק דן במי שיכול לקנות ספר תורה בשער הזול, אם יכול להוסיף למוכר העני, ממעות מעשר כספים. הוא מסיק שאמנם אין לאסור מטעם טופל מעות למעות.³⁶ אולם, לדעתו במכירה אינו יוצא ידי נתינת מעשר, שהרי אסרו להקנות מעשר עני בחליפין, משום דדמי למכירה ואין זה דרך נתינה (בבא-מציעא יא, ב), וכל-שכן במכירה ממש. ואע"פ שיש לחלק ולומר שמעשר כספים קיל ממעשר עני, המהר"ם שיק מצדד לאסור, משום שכשפוסק דמי הספר-תורה נתחייב

35. ראו עוד : פרישה (יו"ד רמט, ז ; חו"מ צז, א).

36. שאף לר' יוחנן (חגיגה ח, א) דמתיר בקרבן חגיגה, להוסיף פר ממעות חולין על הפר הבא ממעות מעשר, היינו דווקא בקרבן חגיגה, דילפינן מקרא, אבל לא בעלמא. אלא שלא נאסר להוסיף ולטפול רק כשבא בתערובת, כגון שקונה ספר תורה מהודר והתוספת עבור ההידור נותן ממעות מעשר, אבל כאן הספר תורה כולו נקנה מכספי חולין ורק התוספת על מחירו בא מכספי צדקה. ראו - מקורות נוספות להתיר בטופל, במאמרי "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190.

ליתן לו, והוי כפורע חובו,³⁷ ודברים שבלב אינם דברים, ואפילו אם פירש כוונתו בפני עדים, צריך "שיהיה ניכר אונסו וכאן מאן אנסו". אמנם אין הכי-נמי לדעת ה"ז לעניין קניית עליה (ראו לעיל פרק ב'), יכול להתנות ולפרוע ממעות מעשר, אך לדעת המהר"ם שיק יש להקשות על ה"ז. כאמור לעיל, בסוף דבריו המהר"ם שיק אוסר, משום שבמקרה זה, למעשה הוא נותן את שווי ספר התורה, ורק נמנע מלהתמקח ולדחוק בו, לצורך הוזלת המחיר.

מכאן מסיק הרי"י בלויא (צדקה-ומשפט ו,ז), "שעיקר טעמו של המהר"ם שיק לאסור הוא משום טעמו האחרון, ולכן במקום ש[ספר התורה] באמת אינו שווה כפי שדורש המוכר, מותר להוסיף ממעות מעשר, ולא דווקא בקניית ספר-תורה, אלא כשקונה מעני חפץ, לא מיבעיא כשהעני אינו דורש יותר ממחירו, והוא מוסיף על מחירו, בוודאי שיש בזה משום מצות צדקה ויוצא בתוספת זו ממעות מעשר, אלא אפילו כשהעני דורש יותר ממחירו, ויכול לעמוד על המקח וישלם כפי מחירו, ואינו עושה כן, גם זה כתוספת על מחירו הוא ויכול להוסיף על חשבון מעות מעשר".

3. קניית דבר שאינו זקוק לו

מובא בדרך-אמונה (הל' מתנות-עניים פרק ז,ה באור-ההלכה): "נראה דמותר לקנות ספר ממחבר עני ממעות מעשר, אם בלא"ה לא היה קונה את הספר הזה, ואח"כ מותר להשתמש בו גם-כן שהוא הנאה דממילא, ואין חייב לכתוב עליו שנקנה ממעשר, דזה דוקא בספר שרוצה לקנותו בלא"ה וצע"ק".

בספר יד-מלכים (פ"י עמ' קיח-קיט) ביאר שהכוונה, שאח"כ גם ילמד בספר (ולא ישתמש בו כמתנה), ואם-כן יש כאן תמיכה בלומדי תורה ובלמוד תורה. נראה שההיתר הוא רק בספרים בדומה להיתר שהבאנו לעיל בפרק ב', בעניין קניית ספרים מכספי מעשר כספים. כך מובא בשם הרי"ש אלישיב והרי"י פישר (שערי-צדק י,הע"ג), שאסור להשתמש במעשר-כספים כדי לקנות מעני חפץ שאין לקונה צורך בו, כיוון שמקבל שווה כסף תמורת המעשר. מעבר לכך, חלק מכספי הקניה נבלעים בקרן, ואינם משמשים לרווחת העני, כאמור לדעת השל"ה (ראו לעיל פרק ב) גם אם רק באופן עקיף, לא הועלנו לעניים, אין להשתמש בכספי מעשר.

לעומת זאת, כותב הרי"י בלויא (צדקה-ומשפטא,פה), "נלענ"ד, כשקונה חפץ מעני ואין לו צורך בו, יש לשער טובת הנאה שיש לו בזה, דהיינו כמה היה נותן עבור חפץ זה אילו היה משיגו במחיר נמוך מערכו בשוק, כגון שקונה חפץ השווה מאה ל"י (לירות ישראליות) ואילו היה משיגו בששים ל"י היה קונה אע"פ שאין לו צורך בו, הרי המותר בסך ארבעים ל"י יכול לנכות מחשבון הצדקה, ועוד נלענ"ד שבאופן זה, אף אם למחר יצטרך לחפץ זה ומשתמש ונהנה בו, אינו חייב להחזיר ההפרש לחשבון הצדקה, שכבר זכה בטובת הנאה שבו".

אולם, אם סיבת הקניה הוא לצורך העני, כדי שלא יתבייש בקבלת הצדקה, ואח"כ ברגע שיזדמן לו, יתן את החפץ שקנה ואין לו צורך בו, לעני אחר, שמעוניין לעשות בו שימוש, פשוט שכל כספי הקנייה יכולים לכתחילה להיחשב כצדקה.

4. האם צריך להודיעו?

כשמשמשים במעשר כספים, או בנדרי צדקה, במסגרת קניה או מכירה מנוקק, האם צריך להודיע לנזקק על כך?

37. להרחבה, ראו מאמרי בתחומין לא שם.

בשו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה; מובא גם בפתחי-תשובה רמט, ב) מובא :

כבר נתפשט המנהג בחתן וכלה שמשלמין ממעות מעשר הכלי זמרים ומשרתי סעודת נשואין... דסמך מנהג שלהם על לשון הרמב"ם (מתנות-עניים ו, יז) וטור (יו"ד שלא), שכתבו דמותר ליתן מעשר עני לתגמולין של גמילות חסדים וכבוד אורחים והכנסת כלה בכלל.³⁸

ומבואר בש"ך (יו"ד שלא, קסו) :

כיצד, כגון אם גמל עמו חבירו חסד באבל שאירעו, ואחר כך אירע אבל לחבירו לזה, מותר לשלם לו גמול חסדו, ממעשר עני כדי שלא יתבטל לגמול חסד של מצוה, וצריך להודיע לחבירו שהוא מעשר עני, כדי שלא יחשוב זה, שפורע לו חובו שקדם לו הגמול, והווי ליה פורע חובו במעשר עני...[ו]אין משלמין בו את התגמולין, היינו לשלם –תגמולין של דבר הרשות לא התירו לו, אף-על-פי שהוא מודיעו שהוא מעשר עני.³⁹

מסביר הרב ידידיה טיאה ווייל (שו"ת יו"ד סי' ס), על-פי דברי הש"ך, דברור שיש לחלק בין סעודת אבל, לבין "המשרתים בבית החתונות ומטריחים מאוד יום ולילה ולא ישבותו ובא בשכרו, ואילו הוא נושא את נפשו, ואין לך פירעון חוב יותר מזה", שאסור לו לשלם את שכרם הראוי מכספי מעשר, אלא מכיסו. רק את מה שמוסיף על כך, אם הם עניים, רשאי לתת מכספי מעשר, אך צריך להודיעם שהוא ממעות מעשר, "והוא הדין מה שבא בשכר מסדר קידושין, וכתובות שטרות", וכך נהג בעצמו בחתונת בנו.⁴⁰

לעומת-זאת, במשנה (דמאי ד, ד) בעניין האיסור לתת תרומת מעשר של דמאי ומעשר עני של ודאי בשבת, מובא ש"אם היה כהן או עני למודים לאכול אצלו, יבואו ויאכלו [אצלו בשבת מהתרומות ומהמעשרות], ובלבד שיודיעם", ופירש הרמב"ם (שם) "שאם לא יודיעם יחשבו שמאכילם דרך נדבה ויהיה כמי שמאכיל תרומה ומעשרות לאורחין או עשה מהן צרכיו". מכאן מסיק המהר"ם שיק (שם) : "שדווקא אם קורה אותם להאכילם בביתו צריך להודיעם...אבל בשולח להם אין צריך להודיעם שמעשר עני הוא". הוכחה נוספת, מביא המהר"ם שיק מדברי הגהות מרדכי (בבא-בתרא סי' תרנח) על התוספתא (פאה פ"ד, ה"ט), דמעשר עני "נותנין אותו לחבר עיר בטובה". "ופירש דהיינו ששולחין לו מן הגורן ולא מינכרא דמעשר עני הוא, אלא מחזי כמנחה ודורון", מכאן מסיק המהר"ם שיק ש"על כרחך היכא דמשלח מביתו אין צריך להודיעו". ואין חשש לגניבת דעת, כדמשמע בירושלמי דמאי שם, אלא "איהו דקא מטעיה נפשיה...דכך ראוי שגם עבור מעשר עני צריך להחזיק לו טובה וכל שכן עבור מעשר כספים", ורק כשמכניסין לתוך ביתו ומאכילם, שנראה כעושה מהם צרכיו, חייב להודיעם. אך באופן אחר אין צריך להודיעם.

38. לביאור המנהג ראו : שו"ת אגרות-משה ח"ה יו"ד סי' קיב.

39. בב"ח ובב"י (יו"ד שלא) כתבו שישנם שני גירסאות, לפי הגירסא המדויקת בתוספתא (פאה פ"ד, ה"ט) וכפי שמופיע גם בגרסאות שלנו, כתוב "ואין משלמין ממנו את התגמולין...אבל משלחין ממנו דבר של גמילות חסדים" לגירסה זו מותר לו רק לתת לחבירו, וגם אז צריך להודיעו "כדי שלא יחשוב דמשלו הוא משלח ויבא לשלם גמולו". אולם, אסור לו להחזיר לחבירו כשכבר קיבל ממנו בעבר. לעומת זאת, לפי הגירסה השניה נכתב "אבל משלמין ממנו דבר של גמילות חסדים", כך נכתב בגרסאות הישנות ברמב"ם (מתנות-עניים ו, יז) ומבואר ברדב"ז (שם) ובש"ך (יו"ד שלא, קסו). אולם, בשו"ת אמר-שמואל (יו"ד סי' ד) כתב, דנראה דאין מחלוקת בין הגרסאות. כוונתו לומר, שלפי כל הדעות, מותר גם להחזיר לחברו דבר של גמילות חסדים, אם מודיעו. לעומת זאת, אם אינו מודיעו, אפילו רק כדי לשלוח, גם אסור.

40. ראו דבריו שם בהרחבה, ובספר מעשר-כספים (ח"ב סי' ד) שמקשה עליו.

יתרה מכך, בשו"ת אמר-שמואל (יו"ד סי' ד), התיר לתלמיד חכם להדפיס ספר חידושי תורה שחיבר, ממעות מעשר כספים, ואח"כ לחלק את הספר לבעלי בתים, ולא נדרש ממנו לומר להם שהספר הודפס מכספי מעשר, גם אם אח"כ הם יחזירו לו מתנות כנהוג.

שו"ת אמר-שמואל מסיק זאת, על-פי הבי"י (בהערה 39), ועל-פי המבואר בחסדי-דוד (על התוספתא שם), שבניגוד לשובינות, שמובא בתוספתא (שם), שאסור לתת עבורה ממעשר עני, כי המקבל מחויב להחזיר בחוב גמור. לצורך גמילות חסדים, מותר לתת ממעשר עני, דהוי מתנה בעלמא, אך צריך להודיעו, אחרת "הוי ליה גונב דעת הבריות דהלה סבור שמשלו שולח לו ואינו אלא ממתנות עניים שאינו שלו דבלא זאת צריך ליתנו לעני". מבאר שו"ת אמר-שמואל, שגניבת הדעת הוא כאשר המקבל מחייב את עצמו לשלם לנותן את תגמולו. אך כאן, אין על המקבל "שום חיוב כלל, שאם רוצה שולח לו דבר ואם אינו רוצה אינו נותן כלום, אם כן כשרצה ונדבו ליבו ליתן, אינו אלא מתנה גמורה דיהיב ליה, ובדאי שרי ליה לתלמיד חכם לקבל המתנה ולאכול וליחדי, ואין כאן בית מיחוש כלל".⁴¹

ט. מעשר כספים לארגוני ערבות הדדית

1. אירגוני שיתוף

בארגוני צדקה רגילים, אנשים שנדבה רוחם תורמים לנזקקים במהלך חד כיווני מהתורם לנזקק. לעומת זאת בארגונים שיתופיים, כגון Medi-Share בארה"ב, לביטוח רפואי שיתופי,⁴² החברים בארגון עוזרים אחד לשני ללא תלות במצבם הפיננסי. הנתנה במסגרת ארגונים אלו ברוכה, מוגדרת כמעשה חסד, ותורמת לאחווה ואחדות בין האנשים. אולם היא אינה יכולה להיחשב כצדקה.

2. ארגוני שיתוף משולבי צדקה (כגון "קרן יחד")

במדינת ישראל קיימים שלשה ארגונים לביטוח חיים שיתופי, "קרן יחד", פרויקט "ערבים" שע"י קופת העיר ב"ב ו"כל ישראל ערבים" ע"י ועד הרבנים לענייני צדקה. במידה וחי' נפטר אחד ההורים של משפחה החברה בארגון, ילדי המשפחה מקבלים תרומה כספית מכל חברי הארגון האחרים. ארגונים אלו פועלים כארגוני שיתוף וערבות הדדית. במקביל, הם גם פועלים כארגוני צדקה, כיוון שהסיוע מועבר רק לחברים שאין להם פוליסת ביטוח חיים או אמצעים כלכליים עצמאיים מספיקים, בהתאם להחלטת ועד הרבנים, ובקרן "יחד" הסיוע ניתן באופן דיפרנציאלי, בהתאם למצב הכלכלי של

41. ראו גם שו"ת חלקת-יעקב (יו"ד סי' קלו) שכתב שרשאי לתת מעשר כספים כמתנה, לילדיו או חתניו, הלומדים בכולל והמתפרנסים בדוחק, באם יש חשש שבתורת צדקה לא ירצו לקבל את הכסף.

42. בארגוני בריאות שיתופיים בארה"ב, החברים בארגון משתתפים באופן ישיר בהוצאות הרפואיות של החברים האחרים. כל חודש מתפרסמים שמות וכתובות דוא"ל של החברים הזכאים לסיוע עפ"י הקריטריונים שנקבעו (ישנם מספר תוכניות). כל חבר מקבל את פרטי האדם שכיסה את החשבונות שלו, ואת פרטי האדם שהוא כיסה את חשבונותיו, לצורך תפילה ועידוד הדדי, על-פי עקרונות הערבות ההדדית בנצרות.

החברות בארגון מוגבלת לנוצרים הנאמנים לתנ"ך, לשיטתם. בכך הם מנהלים אורח חיים התורם להקטנת ההוצאות הרפואיות. לדוגמא, אדם שנפגע עקב היותו בגילופין, אינו זכאי לסיוע. ארגונים אילו מונים יחד כ- 400,000 חברים. החברות בהם פוטרת מהחובה להיות חבר בתוכנית הבריאות הממלכתית האמריקאית (Affordable Care Act), הידוע בכינויו ObamaCare.

המשפחה. האם כספים המועברים במסגרת קרנות אלו יכולים להיחשב כצדקה וכמעשר כספים?

עפ"י פסיקת רבני המועצה הציבורית המלווים את קרן "יחד" בנשיאות הרב יעקב אריאל, ופוסקים נוספים,⁴³ כספים אלו מוגדרים ככספי צדקה, ויוצאים בהם ידי נתינת מעשר כספים, שכן הכספים מיועדים לצרכי היתומים לכשידרשו. אמנם, יש לתורם טובת הנאה, בכך שתמורת ההתחייבות לעזור לאחרים, מתחייבים כלל החברים לתת למשפחתו אם יזדקק לכך. יחד עם זאת, נראה שטובת הנאה זו, נכנסת לגדרי טובת הנאה המותרת, שאדם נותן לאיזה עני שירצה.⁴⁴ לעומת זאת, פוסקים אחרים מסתפקים,⁴⁵ או אוסרים,⁴⁶ לתרום לקרנות אלו מכספי מעשר כספים, משום שבכך הוא גם קונה לעצמו מעין ביטוח חיים, שיש לו שווי ממוני. נראה, שלדעתם ערכו של ביטוח זה, חורג מגדרי טובת הנאה המותרת.

בעניין ההימנעות, או הסיוע המצומצם למשפחות מבוססות, יש מקום לדון האם לא ניתן להשתמש בכספי צדקה ומעשר לתשלומי הקרנות, גם למשפחות אלו. לכאורה ליתומים אלו, יש גדר של בני עשירים שאין לתת להם צדקה, כמבואר ברמ"א (יו"ד רנ"ג, א).⁴⁷ המקור לכך, במרדכי (בבא-מציעא רמז רמא, בשם המהר"ם) על-פי דעת ר' יוחנן (בבא-מציעא יב, ב), שמציאתם של בנים הסמוכים על שלחן אביהם, שייך לאביהם משום חשש לאיבה מצד האבא, ולדעת ר"ת (תוס' ד"ה רב), הוא הדין בעלמא, בלא מציאה, "ואף-על-פי שרבינו שמשון משפירא חולק על ר"ת, ומחלק בין מציאה דליכא דעת אחרת מקנה, להיכא דאיכא דעת אחרת מקנה, אן עבדינן כר"ת לחומרא. ועוד יכול להיות בנדון זה, כיון דלית להו לבעלים שיעבוד במעשר עני של כספים, אלא טובת הנאה לבעלים בעלמא, לא קא חשיב כדעת אחרת מקנה, אלא כמו מציאה הוי... כיון דטובת הנאה אינה ממוון...[אפילו אם ראובן נתן מעשר לבניו של שמעון [העשיר], הסמוכים על שולחנו של שמעון, במתנה על-מנת שאין לאביהם רשות בהן, אלא לצורך עצמן מה שהן נושאים ונותנים לפיהם, לא מהני תנאה מידי, כיון דטובת הנאה אינו ממוון, לא מצי מתני, ובטל תנאי, כיון דידם כיד אביהם דמי, וכל זמן שסמוכין על שולחן אביהם, הוי כאילו אביהם זוכה מיד במעשר עני, ואביהם עשיר הוא".

רואים שהבעיה אינה נובעת מכך שילד שהוריו עשירים, אינו נחשב כעני, אלא משום שלמעשה הכסף ניתן לאבי הילד, ולא לילד.

אולם, במקרה שהאב נפטר, גם אם לכאורה הטעם יחול עכשיו על האם, נראה שלמעשה תיקנו רק על האב, לכן נראה שמותר לתת ליתומים, גם אם אמם עשירה. וגם אם האם נפטרה ויש ליתומים אב. לכאורה הדברים אמורים רק במתנה או בכסף בעין, אבל תשלומים שונים, כגון שכר-לימוד,⁴⁸ מימון פנימיה, אוכל,⁴⁹ והוצאות שונות

43. מובא בספר יד-מלכים (עמ' ג), בשם הר"ש וואזנר והרא"ל שטיינמן, ביחס לפרוייקט "ערבים".

44. הרעיון דומה לקופה של צדקה (ראו שו"ע יו"ד רנו, א ו-ד ומאמרי "לא תעמוד על דם רעך – גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות", תחומין לד, עמ' 360-361), הנגבה מכל בני העיר בהתאם ליכולת, ומחולק רק לעניי העיר על-פי הצורך. כך כאן, החברים בקרנות אלו, נחשבים לצורך העניין כ"בני העיר".

45. מובא בספר יד-מלכים (שם), בשם הר"ח קנייבסקי, אך נוטה לאסור.

46. מובא בספר יד-מלכים (שם), בשם הרי"ש אלישיב, והר"ן קרליץ הסובר שרק 20% מתוך התשלומים לפרוייקט "ערבים", יכולים לבוא מכספי מעשר כספים.

47. ראו גם: בית-יוסף (יו"ד סי' רנ"א); של"ה (ענין צדקה ומעשר); ביאור-הגר"א (יו"ד רנ"א, ד).

48. ביחס לתלמוד-תורה, מבואר בשל"ה (סוף ענין צדקה ומעשר); ראה גם שו"ת בית-דין-של-שלמה יו"ד סי' א) שמותר לתת מעשר כספים לבן קרובו העשיר כדי ללמוד תורה, אם אביו אינו רוצה ללמוד.

המסייעות ליתומים באופן שהאב אינו יכול להחזיק בהטבה, מעיקר הדין נראה שמותר לסייע להם מכספי מעשר, כפי שמעיקר הדין מותר לאדם לזון את ילדיו הגדולים מגיל שש מכספי מעשר כספים, גם אם יכול לזונם ממקום אחר.⁵⁰ כך גם יוסר בפני משפחות יתומים מבוססות, הפיתוי להעלים נכסים, והכשלתם באיסור. רק אם יש נכסים משמעותיים הרשומים על שמו של היתום, אי-אפשר לסייע לו כספית מגדרי צדקה.

3. סיוע הדדי בין עניים

מובא בשו"ע (יו"ד רנ"א, יב), "שני עניים שחייבים ליתן צדקה, יכול כל א' מהם ליתן צדקה שלו לחבירו". הר"ח קנייבסקי (דרך-אמונה הל' מתנות-עניים ז, לג) מבאר ש"בלבד שלא יתנו על תנאי שחבירו יחזור ויתן לו". מכאן ומלשון השו"ע ברור, שגם אם סיכמו ביניהם שיתנו אחד לשני, כל עוד הדברים לא נאמרו בלשון "תנאי", מותר.

י. סיכום

1. מעשר המתחלק בתוך הבית, מותר לתת אותו בטובת הנאה, והוא הדין גם בצדקה ובמעשר כספים. בהתאם לכך מותר לאדם להפריש צדקה ומעשר כספים לכל עני שירצה, ואף למכור טובת הנאה זו בתמורה לדבר מועט, כאשר ממילא התכוון לתת להם תרומה כלשהו.
2. קניית מצוות בבית הכנסת נחשבת לטובת הנאה מותרת, וגם מצוות לאו ליהנות ניתנו. רבים סוברים שרק הסכום שמוסיף על מה שחבירו מוכן לתת עבור המצוה יכול להיחשב כמעשר כספים, כדי שיהיה בכך גם תועלת לעניים.
3. מותר להעניק לתורם שי קטן כהכרת הטוב, על כך שבחר לתת את הצדקה שלו להם, ולא לאחרים, כל עוד השי הוענק לאחר קבלת התרומה.
4. טובת הנאה מחושב, לפי הנאתו, ולא לפי שווי ההטבה. כאשר טובת הנאה באה על חשבון כספי אירגון הצדקה, יש הסוברים שלכתחילה יש לחשב לפי עלות ההטבה.
5. הגרלות צדקה. נראה שאם הפרסים נתרמו במיוחד לכך, וידוע מיהו נותן החסות, אין חובה לקזז את ערך הפרסים מהתרומות, כל עוד ערכם הכולל קטן דיו, ביחס לסך תרומות המשתתפים בהגרלה. לעומת זאת, אם הפרסים נקנו מכספי התרומות עצמם ויש להם שווי, נראה שלרוב הפוסקים, צריך לקזז את ערך הפרסים מהתרומות.
6. זיכוי מס, לרוב הדעות, אין צורך לקזזם מהתרומות. הזיכוי עצמו חייב במעשר.
7. באופן כללי, נראה שקניית מקום בבית-הכנסת, נחשבת כטובת הנאה מותרת. יש מקום לומר שהוא הדין גם ביחס להשכרה בזול של אולם בית-הכנסת.
8. נראה שרשאי להוסיף על מחיר הקניה, לצורך מתן בסתר, ולהתייחס לכך כאל צדקה ומעשר כספים, אך יש מי שסובר שצריך להודיעו.
9. נחלקו הדעות ביחס לאירגוני שיתוף, בהם העזרה ניתנת רק לנזקקים.

49. שוודאי שהיתום קונה אותו לעצמו, שהרי הוא מכניסו לפיו ואוכלו.

50. ש"ך (יו"ד רמט, ג). להרחבה, ראו מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, מעמ' 371.

שלמה לוי

לא תעמוד על דם רעך - גבולות הסיוע בהוצאות רפואיות

תחומין לד (תשע"ד)

ראשי פרקים

א. שיעור ההוצאה לצרכי מצוות

1. כמה צריך להוציא כדי לא לעבור לאו?

2. כמה צריך להוציא כדי לקיים עשה?

3. מצווה חוזרת

4. לאו שאין בו מעשה

ב. מצות לא תעמוד על דם רעך

ג. ספק לא תעמוד על דם רעך

ד. פוק חזי מאי עמא דבר

ה. חובה ציבורית או פרטית?

ו. מימון ההוצאות על-ידי החולה

1. חובת הניצול להחזיר למציל את הוצאותיו

2. ניצול שרוצה שאחרים יישאו בהוצאות.

3. כשאין אפשרות אחרת, אלא רק לתת כצדקה

ז. חלוקה בין צרכים חיוניים לצרכים שאינם חיוניים

ח. סיכום

בימינו מתקבלות פניות רבות לתרומות לצורך מימון תרופות או ניתוחים מצילי חיים בחו"ל. עד כמה מחויב אדם לתרום מכספו לצרכים אלו?

א. שיעור ההוצאה לצרכי מצוות

1. כמה צריך להוציא כדי לא לעבור לאו?

מובא ברשב"א (ב"ק ט, ב):

מהא דאמרינן: אילו מתרמי ליה תלתא מצות - יהיב כוליה ביתיה⁵¹, משמע דאפילו מצוה עוברת כאתרוג וסוכה, לא מחויב הוא לתת אפילו שליש ממונו. וזה תימא - היאך לא נתנו דמים למצוה עוברת? וכתב הראב"ד ז"ל: כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הציבור, וכמו שאמרו: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות, וכן אמרו [בתקנת אושא]: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, שהעוני כמיתה. ומכל מקום לא כמיתה ממש מאמר הרב, שלא אמרינן אלא במצוות עשה בשב ואל-תעשה, אבל במצוות לא תעשה - אפילו כל ממונו.⁵²

51. ופירש רש"י (שם): "שליש ביתו - שחייב אדם לבזבז במצוות... שליש מה שיש לו".

52. וראו גם: תוס' ב"ק ט, ד"ה אילימא; רא"ש ב"ק פ"א סי' ז; רבנו ירוחם, תולדות-אדם, יג, ג; ריקאנטי סי' נא; ר"ן סוכה טז, א בדפי הרי"ף; שו"ת הריב"ש סי' שפז; בית-יוסף או"ח סי' תרנו; רמ"א או"ח תרנו, א; רמ"א יו"ד קנז, א; שיטה-מקובצת ב"ק ט, א; ש"ך יו"ד קנז, ג; ב"ח או"ח ססי' תרנו בהרחבה.

מה כולל "כל ממונו"? מובא ברמ"א (יו"ד קנז, א): "ואם יוכל להציל עצמו בכל אשר לו, צריך ליתן הכל ולא יעבור לא תעשה". מכאן שאדם חייב לתת את כל רכושו כדי שלא לעבור על לאו.

התורה-תמימה (ויצא אות כג) מסתייג מכך ומקשה:

לדעתי יש לדון בזה הרבה, לפי המבואר... בפסוק "ואהבת את ה'", דאונס ממון רב שוה לאונס הגוף, וכעין מה שכתב במכילתא (פ' בשלח): "להמית אותי ואת מקני בצמא" - השווה בהמתן לגופן, מכאן אמרו: בהמתו של אדם הוא חייו. ומגן-אברהם (רמח"ט) כתב שאם חושש אדם שיקחו ליסטים את בהמתו או כל ממונו ולא יהיה לו במה להחיות עצמו, הוי כפיקוח נפש שדוחה את השבת. אם כן, לענין בזבז כל ממונו שלא לעבור על לא-תעשה - למה יהא זה חמור מאונס הנפש, שאינו צריך להרג ולא לעבור?... אם כן, איך סתמו הפוסקים דלעבור על לא-תעשה צריך ליתן כל ממונו, ולא הגבילו דבר זה בנדרים שונים, באיזו לא-תעשה, ומתי, וערך מצבו לאחר נתינת הממון וכדומה? וצריך עיון ותלמוד רב.

בדומה, בביאור הגר"א (יו"ד קנז, ה) הביא את דעת מהרי"ו (שו"ת מהר"י וייל סי' קנז), שממנה עולה שרק כדי שלא לעבור על איסורי עבודה זרה חייב להפסיד את כל ממונו, אבל לא ללאווים אחרים (וראו גם מרחשת ח"א מג, יג-יד).

2. כמה צריך להוציא כדי לקיים עשה?

על-פי דברי הרשב"א לעיל וראשונים נוספים, ומסתיימת לשון כל הפוסקים (לשון הבאור-הלכה, סי' תרנו ד"ה אפלו), משמע שבניגוד למצות לא-תעשה שחייב לתת את כל רכושו ולא לעבור, במצוות עשה חייב להוציא רק עד שיעור חומש מכל רכושו (ויש שכתבו שליש⁵⁴).

כלל זה נסמך על תקנת אושא. חז"ל קבעו שאל לו לאדם להוציא יותר מחומש מרכושו על מצנת צדקה, כיוון שהוצאה כזו עלולה להביאו לידי עוני ולהופכו לנטל על הציבור, והראשונים הוסיפו שכלל זה חל גם על כל מצוות העשה שבתורה.⁵⁵ וכשם שנחלקו הפוסקים האם תקנת אושא חלה גם על עשיר מופלג ועל מי שידו משגת, שאין לחשוש שמא יעני ויצטרך לבריות,⁵⁶ כך נראה שחלוקים הפוסקים בשאלת גבולות שיעור

53. אמרי-בינה (ח"א או"ח דיני שבת סי' א); חידושי מהר"ץ חיות (ר"ה כז, א); חתן-סופר (שער המקנה והקנין, כללי לפני עיוור, אות כח); אמרי-הצבי (ב"ק ט, א). בשו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפה) מובא "חומש או שליש", וגם בפאת-השדה (סי' ה) מוזכרים שני השיעורים. נראה שהפוסקים הסוברים שליש, מבינים שהגמרא כתבה "שליש ביתו" דווקא, לומר לנו ששיעור זה הוא הגבול העליון.

54. לדעת הבי"ח (יו"ד ססי' תרנו), לא רק שאדם אינו מחויב להפריש יותר מחומש לקיים מצנת עשה, אלא אף אסור לו לעשות זאת. זאת בניגוד למשתמע מלשון הרשב"א והפוסקים האחרים, שרק אינו מחויב בכך. נציין שאפילו במצנת צדקה, פוסקים רבים התירו ממידת חסידות להפריש יותר מחומש (ראו מאמרי: "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379).

55. האם יש מקום להשוות בין שיעור החיוב במצנת צדקה לבין שיעור החיוב במצוות עשה אחרות? לענין זה מובא במרחשת (ח"א סי' מגז), ש"מצנת צדקה גדולה מכל המצות, וכל המעלים עיניו מן הצדקה הרי זה כעובד עבודה-זרה, ויש בה גם כן לאו... ואף על פי כן אינו מחויב לבזבז כל ממונו. אם כן הכי נמי במצות [עשה], ובהמשך (שם, ט): "וכיון שאמרו שגם במצנת צדקה, שמחויב להוציא ממונו, ואף על פי כן אל יבזבז יותר מחומש, שפיר למד הראב"ד ז"ל מזה גם לשאר מצות, אפילו מצוה עוברת". לעומת זאת, לדעת הבאור-הלכה (סי' תרנו, ד"ה יותר מחמש) ההשוואה לשיעור מצנת צדקה ולתקנת אושא הוא רק לענין זה שלא ייהפך לעני ויצטרך לבריות.

56. ראו מאמרי: "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, מעמ' 379.

ההוצאה על מצוות עשה. כך ניתן להבין את דעת הר"ן (סוכה טז, א בדפי הרי"ף, ע"פ ב"ח או"ח ססי' תרנו), שממנו משמע שעשיר גדול מחויב להוציא על מצוות עשה אף יותר מחומש, ואילו לדעת התוס', רבנו ירוחם והרא"ש נראה שגם עשיר גדול אינו מחויב בכך.⁵⁷

באופן זה יש להבין גם את המחלוקת שבין החפץ-חיים (באור-הלכה סי' תרנו ד"ה אפלו; אהבת-חסד ח"ב כ, ג בהגה"ה) לבין הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה ח"ח או"ח סי' מא). לדעת החפץ-חיים, כל עוד קיום המצווה אינו כרוך בהוצאת הון רב ואינו גורע מפרנסתו, חייב האדם להוציא עליו גם יותר מחומש מרכושו. מאידך, הרב משה פיינשטיין סובר שבכל מקרה אדם אינו צריך להוציא יותר מחומש נכסיו על קיום מצנת עשה, מלבד מצוות עשה שבהן הוצאת הממון היא מגוף המצווה, כגון מצנת פדיון בכורות. והנה, הרב משה פיינשטיין והחפץ-חיים נחלקו מחלוקת זהה גם על גבולות ההוצאה המותרת בצדקה,⁵⁸ והרי לנו שוב שיסוד גבולות ההוצאה על מצוות עשה הוא בתקנת אושא.

פאת-השדה (סי' ה) מתמקד בדברי הרא"ש, רבנו ירוחם והרמ"א, שאדם פטור מלהוציא "הון רב" על קיום מצנת עשה. לדעתו, כוונתם שאדם פטור מלהוציא "הון רב". אך אם קיום המצווה אינה כרוכה בהוצאת הון רב, הוא חייב להוציא יותר מחומש מרכושו, אפילו אם הוא עני, ואפילו אם לצורך קיום המצווה יזדקק לבריות. בדומה מובא במעשי-בצלאל (על הריקאנטי סי' נא), "דיותר יש להוציא סך מועט אף שהוא כל נכסיו מהא דלהוציא סך רב מנכסיו". יתכן שבעניין זה נחלקו הנמוקי-יוסף והרמ"ה (ב"ק ד, א מדפי הרי"ף), הסוברים שאפילו מי שחייב דחוקים צריך להוסיף מממונו עבור הידור מצוה, עם המהרש"ל (יש"ש ב"ק א, כד), הכותב: "בודאי מי שחייב דחוקים אפילו שליש אין צריך להוסיף בעבור הידור מצוה,⁵⁹ ואפילו אפשר המצווה עצמה אין צריך לקנות אם חייב נדחקים, ואף שעוברת, דהוה ליה כהון רב שאין צריך לבזבז, לולי נר חנוכה וד' כוסות וכה"ג [משום פרסומי ניסא ונר שבת משום שלום ביתו]".

בניגוד לכל מה שכתבנו עד כאן, יש הסוברים שאין לדמות את שיעור ההוצאה על מצוות עשה לתקנת אושא.

בשו"ת חוות-יאיר (סי' קפו) מובא ששיעור שלישי המוזכר בגמרא הינו משל, וההתייחסות לתקנת אושא ולשיעור חומש נועדה ללמדנו "דאפילו במקום שציוותה התורה על נתינת ממון [בצדקה], אל יבזבז יותר". לכן, אדם מחויב להוציא דמים מרובים כדי לשמוע תקיעת שופר בראש השנה, כל עוד נשאר לו כדי להתפרנס, אך "אין העני מחויב לבזבז אפילו מעט יותר מהראוי מפני מעט מזער הנשאר לו".

שו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפד-ה) דן בכך באריכות ומחמיר יותר מכל הדעות האחרות שהובאו עד כאן.⁶⁰ לדעתו, גם עני המתפרנס מן הצדקה צריך למכור אפילו את מלבושיו כדי לקיים מצנת עשה. ורק אם "יש לחוש שהעוני יעבירו על דעת

⁵⁷. ב"ח (שם), עפ"י תוס', רבנו-ירוחם ורא"ש שהוזכרו לעיל, הע' 52.

⁵⁸. ראו: שו"ת אגרות-משה ח"ב יו"ד ססי' קמג; אהבת-חסד ח"ב כ, א-ג (בדגש על תחילת סעיף ג).

⁵⁹. באור-הלכה (סי' תרנו ד"ה יותר משליש) מצדד כדעת המהרש"ל, וראו גם מגן-אברהם (או"ח תרנו, ז).

⁶⁰. השאלה שם עוסקת בדחיית מצנת מילה, שלדעתו יש להחמיר בה יותר כיוון שיש בה כרת. אך סיכום דבריו כמובא למעלה מתייחס גם למצוות עשה אחרות, שאין בהם כרת. בסי' רפה הוא מתייחס למי שאינו מחזר על הפתחים, וכותב שכל עוד לא יצטרך לחזור על הפתחים, צריך להוציא כל ממון שיש לו, "ואף אם אין מאומה בידו יכול ללות מאחרים". לעומת זאת, ראו מרחשת (ח"א סי' מג) החולק וסובר שאדם אינו מחויב להוציא כל ממון כדי לקיים מצנת מילה בזמנה.

קונו ויבטל על-ידי כך ממצוות הרבה, ואמרינן מוטב שיבטל מצוה אחת משיבטל הרבה מצוות, פוטרים אותו מקיום המצווה. נראה שיש למצוא סימוכין לדעתו בטור (או"ח סי' תפג בשם בעל-העיטור), שכותב: "וצריך למכור מה שיש לו לקיים מצות חכמים... לכן ימכור מה שיש לו ולהוציא הוצאות עד שימצא יין או צימוקים כמו שאדם צריך לחזר אחר לולב ואתרוג".

3. מצווה חוזרת

מה הדין אם לאחר שכבר הפריש חומש, אותה מצווה שוב מזדמנת בפניו? האם חייב האדם להפריש שוב עד חומש מיתרת רכושו?

רבנו ירוחם (תולדות-אדם יג, ג) כותב: "אין אדם חייב הון רב בשביל מצוה... ומכל מקום בעישור נכסיו חייב לקנותו, והעישור כמו שפירשתי בצדקה".⁶¹ על כך כותב הבית-יוסף (או"ח סי' תרנו): "לא ידעתי מניין לו". המגן-אברהם (או"ח תרנו, ז), האליהו-רבה (או"ח תרנו, ה) והמשנה-ברורה (תרנו, ח ובבאור-הלכה) מבארים את דברי רבנו ירוחם, שכוונתו ששיעור ההוצאה על כל מצווה זהה לשיעור ההוצאה על צדקה. וכמו שבצדקה מפרישים בשנה הראשונה מהקרן ומכאן ואילך מן הרווח, הוא הדין במצוות עשה אחרות. מכאן עולה, שאם כבר הפריש עשירית מרכושו לקיום מצות עשה, ואחר כך שוב מזדמנת בפניו אותה המצווה, אינו חייב להפריש עבודה יותר מעשירית מהרווח שהצטבר ממועד הפרשת העשירית. אם כן, גם לסוברים שאין להוציא על מצוות עשה יותר מחומש - הרי שיעור זה נלמד מתקנת אושא, שקבעה שאין לתת יותר מחומש לצדקה, וכשם שתקנת אושא חלה בשנה הראשונה על הקרן ואחר כך על הרווח, שמא ייעני ויצטרך לבריות, הוא הדין לשאר מצוות עשה.

4. לאו שאין בו מעשה

פוסקים רבים עסקו בדין מצות לא-תעשה שאין בה מעשה - האם דינה ככל מצות לא-תעשה, שאדם חייב לתת את כל רכושו ולא לעבור עליה, או שמא היא דומה למצות עשה, שחייב להוציא עד חומש כדי להימנע מעבירה.

לדעת רוב הפוסקים לאו שאין בו מעשה דינו כעשה.⁶² אחרים חולקים וסוברים שדינו כלאו,⁶³ ויש שעסקו בכך מבלי להכריע.⁶⁴ בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"י סי' מ, ט) כתב

61. ראו גם שו"ת משפט-כהן ססי קמג.

62. שו"ת חוות יאיר (סי' קלט); בעל הפרי-מגדים (תיבת-גמא, חקירה ד - הוכח תוכיח; פרי-מגדים או"ח אשל-אברהם תרנו, ח - אך שם מסיים בצ"ע); לבוש (או"ח תרנו, א); הגהות חתם-סופר (או"ח סי' תרנו); שו"ת תשובה-מאהבה (או"ח תרנו, רפד); שו"ת מהרש"ם (ח"י סי' נד); תורה-תמימה (פרי ויצא, אות כג); שו"ת מנחת-שי (סוף סי' כ); שו"ת ציץ-אליעזר (ח"י סי' מ; ח"י סי' א).
וכן נראה לדעת: הר"ן (סוכה טז, א מדפי הר"ף); שו"ת חכם-צבי (סי' יז); מור-וקציעה (או"ח תרנו); משנת-חכמים (ריש הל' יסודי-התורה ובפתיחה); גליון מהרש"א (יו"ד סי' קנז); פתחי-תשובה (יו"ד שנו, א); מעשי-בצלאל על הריקאנטי (סי' נא); שו"ת רמ"ץ (או"ח יז, ח); מרחשת (ח"י א מג, יג-ד); אמרי-הצבי (ב"ק ט, א); שו"ת דברי-יצוב (ח"י עט, ל).

באמרי-בינה (ח"ב חו"מ דיני דיינים סי' יט; ח"א או"ח דיני שבת סי' א) מסיק שבמצוות לא-תעשה שיש להן זמן קבוע, חייב ליתן כל ממונו ולא לעבור עליהן, אך על דבר שהוא על צד המקרה, שיכול להזדמן בכל עת - כגון איסור "לא תגורו" והלאו שבצדקה, אינו חייב להפסיד את כל ממונו. נראה שכך מסיק גם השדי-חמד (מערכת הלמ"ד כלל קז) בסוף אריכות דבריו שם.

63. ריב"ש (סי' שפז), הכותב שכיוון שלא-תעשה חמור מעשה, ואין למדין מהקל לחמור, הרוצה להקל - עליו ההוכחה; שו"ת מהר"ם שיק (או"ח סוף סי' שג); בית-השואבה (דף צט); שו"ת עמודי-אש (קונטרס כללי

שיש מקום לחלק בין מצוות שבין אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחברו, שבמצוות שבין אדם לחברו כולם יודו שאינו מחויב לבזבז כל ממונו.⁶⁵

מצנת "לא תעמוד על דם רעך" היא מצנת לא-תעשה שאין בה מעשה, ולכן נראה בהמשך שהפוסקים דנו בשאלה האם אדם מחויב להוציא את כל ממונו כדי שלא לעבור עליה, או רק חומש כדין מצנת עשה.

ב. מצנת לא תעמוד על דם רעך

נפסק ברמב"ם (הל' רוצח א, יד) ובטוש"ע (חו"מ תכז, א) :
רואה את חברו טובע בים או לסטים באים אליו, ויכול להצילו בעצמו או לשכור אחרים להצילו ולא עשה כן - עובר משום "לא תעמוד על דם רעך".

דין זה מתבסס על הגמרא בסנהדרין (עג, א) :

מניין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר: "לא תעמוד על דם רעך". והא מהכא נפקא? - מהתם נפקא: אבדת גופו מניין? תלמוד לומר: "והשבתו לו!" אי מהתם, הוה אמינא: הני מילי-בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי [=לטרור ולשכור פועלים] - אימא לא. קא משמע לן.

ומפרש רש"י: "לא תעמוד על דם רעך... - אלא חזור על כל צדדין שלא יאבד דם רעך".

המהרש"ם (ח"ה סי' נד) כתב שמפירוש רש"י לכאורה משמע שמחויב לבזבז על מצווה זו את כל ממונו. ואין לומר שדינו כעשה, שמחויב רק לבזבז חומש, שהרי אם כך לא היה צורך בלאו, כי היינו יכולים ללמוד את החיוב מעשה דנערה המאורסה (סנהדרין שם), כמפורש בתוס' (סוף ד"ה להצילו).⁶⁶

גם הרש"י אורבך (שו"ת מנחת-שלמה תנינא פו, ד) כתב "שמסתבר יותר שלא זה הרבה יותר חמור, ושפיר חייב לבזבז כל ממונו", וכן דעת שו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קעד, ד).⁶⁷ כך מובא גם בשו"ת שבט-הלוי (ח"ה יו"ד סי' קעד) ביחס ליחיד שאין עמו

תורה סי' ד, כלל ז) באריכות; שו"ת שבט הלוי (ח"ה סי' קעד). וכן נראה לדעת: שו"ת עמודי-אור (או"ח יז, ב); חומת-ירושלים (סי' קצו).

הב"ח (יו"ד סי' רלב, סוף ד"ה ומ"ש וכן); הש"ך (יו"ד רלב, כג); שו"ת מוצל-מאש (סי' מה); למודי ה' (לימוד קצה); שו"ת נשמת-כל-חי (ח"ב סי' לט); וחתן-סופר (שער המקנה והקנין, כללי לפני עיוור, אות כח), עוסקים בסוגיות ספציפיות הבנויות על לאו שאין בו מעשה, ובשאלה האם צריך להוציא עליהם את כל ממונו, ואינם כותבים שלעניין זה דינו כעשה. מכאן מסיק השדי-חמד (שם), שלדעתם דינו כלאו, אך בתשובה-מאהבה (שם, בהתייחס לב"ח) לא סבר כן.

64. חידושי רע"א (יו"ד קנז, א); מנחת-חנינך (מצווה ח); פתחי-תשובה (יו"ד קנז, ד; רנב, ד); דרכי-תשובה (ח"ה יו"ד קנז, יח); פאת-השדה (סי' ה, ד"ה והנה); שו"ת בית-יצחק (ח"ב סי' סה ובמפתחות); שו"ת מנחת-שלמה (תנינא פו, ד).

65. ואולי יש לחלק בין לאו שבפה וכד', שכמעט תמיד נחשב ללאו שאין בו מעשה, כגון לשון-הרע (ראו חפץ-חיים א, ו, שחייב ליתן כל אשר לו כדי שלא לעבור), לבין לאו שאין בו מעשה כלל, כגון "לא תעמוד על דם רעך" והלאו שבצדקה. אכן, ברוב הלאוים שאין בהם מעשה יש פעולה כלשהי, רק שאינה קרויה מעשה. אולי זו הסיבה שהראשונים לא כתבו בצורה מפורשת שבלאו שאין בו מעשה אינו מחויב לתת את כל ממונו. בהמשך נראה שזו אינה מסקנת המהרש"ם.

67. כך נראה גם לדעת הזרע-אמת (ח"ב יו"ד סי' נא), וכך משמע לדעת החפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב כ, ב), לפי הר"י זילברשטיין (מובא בנשמת-אברהם חו"מ תכז, א ובמקומות נוספים). מאידך, בניגוד לפשטות לשון החפץ-חיים, מובא בנשמת-אברהם (שם) בשם הרש"י אורבך ש"מהחפץ-חיים רואים רק שמותר [לתת את כל ממונו], ואינו עובר [בכך] על אזהרת חז"ל לבל יבזבז יותר מחומש, אבל לא שהוא חייב בכך".

ציבור. בשו"ת שרידי אש (ח"ב סי' לד עמ' תכב) מובא שאפילו לדעת המהר"י ווייל (סי' קנז), ממנו משמע שרק באיסורי עבודה זרה מחויב לתת את כל רכושו, חייב לתת את כל ממונו כדי שלא לעבור על איסור "לא תעמוד על דם רעך".⁶⁸

בניגוד לדעות אלו, המהרש"ם בהמשך תשובתו מסיק שאינו מחויב להוציא יותר מחומש:

ומלשון הראב"ד משמע כדעת האחרונים, דעל לא-תעשה בשב ואל תעשה גם כן אינו מחויב לבזבז כל ממונו, מדתלי טעמא במצוות עשה, משום שהוא בשב ואל תעשה... ואם-כן התינוח... לעבור על לא-תעשה נגד המקום - מחויב למסור כל ממונו, אבל לעבור בשב ואל תעשה שלא להציל חבירו - יש לומר כיון דעוני הוא כמיתה קצת... [ו]אונס ממון חשיב אונס... דאינו מחויב להפיל עצמו לעוני דחשיב כמיתה קצת במקום שהוא רק בשב ואל תעשה. דיש לומר דעוני חשיב כספק סכנה... וכמו דאינו מחויב להכניס עצמו בספק סכנה בשביל חבירו... כמו כן אינו מחויב להכניס עצמו לעוני מחשש שלא יבוא על ידי זה לספק סכנת נפשות. וגם לפי מה שכתבו חז"ל: עניות מעביר על דעת קונו - ואם כן הוא בכלל מה שארז"ל: חלל שבת אחת כדי שתשמור שבתות הרבה.

כך מובא גם בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"ח סי' מ; ח"ט סי' א) ובשו"ת דברי-יציב (ח"מ עט, ל), וכן דעת ר"ש אלישיב (מובא בנשמת-אברהם ח"מ תכו, א, וראו דבריו שם בהרחבה).

ג. ספק לא תעמוד על דם רעך

כאשר שומעים על פנייה למימון ניתוח בחו"ל, או למימון תרופה להצלת חיים, בדרך כלל איננו יכולים לדעת אם באמת מדובר בסכנת חיים. ייתכן שבחלק מהמקרים ניתן לבצע את הניתוח בארץ, או להביא מנתח מחו"ל, או שאין מדובר בסכנת חיים, או שהטיפול אינו טיפול מציל חיים. גם ביחס לתרופות - בדרך כלל איננו יכולים לדעת אם מדובר בסכנת חיים ואם יש כאן הצלה ממשית.

הר"ן (סנהדרין עג, ב) מקשה: לכאורה היה אפשר ללמוד את מצנת "לא תעמוד על דם רעך" מדין רודף, שכיוון שמצילים את הנרדף על ידי הריגת הרודף, כל שכן שחייבים להצילו גם בהוצאת ממון. ומסביר הר"ן שיש לחלק בין הדינים: בדין רודף, הורגים את הרודף כדי להציל את הנרדף רק כשהדבר ברור כשמש, ואילו מצנת "לא תעמוד על דם רעך" חלה גם במקרים של ספק. הר"ש וואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"ה יו"ד סי' קעד; ובאריכות בח"א סי' ס) למד מכך שמצנת "לא תעמוד על דם רעך" חלה גם בספק-ספיקא, ואפילו בספק רחוק "על מיעוטא דמיעוטא של פקוח נפש". לדעתו, אם על ספקו חייב דרך ודאי, אזי על ספק-ספיקו חייב דרך ספק.

אך נראה שאין הכרח לפרש כך את הר"ן, שכן בדין רודף מדובר בהריגת הרודף לצורך הצלת הנרדף, וברור שאין להרוג אדם כשיש בדבר ספק כלשהו. מכאן שהתנאי שצריך שהדבר יהיה ברור כשמש הוא תנאי מיוחד לדין רודף. לעומת זאת, דין "לא תעמוד על דם רעך" הוא ככל מצוות התורה, שרק בספקו מחמירים, אך לא בספק-ספיקא. אין להשוות בין דיני מצנת "לא תעמוד על דם רעך" לבין דחיית שבת ומצוות אחרות מפני ספק-ספיקא הקל ביותר של פיקוח נפש, שכן איסור חילול שבת נדחה מפני מצנת "וחי בהם" (יומא פה, ב). דין זה מתיר לחלל שבת עבור ספק-ספיקא של פיקוח

68. ראו גם אמרי-בינה ח"א או"ח דיני שבת סי' א.

נפש, אך אינו מחייב לעשות זאת. אולם לאחר שהותר לחלל שבת להצלת החולה, חילול השבת הופך לחיוב מצד "לא תעמוד על דם רעך". גם מסברא, לא ייתכן שאדם יתחייב למכור את כל רכושו, או אפילו חומש מרכושו, כדי להציל אחר מסכנה של אחד לאלף, אף על פי שדוחים על כך את השבת.

כך מבואר מדברי המרחשת (ח"א מג"ל), הכותב שצריך שהסכנה תהיה ברורה ומיידית, דוגמת אדם הטובע בים. מאידך, אדם אינו מחויב לתת את כל ממונו כדי לקיים מצות פדיון שבויים (גם אם שיעור הפדיון הוא "כדי דמיהן", וצריך לתת רק בשיעור הרגיל כחלק ממצות צדקה), למרות ש"שבי קשה מכולם (מוות, חרב ורעב), דכולהו איתנהו ביה" (ב"ב ח,ב).⁶⁹ אלא שלדעת המרחשת, כוונת חז"ל היא שבפדיון שבויים רק עלולים לבוא לידי סכנת נפשות, "אבל עדיין אין בה סכנת נפש ואין בזה משום לא תעמוד על דם רעך".⁷⁰ לענ"ד יש לכך סיוע גם מהפוסקים הסוברים שבמצבים של סכנת נפשות פודים שבויים ביותר מכדי דמיהם (ראו תחומין ד, הרב אברהם יצחק הלוי כלאב, "שחרור שבויים תמורת בני ערובה", בעמ' 115) - מכאן שבמקרים האחרים, אף שקיימת סכנה, כאמור בגמרא, היא אינה מספקת כדי לעבור על הלאו ד"לא תעמוד על דם רעך".⁷¹

אך לדעת החפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב כ,ב ובהג"ה) אולי לא ניתן ללמוד ממצות פדיון שבויים על מידת ודאות הסכנה הנדרשת כדי להתחייב במצות "לא תעמוד על דם רעך". שכן החפץ-חיים מתייחס לשני המצבים הקיצוניים - למצב שבו פדיון השבויים אינו נוגע "לפקוח נפש ממש", שכן "מצינו כמה פעמים אפנים שאין בו סכנת נפשות, רק שרוצין אותם לעבדים";⁷² ובהמשך למצב שבו "השבוי עומד למות", שאז חיי חבירו קודם לעושרו.

ד. פוק חזי מאי עמא דבר

מובא בשו"ת ציץ-אליעזר (חי"ח סי' מ):
ופוק חזי מאי עמא דבר, ומעולם לא ראינו שמי שהוא יחמיר על עצמו לבזבז כל ממונו כדי להשתדל להציל את חבירו ממחלתו המסוכנת וכדומה לזה, ולא שמענו שיחייבוהו בכך. ואם כן יש להחיל על זה דברי שו"ת הלק"ט למהר"י

69. ראו שו"ת מהר"י וייל (סי' קמט), שכתב ד"הוי טפי מסכנת נפשות כדאמרינן... שבי קשה ממות ומחרב ומרעב". וראו גם רש"י ומהרש"א שם.

70. הרמב"ם במשנה-תורה (הל' מתנות-עניים ח,ל) כותב שהמעלים ענינו מפדיון שבויים עובר על "לא תעמוד על דם רעך", אך בפירוש-המשניות (פאה א,א) כתב הרמב"ם שלצרכי פדיון שבויים ולצרכי צדקה אחרים, יחיד אינו מחויב לתת יותר מחמישית ממונו. לכן נראה שכוונת הרמב"ם בהתייחסו לאיסור "לא תעמוד על דם רעך" היא רק למקרים שבהם הסכנה ברורה ומיידית.

71. לפי זה, דברי החתם-סופר (להלן פרק ה) הם עפ"י הסוברים שהכלל ש"אין פודים שבויים יתר על כדי דמיהם" חל גם כשיש סכנת נפשות.

72. בגמרא (הוריות יג,א) מובא: "היה הוא, אביו ורבו בשבי, הוא קודם לרבו ורבו קודם לאביו, אמו קודמת לכולם [רש"י: דאית לה זילותא טפי]". בש"ך (יו"ד רנב,ג) מבואר ש"משמע דאין בשביה זו משום סכנת נפשות, אבל אם יש סכנת נפשות - חיי קודמין לשל אמו". אך הברכי-יוסף (יו"ד רנב,ד) מקשה עליו וכותב ד"סתמא קתני... אמו קודמת לכלם, ומשמע דמייירי בסתם שבי, דכולהו איתנהו ביה. ותו קשה מתשובת מהר"ם שהביא בהגהות מרדכי דכתובות (רמז רפח) דמשמע דאייירי בסתם שביה דאית בה סכנת נפשות, ועם כל זה כתב מהר"ם דאמו ואשתו קודמין לו". אך אפשר אולי להסביר את דברי הש"ך ע"פ דברי המרחשת, וכוונתו רק שאין סכנה ברורה ומיידית דוגמת אדם הטובע בים. וראו עוד אצל הרב יובל שרלו "הכללת תרופות לאיכות-חיים בסל הבריאות", תחומין כח, מעמ' 383; הרב שלמה כהן-דוראס, "סיכון עצמי למטרות ספורט", תחומין כב, מעמ' 120.

חאגיז (ח"א סי' לט), שכותב וז"ל: וזה כלל גדול שהיה מסור בידינו, אם הלכה רופפת בידך - פוק חזי מה עמא דבר, כי פשוט הוא אשר באהבת ה' את עמו ישראל יסיר מכשול מדרכיהם, ולא יטו כל העולם אחר היחיד אילו סברתו דחיה.

לכאורה יש מקום לפסוק לעניין זה כדעת רבנו ירוחם, שכל מצוות העשה, אין חובה לתת להצלחת חברו יותר מעשירית מרכושו. יתרה מכך, בשו"ת חמדת-צבי (ח"א א, ל) מובא ששיעור חומש מתייחס לעלות הכוללת של כל מצוות העשה יחד.⁷³ עם זאת, כאמור לעיל, לא נמצא אפילו פוסק אחד שמתייחס ספציפית למצות "לא תעמוד על דם רעך", הכותב ששיעור החיוב הוא פחות מחומש.

לפי זה, חובה לתת עד חומש מרכושו להצלחתו הרפואית של חברו. הוצאה זו יכולה להיחשב גם כצדקה, וממילא לפי רוב הדעות גם כמעשר כספים. אמנם מקור החיוב הוא גם מצד "לא תעמוד על דם רעך", אך המציל קיים גם מצות צדקה (ראו מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, מעמ' 371).

אך עדיין זו גזירה שאין הציבור עומד בה. הרי שיעור הצדקה לשנה הוא עשירית מרווחיו (ולעשיר חומש, לפי רוב הדעות), וכאן - במצות לא תעמוד על דם רעך - מחויב בבת-אחת לתת חמישית מכל רכושו. אמנם, לאחר שכבר נתן חומש, אם מייד אחר כך יבוא בפניו מקרה נוסף, הוא פטור מלתת עוד.

ה. חובה ציבורית או פרטית?

בעניין החיוב לתת לעני כל צרכיו, כתב הרלב"ג (פר' ראה ד"ה עשר תעשר): ואין ראוי שנדמה שכל אחד מהאנשים אשר בעיר יחויב לתת לו די מחסורו, או שיהיה החיוב על הראשון שיבוא אליו העני. אבל ראוי שבין בני העיר ישלם זה לעני, ולזה הוא מבואר כי צריך שיהיה בעיר ממונה על הצדקה או ממונים.⁷⁴

מכאן ברור, שאם בצרכי צדקה מצומצמים של מאכל, משקה ומגורים, האחריות מתחלקת בין כל בני העיר, בוודאי ובוודאי יש לומר כך ביחס להוצאות רפואיות גבוהות, שהיחיד בדרך כלל אינו מסוגל לעמוד בהן. אך מה הדין אם כל בני העיר יחד לא נתנו לעני את צרכיו כנדרש מהם? האם אז החובה חוזרת במלואה אל היחיד? בדיני צדקה נראה ששאלה זו נתונה במחלוקת בין ערוך-השולחן (יו"ד רנ"ד-ה) לבין שו"ת ישמח-לבב (סי' לב). בערוך-השולחן מובא שבמקרה כזה, כשידו משגת, חייב היחיד לתת לעני את כל צרכיו, ואילו בשו"ת ישמח-לבב מובא שכשיש ציבור, לעולם אין מטילים את כל צרכי העני על היחיד.

ואולי במצווה חמורה של "לא תעמוד על דם רעך" יש מקום להחמיר יותר ממצות צדקה?

73. דעה זו מובאת גם אצל הרב ארי יצחק שבט, "תירוץ הפרנסה - כמניע לאי עלייה לארץ ישראל", תחומין כב בעמ' 356 (אך ראו את הוספת העורך בהע' 5), אך לא מצאתי פוסקים נוספים הסוברים כך. נראה שלדעתם אין זו כוונת הרמב"ם בהל' ערכין (ח, ג), וגם פרשנותו לירושלמי (פאה פ"א ה"א) מנוגדת למקובל (ראו מאמרי, "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, בעמ' 380 ובהע' 12). יתרה מכך, לפי דעה זו, אדם שעולה לארץ ישראל ומוציא על מצווה זו חומש מרכושו, מעתה יהיה פטור מקיום מצוות עשה שיש להן עלות ממונית כלשהי, כל עוד לא הרוויח הון נוסף. ואם נחשיב גם הפסד עתיד, כפי שעולה מדברי הר"מ פיינשטיין (שם), אז קיימת אפשרות שיהיה פטור עד סוף ימיו.

74. ראו מאמרי, "האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד?", תחומין לג, עמ' 172, הע' 22.

בשו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קעז) דן בשאלה מדוע אין פודים את השבויים יתר על כדי דמיהם, ומדוע אין בזה איסור של "לא תעמוד על דם רעך". והוא משיב: דלא אמרה (הר"ן) אלא ביחיד שצריך לבזבז כל ממונו ולהטיל עצמו על הציבור להתפרנס מן הצדקה ולא יעבור על לא-תעשה. אבל ציבור הנדחק, ובפרט שאומות העולם תקיפים על שונאי ישראל, הוי דוחקא דציבורא בכלל פיקוח נפש, כמו שכתב הרא"ש...⁷⁵

מכאן הוכיח הרב ואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"א יו"ד סי' קעד) שכשיש ציבור, חיוב "לא תעמוד על דם רעך" מוטל בכל מקרה על הציבור ולא על היחיד, כדין פדיון שבויים. וכדעה זו מובא גם בשו"ת ציץ-אליעזר (חיי"ח סי' מ).⁷⁶

לעומת זאת, הרש"ז אוירבך כותב (שו"ת מנחת-שלמה, תנינא ב-ג, סי' פו, ד; וראו גם מהדו"ק ח"א ז, ו):

מפשטות הגמ' בסנהדרין (עג,א) רואים דחייב לעשות הכל להצלתו, ואם לאו הוא עובר בלאו של לא תעמוד על דם רעך... אך לצערנו נתקלים בזה תמיד ולא עושים כך. ושמעתי שהגאון ר' ישראל מסאלאנט זצ"ל הסתפק הרבה בעניין זה. ולמעשה ודאי נראה דבכה"ג שרואה את חברו טובע בנהר ואין מי שיציל אותו, שפיר חייב לבזבז כל ממונו. אולם כשהעניין ידוע ומפורסם לרבים, סומכים להקל שאינו חייב ליתן יותר מהחלק שמוטל עליו. ומכל-מקום אין זה מתקבל על דעתנו, כי מהיכי תמצי יפטור עצמו מלאו חמור זה מפני זה שאחרים לא חוששים ועוברים על זה!! והדבר צריך עיון רב.

1. מימון ההוצאות על-ידי החולה

1. חובת הניצול להחזיר למציל את הוצאותיו

מובא ברא"ש (סנהדרין פ"ח סי' ב) ש"הניצול חייב לפרוע למציל מה שהוציא, **דאין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול**, כדאמר לקמן (עג,א): נרדף ששיבר את הכלים של רודף - פטור, של כל אדם - חייב. ואם היה מחויב להציל את הנרדף בממונו, אי"כ יפטור משבירת כלים, שהרי ממון חברו מחויב להציל, וברשות שברם כדי להנצל". בהמשך כותב הרא"ש ש"אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו אם לא שיפרענו לו".

בדומה מובא ביד-רמ"ה (סנהדרין עג,א): "ומסתברא לן דהיכא דטרח ואגר אגורי ואצליה שקיל מיניה, דעד כאן לא חייביה רחמנא אלא למטרח בלהדורי בתר אגורי, אבל לאצוליה בממוניה - לא". היד-רמ"ה מוכיח את דבריו מלשון הגמרא: "אבל מיטרח ומיגר אגורי לא", ואינה אומרת: "אבל בממוניה לא". וכן כתבו פוסקים רבים, שהניצול מחויב להחזיר למציל את הוצאותיו.⁷⁷

⁷⁵. לעומת זאת, מובא בשו"ת עמודי-אש (קונטרס כללי תורה סי' ד', כלל ז') שאין כאן קושיה, כי "חכמים יש בכוחם לעקור דבר מהתורה בשב ואל תעשה".

⁷⁶. לכאורה קשה על כך, כי החתם-סופר מדבר על מצב מיוחד שבו הגויים מכבידים ידם על היהודים, כך שהיחיד לבדו אינו מסוגל לשאת בהוצאות המצווה. אך ברור שגם לדעתו, יחיד שיכול להציל את חברו חייב להוציא לפחות חומש מנכסיו. וצ"ע.

⁷⁷. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט; מובא גם במרדכי ב"ק נח-ט); טור (חו"מ ריש סי' תכו); בית-יוסף (שם); שו"ת מהר"י וייל (סי' קמט); בית-הבחינה (קידושין ח,ב); ריטב"א (קידושין ח,ב). חוות-יאיר (סי' קסה); החוות-יאיר (סי' קמו) אף מוסיף וכותב בהגהה, שלולא דברי כל הפוסקים, "היה אפשר לומר שאינו

גם בדין פדיון שבויים מצינו ש"מי שנשבה ויש לו נכסים ואינו רוצה לפדות עצמו, פודים אותו בעל כורחו" (שו"ע יו"ד רנב, יא, ועיינו בביאור הגר"א שם), והנפדה חייב להחזיר לפודה את הוצאותיו "אם יש לו לשלם... דבלא זה אין אדם פודה את חברו" (רמ"א יו"ד רנב, יב). גם הטעם להלכה זו נלמד מהסוגיה בסנהדרין על "רואה את חברו טובע" (ראו: שו"ת מהר"י וייל סי' קמט; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ח"ד סי' לט).

לפי זה, במקרה של הצלה הכרוכה בטיפולים רפואיים יקרים, כשהזמן אינו דוחק כמו אצל אדם הטובע בנהר, נראה שהחולה חייב קודם כל לממן את הטיפולים הנדרשים ע"י מכירת ביתו וכל רכושו, ואולי גם למצות את יכולתו לקחת הלוואות כמידת יכולת ההחזר שלו.⁷⁸ רק את ההפרש שעדיין נותר חייב הציבור או היחיד לממן עבורו, מדין "לא תעמוד על דם רעך". עם זאת, בכל אופן, תמיד קיימת חובת סיוע מדיני הצדקה הרגילים.

2. ניצול שרוצה שאחרים יישאו בהוצאות.

אדם היכול לממן בעצמו את הצלתו, אך הוא מתעקש שהממון יגיע מאחרים. האם גם אז חייבים לממן את הצלתו?

לדעת המאירי, הגמרא בקידושין (ח,ב) עוסקת בדיוק בשאלה זו. בגמרא מובא, שרב מרי מסתפק בדינו של אדם שקידש אישה בכיכר לחם על ידי נתינת הכיכר לכלב הרץ אחריה. צדדי הספק הם: "בההוא הנאה דקא מצלה נפשה מיניה, גמרה ומקניא ליה נפשה; או דלמא מצי אמרה ליה: מדאורייתא חיובי מחייבת לאצולן? תיקון". ומסביר המאירי (בית-הבחירה שם): מי שסובר שהאישה מקודשת, מבין שהאיש חייב להציל את האישה רק אם בכוונתה להשיב לו את דמי הכיכר, שהרי אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו שלא על מנת להשיבו. ממילא, האיש יכול לקדש את האישה במחילה על דמי הכיכר. מנגד, מי שסובר שהאישה אינה מקודשת, מבין שבמקרה זה, כשהאיש נמצא בקרבת מקום, הוא חייב להציל את האישה ואינו רשאי לתבוע ממנה חזרה את הוצאותיו, שכן המציל יכול לתבוע חזרה את הוצאותיו רק כאשר בעל הממון אינו בקרבת מקום.⁷⁹

מחויב להשכיר משלו אם יודע שאין לחבירו להחזיר לו" - ראו גם: הרב יגאל אריאל, "יחידת חילוץ גולן - היבטים הלכתיים", תחומין יז, בעמ' 77.

78. גם מסברה, הרי לפי רוב הדעות המציל נדרש למכור את כל רכושו, ולכן הניצול אינו יכול לדרוש מאחרים לתת לו מדין "לא תעמוד על דם רעך" כל עוד לא נהג כך בעצמו. לעומת זאת, לאחר פעולת ההצלה, כשמגיעה העת להחזיר למציל את הוצאותיו, הניצול מחויב לתת את כל רכושו לכיסוי הוצאות המציל, מלבד הנדרש לכדי חייו, כדין חוב רגיל וכדין "נרדף ששיבר את הכלים". בנוסף, מובא בספר נשמת-אברהם (חו"מ תכו, א) בשם הרש"י אוירבך, שהניצול חייב לכסות את הוצאות המציל גם מרווחיו העתידיים. נראה שלעניין זה אין הבדל בין ממונו בשעת ההצלה לבין ממון שמרוויח לאחר מכן. לאור זה, אולי הניצול צריך גם למצות את יכולתו לקחת הלוואות, במגבלות יכולת ההחזר שלו, למימון הצלתו וכך ניתן לפרש את דברי הרא"ש. זאת בניגוד לדעה שהביע מחבר הספר, שיש לדמות זאת לדין המשנה בפאה (ה,ד): "בעל הבית שהיה עובר ממקום למקום וצריך ליטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני, יטול וכשיחזור לביתו ישלם, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים: עני היה באותה שעה", והלכה כחכמים. אך הרש"י אוירבך כתב לו שאין להשוות, שכן "שאני התם הואיל והוא עני באותה שעה דינו כעני שנתעשר, דמכל מקום שלו נטל. מה שאין כן הכא, זה שניצל כבר חייב מעכשיו, ולמה לא ישלם כשיהיה לו ממון".

79. הרב אהרן ליכטנשטיין ("סעוד תסעוד עמו - השתתפות המקבל בגמילות חסדים", ספר זיכרון לאברהם שפיגלמן, מורשת תשל"ט, מעמ' 81) מסביר שכאשר בעל הממון נמצא בקרבת מקום, חובתו להציל היא חובה כלפי הקב"ה, ולא כלפי החבר, ולכן אין החבר חייב להשיב לו את הממון, אף שהוא נהנה מכך.

נראה שגם הר"ן סובר כדעה הראשונה במאירי.⁸⁰ לפי דעת חכמים (כתובות סז, ב) אין חובה לתת צדקה לאדם שיש לו כסף משלו, אך רוצה שאחרים יפרנסוהו. ומוסיף הר"ן (כתובות כט, ב מדפי הרי"ף): "ואם ימות, ימות".⁸¹ לכאורה אדם זה דומה לחולה שרוצה שאחרים יממנו את הצלתו, והרי לנו שאין חובה להצילו.⁸² וראו בהרחבה במאמרי, "מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס", תחומין כט, מעמ' 57.

לעומת זאת, הר"ש ואזנר (שו"ת שבט-הלי ח"א יו"ד סי' קעד) לומד מדברי הרא"ש (שם), ש"חידשה תורה בלא-תעשה זה יותר, דאם אית ליה ממונא לניצל עצמו ואינו רוצה להוציא ממונו על הצלתו, דמכל מקום חייב מי שראה טביעתו להצילו גם בממונו, ויתבענו אח"כ לדינא".⁸³

כך נראה גם בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט דפוס פראג), שכתב: "נשאלתי על מלמד שהיה לו פקדון ביד בעל ביתו ונתפס בעלילות ריקות, וציווה לבעל ביתו שלא לפדותו, וכתבתי שפודה אותו בעל כורחו... אפילו אמר לא בעינא שתפדוני - פודין אותו משלו בעל כורחו... דיליף מקרא דהרואה את חברו טובע בנהר דחייב להצילו... ודבר פשוט, אפילו צווח אל תצילני, שמצילו וחוזר ומוציא ממנו מה שהוציא". לכאורה אם מממנים ומצילים אדם הצווח ומבקש שלא יצילו אותו, קל-וחומר שיש לממן ולהציל אדם שרוצה שיצילו אותו, ורק דורש שאחרים ישאו בהוצאות.⁸⁴

3. כשאין אפשרות אחרת, אלא רק לתת כצדקה

בימינו, מימון הוצאות רפואיות נעשה בדרך כלל על ידי הפקדת כספים לקרן תרומות. כך שאין דרך אחרת לסייע במימון הוצאות החולה, אלא על ידי תרומה וצדקה, ללא אפשרות לתבוע בעתיד את החזר הכסף. נשאלת אם כן השאלה: האם חובה על אדם להציל מממונו, שעה שהחולה יכול לממן את הוצאות רפואתו בעצמו? הרי ביד רמ"ה

⁸⁰. ברור שההלכה אינה כדעה השנייה במאירי, שכן לא מצינו חילוק כזה בפוסקים. אלא תמיד כאשר הניצול מסרב להחזיר למציל את הוצאותיו, המציל רשאי לתבוע אותו.

⁸¹. לעומת זאת, המהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' לט דפוס פראג) כתב ביחס לאדם הרוצה שאחרים יפרנסוהו: "ואף על פי שאינו סכנה כל כך, אלא שמסגף את הגוף וחיי צער בעלמא הוא".

⁸². אמנם מובא בשו"ע (יו"ד רנב, ו; וראו גם שו"ת מהר"ם מלובלין סי' טו): "מי שמכר עצמו לעובד כוכבים, או שלוח מהם ושב ואתו בהלואתו - פעם ראשונה ושניה פודים אותו; שלישית אין פודים אותו... ואם בקשו להרגו, פודין אותו מיד, אפילו אחר כמה פעמים". אך יש מקום לחלק בין המקרים, כי למרות שמדובר בפושע, בסופו של דבר לאחר שכבר נמכר, הוא אינו יכול לפדות את עצמו, ולכן אחרים מצווים לפדותו. לעומת זאת, אדם המרעיב עצמו יכול בכל שעה לקנות לעצמו אוכל. יתרה מכך, ראו במאמרו של הרב יגאל אריאל, "יחידת חילוץ גולן - היבטים הלכתיים", תחומין יז, עמ' 73-74, שלדעת הר"ן (גיטין כד, ב מדפי הרי"ף) נראה שכלל אין חיוב לפדות אדם שמלכתחילה מכר את עצמו באופן שידע שיגיע לסכנת חיים ואחרים יצטרכו לפדותו. וראו גם ירושלמי (גיטין פ"ד ה"ט) בדין מוכר עצמו ללודים, ומהרש"ל (יש"ש גיטין ד, עב). אך אם הוא חולה במחלת נפש, ייתכן שחל עליו דין שוטה, שאינו אחראי למעשיו.

⁸³. לא ברורה לי ההוכחה מהרא"ש, הרי הצלת אדם טובע מחייבת בדרך כלל קודם כול לשכור פועלים ולשלם להם כדי להציל את הטובע, ובמקרה כזה כתב הרא"ש שהניצול צריך אחר כך להחזיר למציל את הוצאותיו. לכן אולי אין ללמוד מכאן שגם במצב שהזמן אינו דוחק כל כך, והחולה יכול בעצמו לממן את הצלתו, שבכל אופן אחרים חייבים לממן את ההוצאות הכרוכות בהצלתו, שהרי "אין אדם מחויב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול".

⁸⁴. אמנם המהר"ם שם סובר כדעת ת"ק ורבי יהודה (כתובות סז, ב), שאם "יש לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין הימנו לאחר מיתה". אך הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, ט) וטושי"ע (יו"ד רנג, י) פסקו כחכמים וקריב שמעון ש"אין נזקקין לו".

כתב: "אבל לאצוליה בממוניה לא", וברא"ש כתב ש"אין אדם מחויב להציל נפש חבירו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול".

ובאמת, ראינו שהמצווה היא לתת את הכסף כהלוואה, ולא כצדקה, ורק אם החולה לא יצליח לעולם להחזיר את ההוצאות, הכסף ייהפך לצדקה. בנוסף, נראה שחובות המציל וחובות החולה תלויות אלה באלה, וכשהחולה מפר באופן מוחלט את חובותיו ומבקש רק צדקה, כך שלא יידרש ממנו החזר הוצאות, ואפילו באופן תיאורטי המציל לא יוכל לתבוע ממנו את הוצאותיו, אולי כבר אין חובה לתת לו. לכן נראה שבימינו אין חובה לתרום לקרנות הצלה אלו מצד לאו ד"לא תעמוד על דם רעך", אלא מצד דיני מצנת צדקה. ואם כך, שיעורי הנתינה אינם מגדרי "לא תעמוד על דם רעך", אלא רק מגדרי צדקה.

אמנם באופן תיאורטי ניתן אולי להגיע אל החולה עצמו, יחד עם עדים שיעידו בדבר, ולתת לו את הכסף כהלוואה. אם הוא אדם ישר, סביר להניח שהוא יסרב לקבל את הכסף,⁸⁵ אך גם אם לא, ברור לחלוטין שגם בעזרת העדים לא נוכל באמת לקבל את רוב כספיו חזרה. בדרך כלל מדובר בסכומי עתק, ואף אם ננקוט בהליכי הוצאה לפועל - מצד חוקי המדינה הוא לא יידרש למכור את דירתו, הוא תמיד יוכל להעביר נכסים לידי אחרים ולנקוט במגוון תרגילים משפטיים. לכן יש להתייחס לנתינה כזו כאל צדקה, וכאמור לעיל, נראה שאין בכך חובה מצד "לא תעמוד על דם רעך".

ז. חלוקה בין צרכים חיוניים לצרכים שאינם חיוניים

נפסק ברמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, י) ובתוס' (יו"ד רמח"א) שכופין על הצדקה,⁸⁶ אך יש לחלק בין צרכים מיידיים וחיוניים לבין צרכים שאינם חיוניים: הצרכים החיוניים נגבים בכפייה לפי יכולת הנותן, והצרכים שאינם חיוניים נגבים לפי נדבת הלב.

מודל זה היה מקובל בעבר בקהילות ישראל. בכל הקהילות הייתה קופה של צדקה (הל' מתנות-עניים ט, ג) אשר סיפקה את צרכי העניים בצמצום (שו"ת מהרי"ק יז, ד). מי שהיה לו מזון ל-14 סעודות, כבר היה אסור לו ליטול מקופה זו (הל' מתנות-עניים ט, ג). הגבייה עבור הקופה התבצעה ביחס "לממון אשר תשיג כל אחד ואחד, העשיר ירבה והדל ימעט" (שו"ת מהרי"ק יז, ד; מובא גם בדרישה יו"ד רנ"א) - דהיינו, בשיטת מיסוי פרוגרסיבית. לעומת זאת, הגבייה לתמחוי הייתה לפי נדבת הלב, "שלא ניתקן אלא כדי שיהיה להם לעניים מזונות יותר בריוח" (שו"ת מהרי"ק יז, ד; מובא גם בדרישה יו"ד רנ"א).⁸⁷

85. כאמור לעיל, נראה שאין חובה לתת לו כצדקה מדין "לא תעמוד על דם רעך".

86. אמנם לדעת רבנו תם (ב"ב ח, ח, תוס' ד"ה אכפיה), רבנו יוסף טוב עלם (מרדכי ב"ב תצ), רב האי גאון (ב"ק יח, ב, מדפי הרי"ף, במאור הגדול) ובעל המאור (ב"ק יח, ב, מדפי הרי"ף), אין כופין על הצדקה. אך כל הפוסקים מהרמב"ם ואילך (מלבד שו"ת מהרשד"ם יו"ד סי' קסו, וכן משמע גם בשו"ת באר-שבע סי' מא), סוברים שכופין על הצדקה.

87. לכאורה יש להקשות מהמובא בתוספתא (ב"ב ט, ב), שה"תמחוי לעניי עולם וקופה לעניי אותה העיר". הדרישה שם מסביר שדברי התוספתא באים כניגוד לקופה, המיועדת רק לעניי אותה העיר, וכן משמע ברמב"ם (הל' מתנות-עניים ט, ו) ובשו"ע (יו"ד רנ"ד, ז) שכתבו: "הקופה לעניי אותה העיר בלבד".

בדומה לצרכים הפיזיים נראה שיש לנהוג גם בצרכים הרפואיים - כלומר, צרכים רפואיים מצילי חיים יכוסו באופן ממלכתי, ויש מקום לדון על טיפולים מאריכי חיים.⁸⁸ חוק ביטוח הבריאות הממלכתי במדינת ישראל הוא מן המקיפים ביותר בעולם המערבי,⁸⁹ וכן קיימת במדינת ישראל תודעה ציבורית גבוהה להצלת חיים.⁹⁰ לכן, חזקה שניתן מענה הולם לצרכים טיפוליים מצילי חיים, וכשמתווסף לכך ספק ביחס למידת חיוניות הבקשה, אולי לא צריך לחשוש לאיסור "לא תעמוד על דם רעך".⁹¹

למרות זאת, יש מקום להעלות במקצת את מס הבריאות כדי לתת למצוקות רפואיות מענה מלא ככל הניתן,⁹² ובכך למנוע מהציבור הרחב מלהיכנס לספקות בעוון חמור זה,⁹³ והציבור יוכל להפנות משאבים לצרכי צדקה אחרים.

⁸⁸ אמנם לדעת הציץ-אליעזר (חי"ח מ,א) אין לחלק בין חיי שעה לחיי עולם, אולם לא נראה שיש לחייב אדם להוציא את כל רכושו, או אפילו חומש, רק כדי להאריך את חיי חברו בדקה. לכן אולי יש מקום להרחיב את דברי המרחשת שהובאו לעיל, שצריך שהסכנה תהיה ברורה, דוגמת אדם הטובע בים, ולומר שגם צריך שיהיה סיכוי ברור להצלה, דוגמת הצלתו של אדם הטובע בים. אך טיפול שרק מאריך במשהו את חיי החולה, ואינו מרפא אותו, אינו נחשב להצלה אמיתית, ואולי אינו מגדיר מצנת "לא תעמוד על דם רעך" אלא מגדיר מצנת צדקה וחסד.

⁸⁹ להלן היקף הטיפול הניתן עבור צרכים מצילי חיים, כשנדרשות הוצאות חריגות: תרופות: סל התרופות המעודכן לשנת 2014 כולל בתוכו כמעט את כל הטכנולוגיות מצילות החיים החדשות, וכן את רוב התרופות מאריכות החיים האונקולוגיות בהתוויות המאושרות והמוכחות. בנוסף, ניתן לפנות גם לוועדות החריגים של קופות החולים למימון תרופות שאינן כלולות בסל הבריאות ובהתוויות שאינן כלולות בסל. כמו כן, ניתן לפנות לנציבות קביעות הציבור לחוק ביטוח בריאות ממלכתי במשרד הבריאות, ובמקביל ניתן להגיש תביעה בבית הדין האזורי לעבודה.

ניתוחים בחו"ל: קיימת אפשרות לקבל מימון מלא מהמדינה עבור ניתוחים מצילי חיים, אך זאת רק אם אין שום אפשרות לקבל את הטיפול בישראל או להביא את המנתח לארץ. חוסר ניסיון מוחלט בביצוע אותו ניתוח במדינת ישראל עשוי גם הוא להוות "נסיבה רפואית חריגה", המאפשרת את ביצוע הניתוח בחו"ל במימון קופות החולים.

השתלת איברים: בארץ אין מספיק איברים, ובכל שנה נפטרים כ-10% מהמתנינים להשתלות. במקרים דחופים מבוצעות השתלות איברים בחו"ל במימון מלא של קופות החולים, אך זאת רק בתנאי שאין חשש כלשהו לסחר באיברים, ולכן בפועל האפשרויות מוגבלות. ברוב המדינות שאין בהן חשש לסחר באיברים, ההקצאות לאזרחים זרים ולישראלים נמוכות מאוד, וקיים גם מחסור כלל-עולמי באיברים להשתלת. השתלת כליות ממומנת בחו"ל רק בכ-50,000\$ (כגובה העלות בארץ), זאת למרות שתוחלת החיים הממוצעת של חולים שעברו השתלה ארוכה מזו של המטופלים בדיאליזה. בדומה לתוכנית הלאומית האמריקאית, שהחלה לפעול באופן נסיוני בשנת 2010, יהיה נכון לשתף פעולה עם מדינות אחרות לביצוע השתלות מוצלבות (KPD) על-ידי התאמה מוצלבת בין חולים לקרובי משפחתם או לחברים קרובים שרוצים לתרום להם כליה אך אין ביניהם התאמה מלאה. בנוסף, יש להעלות את התמריצים להשתלת כליות מן החי, שנקלטות הרבה יותר טוב מכליות של נפטרים.

⁹⁰ לדוגמא: בניגוד למדינות רבות אחרות, שגם להם מערכות רפואיות מתקדמות, במדינת ישראל נוקטים בכל פעולות מאריכי החיים המקובלות, בעלות כספית גבוהה, ללא התחשבות בגיל החולה ובמחלות רקע.

⁹¹ ראו אנציקלופדיה תלמודית, ערך: חזקה (ב), אות כ, "חזקה הבאה מכח רוב". ההנחה היא שרוב הבקשות אינן מוצדקות די הצורך כדי לחייב להיענות להן מצד "לא תעמוד על דם רעך", אלא רק מצד מצנת צדקה.

⁹² כנגד העלאת מס הבריאות, תהיה ירידה מסויימת בתשלום עבור הביטוחים המשלימים. בנוסף, נראה שהוצאה זו יכולה להיחשב כצדקה וכמעשר כספים (ראו מאמרי, "מסים כצדקה וכמעשר כספים", תחומין לב, מעמ' 190), זאת בניגוד לביטוח משלים הנעשה באופן פרטי, שלא ניתן להחשיבו כהוצאת צדקה. כך גם ייחסכו העמלות הגבוהות שחלק מהארגונים המטפלים בעניינים אלו גובים לעצמם.

⁹³ רק אם האדם מצוי בסכנת חיים, ואין עושים ככל היכולת להצילו, עוברים עליו באיסור "לא תעמוד על דם רעך". לכן, אם הטיפול המסופק לחולה לוקה בבעיות כלליות, כגון חוסר בניידות טיפול נמרץ (נט"ן) וצפיפות בחדרי המיון, אין עוברים עליו באיסור, כי הוא מקבל את הטיפול המיטבי במסגרת המשאבים

ח. סיכום

1. מצנת "לא תעמוד על דם רעך" היא לאו שאין בו מעשה. לכן, נחלקו הפוסקים אם חייב אדם לתת את כל רכושו כדי לא לעבור עליו, או שהוא מחויב להוציא עד חומש מרכושו. לפי רוב הדעות חייבים להוציא רק חומש, אך בלאו של "לא תעמוד על דם רעך" יש מקום נוסף להחמיר.
2. יש מי שכתב שעוברים על "לא תעמוד על דם רעך" גם בספק-ספיקא של סכנה, או אפילו בספק הרחוק. אולם לדעה אחרת, עוברים רק כשהסכנה היא ברורה, דוגמת אדם הטובע בים. הכיסוי של סל הבריאות במדינת ישראל הוא נרחב, ולכן לכאורה קיימת חזקה שאדם המצוי בסכנת חיים מקבל טיפול הולם ואינו נזקק לתרומות, ואולי מספיק ספק רגיל כדי שלא לעבור על איסור.
3. הניצול חייב לפרוע למציל את הוצאותיו, גם לאחר שעבר זמן רב, בהתאם ליכולתו. לכן, כאשר אין אפשרות מעשית להעביר את כספי הסיוע כהלוואה, אלא רק כמתנה גמורה, נראה שאין חובה לתת מצד "לא תעמוד על דם רעך", אלא רק מצד מצנת צדקה הרגילה. לדעת המאירי, נראה שאם לניצול אין כל כוונה להחזיר למציל את הוצאותיו (בהתאם ליכולתו), אין חובה להוציא מממונו כדי להצילו.
4. גביית הכספים להוצאות רפואיות מצילות חיים היא באחריות הציבור, וההוצאות צריכות להתחלק בין כולם. יש מקום לדון, האם במקרים שבהם הציבור אינו ממלא את חובתו, האחריות חוזרת ליחיד.
5. כפי שבצרכי צדקה נהגו לגבות מהציבור בכפייה את הצרכים החיוניים של העניים, כך יש לנהוג גם ביחס לצרכים רפואיים חיוניים מצילי חיים.

הקיימים ברגע זה. אי-הקצאת משאבים מתאימים אינה עבירה על הלאו, למרות שמישהו בעתיד עלול למות עקב כך, שכן ברור שאין לדבר סוף. עם זאת, לדוגמא, הגורמים האמונים על הטיפול בכבישים, אולי עוברים על איסור "לא תשים דמים בביתך" כאשר כבישים רבים אינם עומדים בתקנים המחייבים, אך ברור שהציבור בכללותו אינו מופקד על כך ואינו עובר על איסור.

שלמה לוי

קבלת שכר עבור שיעורי תורה ותמיכה בלומדי תורה בימינו

תחומין לח (תשע"ח)

ראשי פרקים

א. האיסור ללמד תורה בשכר ואיסורים נלווים

1. מה אני בחנם אף אתם בחנם

2. אל תעשם קרדום לחפור בהם

ב. חידושי סופרים

ג. שכר בטלה

1. שכר בטלה ושכר בטלה דמוכח

2. מגבלות השכר, וכשיכול להתפרנס בלאו הכי

ד. מכשירי מצוה - טורח וזמן ההליכה

ה. תלמיד קשה, טורח המצוה והכנת השיעור

ו. עת לעשות לה' הפרו תורתך

ז. מתנות כהונה

1. שכר מחזיקי התורה, כתחליף למתנות כהונה

2. כל המביא דורון לת"ח כאילו מקריב ביכורים

3. איסור שאילת חלקו

ח. צורכי הציבור וגבולותיהם

ט. מצוות שיכול לקיים בעצמו - שכר שיעורי תורה בימינו

י. האם נותן השכר עובר על איסור?

יא. סיכום

"מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אע"פ שאינן בניו" (רמב"ם ת"ת א,ב). האם האיסור לקבל שכר על קיום מצוה זו יחול גם בימינו, שאדם יכול ללמוד בעצמו באמצעות מגוון אתרי אינטרנט או ספרים המיועדים לציבור הרחב?

א. האיסור ללמד תורה בשכר ואיסורים נלווים

1. מה אני בחנם אף אתם בחנם

מובא במשנה (בכורות ד,ו): "הנוטל שכרו לדון - דיניו בטלים, להעיד - עדותיו בטילין, להזות ולקדש - מימיו מי מערה, אפרו אפר מקלה", הגמרא (שם כט,א) שואלת "מנהני מילי? אמר רב יהודה אמר רב: דאמר קרא: 'ראה למדתי אתכם [חוקים]

* לשכר רבנים, דיינים ומורים, ראו עוד במאמרו של הרב ד"ר איתמר ורהפטיג "הגנת הצרכן - רמת מחירים ושכר", תחומין א, מעמ' 468.
ביחס לגדרי האיסור הכללי לקבלת שכר תמורת עשיית מצוות עבור חברו, ראו מאמרי "שכר רופאים", תחומין לו, עמ' 221-222, הערה 4.

ומשפטים כאשר ציווני ה' אלוֹקִי" - מה אני בחנם, אף אתם בחנם".⁹⁴ ישנם שני פירושים להבנת דרשה זו:

1. לפי הרמב"ם (ת"ת א, ז)⁹⁵: כפי שה' לימדני בחינם, אף אני לימדתי אתכם בחינם, וכן תעשו לדורות. כלומר, ראה מה שאני עושה, וכך תעשו אתם.
2. לפי הר"ן (נדרים לו, א)⁹⁶: כפי שה' ציווני ללמד אתכם בחינם, אף אתם תלמדו בחינם לדורות. הדיוק נלמד מתוספת המילים "כאשר ציווני ה' אלוֹקִי", שוודאי לא נצטווה משה ללמד בשכר, אלא רק בחינם.

בטעם האיסור כותב הרמב"ם (אבות ד, ה) כי "לקיחתו חילול השם בעיני ההמון, מפני שיחשבו שהתורה מלאכה מהמלאכות אשר יחיה בהם האדם ותתבזה בעיניהם, ויהיה מי שעושה זה דבר ה' בזה".⁹⁷

בירושלמי (נדרים פ"ד ה"ג) מובא שהאיסור אינו כולל לימוד מקרא ותרגום:⁹⁸ "ראה לימדתי אתכם חוקים ומשפטים, מה אני בחנם אף אתם בחנם. יכול מקרא ותרגום כן? תלמוד לומר "חוקים ומשפטים" - חוקים ומשפטים אתם מלמדים בחנם, ואין אתם מלמדים בחנם מקרא ותרגום".⁹⁹

בבבלי (נדרים לו, א) דין זה נתון במחלוקת, והלכה כרבי יוחנן שההיתר ללמד מקרא בשכר הוא עבור לימוד פיסוק טעמים (ניגוני טעמי המקרא, המורים על חיבורים שבין מילה ומילה ועל הפסקים שביניהם).¹⁰⁰

לפי דברי הב"ח (יו"ד סי' רכא סוף ד"ה ומ"ש אבל) שלמוד מקרא "הוא פיסוק הטעמים כרבי יוחנן, שאין יוצא מזה הוראה",¹⁰¹ נראה שהירושלמי והבבלי מתאחדים. אולם בפרק הבא נראה שיש המרחיבים לפי הבבלי את ההיתר ליטול שכר.

94. ראו גם מסכת דרך ארץ זוטא פרק ד: "עשה תורתך חנם ואל תיטול עליה שכר, שהקב"ה נתנה בחינם. ואין נוטלין שכר על דברי תורה, ואם אתה נוטל שכר על דברי תורה נמצאת מחריב את כל העולם כולו. אל תאמר אין לי ממון, שכל הממון שלו הוא, שנאמר: "לי הכסף ולי הזהב נאום ה' צבאות" (חגי ב)."

95. ראו גם: לחם-משנה שם; רא"ש בכורות כט, א; תשב"ץ מגן-אבות ד, ה; פרישה חו"מ ט, ט; סמ"ע חו"מ לד, מו; מילי-דאבות ד, ה; תורה-תמימה דברים ד, ה בהרחבה.

96. ראו גם: מהרש"א שם; תוספות-יום-טוב אבות ד, ה; קרבן-העדה (ירושלמי נדרים פ"ד ה"ג).

97. ראו עוד: הרב סעדיה גאון (האמונות-והדעות י, א); רמב"ם (הל' ת"ת ג, י); מהר"ל בפירושו לאבות (דרך-חיים א, י); קרבן-אורה (נדרים סב, א); שו"ת שארית-יעקב, בהקדמה.

98. אם כי "יש מקומות שהחמירו על עצמם שלא ליטול שכר אפילו על המקרא, כדי שלא יבא ליטול מן המדרש" (ר"ן נדרים לו, א).

99. בתשב"ץ הקטן (סי' תקכה) מובא: "ירושלמי דנדרים, אלה המצות אשר צוה ה' וגו' מה אני בחנם אף אתם בחנם, יכול אף שכר מלמדים ושכר סופרים ת"ל ראה לימדתי אתכם חקים ומשפטים חקים ומשפטים בחנם אבל לא שכר מלמדים ושכר סופרים, מכאן ראה שמותר ליקח שכר לימוד".

100. כן פירשו בשוטנשטיין עפ"י הרא"ש. בתוספות רי"ד (מגילה ג, א) ובראשונים נוספים מובא, שאנשי כנסת-הגדולה סידרו את הטעמים. בקרבן-אורה (נדרים לו, ב) ביאר, "דפיסוק טעמים לחוד וטעמים לחוד, דטעמים נראה דלכו"ע הלכה למשה מסיני הם וכמבואר בזה"ק". ראו גם יד-פשוטה הל' ת"ת א, ג.

101. על לימוד קריאה וידיעת השפה העברית (המקראית) וכללי הדקדוק, ברור שמותר לקחת שכר. לכן הכוונה היא למי שכבר יודע לקרוא ומבין את פירוש המילים. מה שנתר ללמדו בתורה שבכתב, הוא צורת הקריאה הנכונה - ניגון הטעמים. כל מה שמעבר לכך, (ואפילו קריאה מחומש שלנו - חזון איש יו"ד קסז, ג. להרחבה ראו יד-פשוטה הל' ת"ת א, ג והל' ס"ת ז, יא), כבר נחשב לתורה שבע"פ. כך, פוסקים רבים כתבו שכל פרשני המקרא כלולים בתורה שבע"פ. בנהורא-דאורייתא (מאמר ג' פ"א ה"ב) כתב, שנראה מדברי הרמב"ם (ת"ת א, יב), "שמקרא אינו אלא הנקודות ופירוש הפשוט כתרגום, אבל שאר כוונות המקרא כפרש"י ומפרשים בכלל משנה הן". בספר פסקים-ותשובות (יו"ד רמז, נט) כתב על-פי פוסקים רבים (שו"ת לבושי-מרדכי

2. אל תעשם קרדום לחפור בהם

מובא במשנה (אבות ד,ה; ראו גם נדרים סב,א):

רבי צדוק אומר אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם. וכך היה הלל אומר, ודישתמש בתגא, חלף. הא למדת כל הנהנה מדברי תורה, נוטל חייו מן העולם.

מפרש רבינו יונה (שם): "ולא קרדום לחתוך בהם. שלא יהנה בהם הנאת ממון, שאין ליהנות בהם כל עיקר".¹⁰² בטעם האיסור, מבואר בברטנורה (שם): "שהעושה כן מועיל בקדושתה של תורה וחייב מיתה בידי שמיים כמי שנהנה מן ההקדש". מהמשך דברי הברטנורה והתויו"ט שם עולה שביסוד האיסור עומדת גם הדרשה של "מה אני בחנם".

בדרכי-משה (יו"ד רמז,ד; ראו גם: כסף-משנה הל' ת"ת ג,י; שו"ע הרב הל' ת"ת ד,טו; ברטנורה ותפארת-ישראל שם) מובא בשם האור-זרוע ורבינו-יונה, צד היתר: שאם "הנותנים לו מתכוונים לכבוד התורה שרי, ומ"מ כתבו שאם היה בריא ויכול לחיות ממלאכתו שאסור, וכ"כ הרמ"ה. ומדברי כולם נלמד שאם אינו יכול לחיות ממלאכתו שמוותר".

לעומת זאת, התשב"ץ (ח"א סי' קמז; מגן-אבות ד,ה) מתיר אף לכתחילה ליהנות מכבוד תורה. לדעתו, ההשתמשות בכתרה של תורה אמנם אסורה, ש"אסור להשתמש בתורה לצרכו, שלא לצרכה", אך ההנאה מכבוד התורה מותרת. "אלא שמדרכי החסידות יש נמנעין מזה". לכן, "אם נוטל פרס בכבוד תורתו, אין זה בכלל משתמש בכתרה של תורה", רק צריך "שלא יהא תחילת תשמישו לפני החכמים לשם זה".

ב. חידושי סופרים

בהגהות-מיימוניות (ת"ת א,ה) מובא בשם רבינו שמחה שנראה "דכל חידושי סופרים מותר ליקח שכר ממנו", כי בדומה ל'פסוק טעמים' שאינם מדאורייתא (שלא ניתנו למשה מסיני) ולכן מותר ללמדם בשכר, כך גם 'חידושי סופרים' אינם מדאורייתא.

מהם 'חידושי סופרים' שנראה שמוותר ללמדם בשכר?

הרמ"א (יו"ד רמז,ה, על-פי הגהות-מיימוניות) כתב: "וכל חידושי סופרים, דהיינו מה שנתקן מדרבנן, מותר ליטול שכר ללמדו". בדומה לזה כתב הר"ן (נדרים לז,א) שפסוק טעמים "לאו מדאורייתא ניהו, הלכך לא הוה בכלל חוקים ומשפטים". ספר עיניים-למשפט (קידושין נח,ב) מבאר שכלול בזה גם "חידושים מדברי סופרים וחומרות דרבנן". מכאן נראה שכל מה שאינו מדין תורה, מותר ללמד בשכר.

מהדו"ת או"ח סי' קפו; שו"ת ויחי-יעקב או"ח סי' ט; שו"ת אבני-צדק יו"ד סי' קב; שו"ת באר-משה ח"ד סי' כב), "שפירוש רש"י או שאר מפרשי התורה, הרי זה כתורה שבעל-פה", שמוותר ללמדם בלילה. אמנם גם בפסקי הטעמים ישנם היבטי פרשנות רבים. אולם, בניגוד לפרשנות רגילה, פיסוק הטעמים משולבים כחלק אינטגרלי במקרא, וכאמור אין ללמוד מקרא בניגון הטעמים בלילה.

ועיין גם שו"ע הרב (הל' ת"ת א,א) שכתב "בימיהם שהיו מספרים הרוב בלשון הקודש, וגם התינוק כשמתחיל לדבר היה אביו מספר עמו בלשון הקודש, ועל כן לא היו צריכין ללמד התינוקות פירוש המלות, רק הקריאה בנקודות וטעמים וקרי ולא כתיב, כי לא היו הנקודות והטעמים כתובים בימיהם, אלא כספר תורה שלנו, והיו לומדים הנקודות והטעמים בכל המקרא בעל פה. והיו אז עוסקים ה' שנים בלימוד כל המקרא עם התינוקות פעמים רבות מאוד".

102. בהמשך הוא מתיר לחולה או זקן שאינו יכול לעשות מלאכה, ליהנות מכבוד התורה, כשאי-אפשר אחרת.

לעומת זאת, רש"י והרא"ש (שם) לא הרחיבו את ההיתר מעבר לשכר פיסוק טעמים. יתרה מכך, שו"ת מהר"ם פדובה (סי' מ) ושו"ת אגרות-משה (ח"ב יו"ד סי' קלח) מגבילים במפורש את ההיתר בבבלי ללימוד מקרא בלבד. לכן מבואר בספר ברכת-אברהם (נדרים לו, א), שמכיוון שכל הראשונים לא כתבו כדעת הר"ן, נראה שלדעתם ההיתר לגבות שכר מתייחס דווקא ללימוד ניגון הטעמים, ש"לא הוא לא מצוה דרבנן ולא תקנה ולא פירוש, אלא שכך קבעו אופן קריאה זו, ומהני כהכשר מצוה להבנת המקראות".

גם בספר קרן-אורה (שם; ובדומה לזה בערוך-השלחן יו"ד רמז, יח ותורה-תמימה דברים ד, ה) הקשה על הרמ"א: "כיוון דכל מילי דרבנן הוי בכלל 'לא תסור', אם כן בכלל חוקים ומשפטים הם". לכן נראה שהכוונה היא דווקא לפיסוק טעמים, שאינם אלא הבנת המקרא, ואינם בכלל "חוקים ומשפטים", אבל לא שאר דברי סופרים, וסיים בצ"ע.

אמנם בלשון הרמב"ם (ת"ת א, ז; נדרים ו, ז) וטושי"ע (יו"ד רמז, ה) החלוקה היא רק בין תורה שבכתב שמותר ליטול שכר, לתורה שבע"פ שאסור.¹⁰³ לכאורה איסור זה כולל גם 'חידושי סופרים' המהווים חלק מתורה שבע"פ. כך אכן מובא בקרן-אורה (נדרים לו, ב; ראו גם ארבעה-טורי-אבן שם), שהרמב"ם סובר כדעת הירושלמי המתיר לקחת שכר רק עבור מקרא ותרגום, דהיינו **תורה שבכתב** (אמנם בפיה"מ הרמב"ם מפרש כלשון הבבלי). לעומת זאת, בבבלי, על-פי המובא בהגהות-מיימוניות, ההיתר לקחת שכר עבור 'פיסוק טעמים' הוא משום שהם **אינם מדאורייתא**.¹⁰⁴

הרב רפאל הלוי,¹⁰⁵ בפירושו 'קול בן לוי' על הרמב"ם, מסביר באריכות שמדין תורה מותר ללמוד מקרא (תורה שבכתב) בשכר גם לפי הבבלי, והיה מקום לחז"ל לגזור ולאסור ליטול שכר על לימוד המקרא, אטו האיסור ליטול שכר על לימוד "חוקים ומשפטים" (תורה שבע"פ), "מכל מקום הואיל ויש שם [בלימוד המקרא] פיסוק טעמים שהוא מדרבנן ואינן הלכה", לכן אינם בכלל חוקים ומשפטים, ומותר ליטול עליהם שכר, "סמכי הוא שכר משום פיסוק טעמים ולא אתי לאיחלופי בתורה שבעל-פה", לכן לא היה צורך לגזור ולאסור גם לימוד מקרא בשכר, ואין הבדל בין הבבלי לירושלמי. לדבריו, יש לדעה זו גם סמך בדברי הר"ן בנדרים.

ג. שכר בטלה

1. שכר בטלה ושכר בטלה דמוכח

מובא בגמרא (כתובות קה, א):

קרנא, אגר בטילא הוה שקיל [=כשהיה דן היה נוטל שכר בטלה מבעלי הדין]. ואגר בטילא מי שרי? והתניא: מכוער הדיין שנוטל שכר לדון, אלא שדינו דין; היכי דמי? אילימא אגר דינא, דינו דין? והתניא: הנוטל שכר לדון - דינו בטילין!

103. הרש"ר הירש (במדבר יט, יז) מסביר, שהאיסור לקחת שכר הוא רק כאשר במהות קיום המצוה, האדם נצרך לזולת, כגון לימוד תורה שבע"פ, שתלויה בקבלת המסורת מחבירו. במקרים אלו החוב הוא כלפי התורה ולא כלפי חבירו.

104. אולי גם כדי להימנע מההיתר הגורף של 'חידושי סופרים'. הרב יוסף חיון (מילי-דאבות ד, ה) כתב, שההיתר לקחת שכר עבור לימוד פיסוק טעמים הוא "מיוחד ללמד הקטנים". אולם הר"ן (נדרים לו, א; ראו גם מאירי שם) כתב שכיוון ש"הלכה כרבי יוחנן, נקטינן דאפילו מגדול שרי ליטול שכר על המקרא".

105. מגדולי חכמי ירושלים, בתשובות הפוסקים האחרונים ניתן למצוא מאות מובאות מפסקיו, נפטר בגיל 22, כנראה בסביבות שנת תפ"ה.

אלא אגר בטילא, וקתני: מכוער הדיין! - הני מילי בטילא דלא מוכחה, קרנא - בטילה דמוכחא הוה שקיל, דהוה תהי באמברא דחמרא [=היה מריח את אוצרות היין כדי לקבוע איזה ראוי להתקיים ואיזה קרוב להתקלקל] ויהבי ליה זוזא. כי הא דרב הונא כי הוה אתי דינא לקמיה אמר להו הבו לי גברא דדלי לי בחריקאי [=הביאו לי אדם שישאב מים במקומי להשקות את שדותי] ואידון לכו דינא.¹⁰⁶

כך מבואר בשו"ע (ח"מ ט,ה)¹⁰⁷:

והוא שיהיה ניכר לכל שאינו נוטל אלא שכר בטלתו, כגון שיש לו מלאכה ידועה לעשות בשעה שיש לו לדון, אומר לבעלי הדין תנו לי שכר פעולה של אותה מלאכה.¹⁰⁸

לסיכום הסוגיא, ישנן שלוש דרגות בקבלת שכר:

1. שכר לדון - מסביר רש"י (שם) דהיינו: "לא אומר לכם הדין כי אם בשכר כך וכך". לרוב הדעות אסור מהתורה,¹⁰⁹ ובנוסף חכמים קנסוהו שדיניו בטלים.¹¹⁰
2. שכר בטלה דלא מוכח - אם אינו מוכח כלל, הרי זה אסור¹¹¹ ודיניו בטלים,¹¹² ולדעת התשב"ץ (ח"א סי' קמה) אין בזה איסור, אלא רק כיעור. אם יש לו מלאכה ידועה, אלא שבזמן שבאו לפניו לדין לא עסק בה, הרי זה מכוער, אבל בדיעבד דיניו דין,¹¹³ ומובא בערוך-השלחן (ח"מ ט,ז) שאין בזה איסור.
3. שכר בטלה דמוכח - מותר. ראו עוד במאמרי 'שכר רופאים', תחומין לו, מעמ' 227 - שנראה שאם עיסוקו בהוראת התורה אינו מאפשר לו להתפרנס כראוי מעבודה אחרת, יש גם לכך גדר של שכר בטלה דמוכח, ורשאי ליטול שכר, כדיני הגזירות ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה.

106. ראו גם ירושלמי (נדרים פ"ג ה"ד): "חמיי מתנייא נסבין אגריהון, א"ר יודן ב"ר ישמעאל שכר בטיילן הן נוטלין".

107. ראו גם: רמב"ם (סנהדרין כג,ה); שו"ת הרא"ש (נו,ה); שו"ת יכין ובעז (ח"א סי' נח); שו"ת מהר"ם פדובה (ססי' מ).

108. שכר מצוות אסור גם כשלא ביקש ואחרים הציעו לו מעצמם - סמ"ע (ח"מ רעב,ז) ומחנה-אפרים (הל' שכירות סי' טו). ביחס לדיינים, עיין ב"ח ח"מ ט,ט-י.

109. כן כתבו תוס' (קידושין נח,ב ד"ה מימיו): "פירוש, שעבר על דברי תורה, דכתיב: 'ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים', מה אני בחנם אף אתם בחנם וזה שעשה בשכר עבר על דברי תורה"; וכן מוכח ברמב"ן (הל' בכורות פרק ד', דף לו,א) שכתב "ורחמנא אמר חנם"; וכן באורים-ותומים (ט,ב) ובריטב"א (קידושין נח,ב). לעומת זאת, התשב"ץ (ח"א סי' קמז) מגן-אבות ד,ה) מחלק בין מועל בקדושתה של תורה, שאסור מהתורה, לנטילת שכר מצוות, שאיסורו מדרבנן ורק הסמיכוהו לפסוק, כמובא לעיל בדרשה בבכורות.

110. רמב"ן (קידושין נח,ב); תוספות (קידושין שם ד"ה מימיו); ריטב"א (קידושין שם); עיניים-למשפט (שם); נתיבות-המשפט (ט,ג).

111. רא"ש (בכורות ד,ה); רמב"ם, כסף-משנה ורדב"ז (הל' סנהדרין כג,ה); טושי"ע (ח"מ ט,ה).

112. רמב"ם וטושי"ע שם, הפוסקים בהערה 14. ראו דרישה ח"מ ט,י באריכות.

113. סמ"ע ח"מ ט,טז; אורים-ותומים ט,ט; נתיבות-המשפט ט,ט; באר-היטב ח"מ ט,י; ערוך-השלחן ח"מ ט,ז. לעומת זאת, הדרישה (ח"מ ט,י) מסיק בסוף דבריו, ששכר בטלה דלא מוכח אסור, אך דיניו דין, כל עוד "אפשר שהיה מזדמן להם ריוח". לדעת הב"ח (ח"מ ט,ט-י) דיניו בטלים רק כשמתנה את שכרו בכך.

2. מגבלות השכר, וכשיכול להתפרנס בלאו הכי

מובא בשו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קסד) ששכר בטלה דמוכח הותר למורי הוראה, משום שפרנסתם קודמת, אך אם אינם נצרכים לכך, אסורים ליטול שכר כלל.¹¹⁴

כך כותב הכסף-משנה (ת"ת ג, ל) ביחס למי שפרנסתו מצויה: "ואין ספק שמי שחננו השם יתברך שיתפרנס ממלאכתו, אסור לו ליטול". את הגמרא בכתובות לעיל הוא מבאר שקרנא נטל שכר כנגד ביטול מלאכתו, ואילו רב הונא, שבבעלותו היו שדות והיה עשיר, נאסר ליטול שכר, ורק הותר לו להתנות את ביטול מלאכתו בשדה כדי לדון, בכך שאחרים ישקו את שדותיו במקומו.

בדומה לזה כותב הרמ"א (יו"ד רמז, כא): "נהגו בכל מקומות ישראל שהרב של עיר יש לו הכנסה וסיפוק מאנשי העיר... ודוקא חכם הצריך לזה, אבל עשיר אסור".

שו"ע הרב (ת"ת ד, טז) כותב מפורשות, שאם יכול לעשות מלאכתו עראי ותורתו קבע, אסור לו לקחת שכר כלל, ואפילו שכר בטלה דמוכח, "אלא אם כן רבים צריכים לו, שאין במדינה גדול בחכמה כמוהו".

יתרה מכך, גם למי שנצרך לשכר, אסור ליטול יותר מצרכי פרנסתו בריווח:

כך כותב המחבר (אבקת-רוכל סי' ב): "אלו הבעלי תורה מלמדים לאחרים או הם דיינים מותרים ליטול תשלום הספקתם מהציבור... אבל יותר מכדי תשלום פרנסתם אסור להם ליטול, וכמו שאמרו בגמרא על גזרי גזירות שבירושלים לא רצו אטו ברשיעי עסקין אלא לא ספקין".¹¹⁵

וכן כתב בהגהות המהרש"ל (יו"ד רמה, בשם המהר"ם מ"ץ) ש"לקבל הספקה יותר מכדי צרכו, כמו שרגילין עכשיו, קשה בעיני מאוד. והצעירים המתחילים לתפוס ישיבה הם גורמים דבר זה, שמרבים להספיק לבחורים כדי שילמדו עמם. ואם היה יכולת בידי הייתי מבטל היתר מכדי צרכו".¹¹⁶ ה"טז (רמז, ז; ראו גם לעיל הערה 21) מרחיב מאוד את גדרי שיעור 'כדי צרכו'. ואם כבר יש לו ממון המספיק לו להתפרנס, מובא במהרש"ל (יש"ש חולין ג, ט) ובש"ך (רמז, כ), שיוציא את מה שמקבל מהציבור להוצאות תלמוד תורה.

לעומת זאת, התשב"ץ (ח"א סי' קמב-קמח) כאמור, חולק על הפוסקים האחרים, וסובר שמלכתחילה האיסור הוא רק מדרבנן (לעיל הערה 16), ומתיר שכר בטלה "דלא מוכח" ושכר מצוות,¹¹⁷ ולדבריו מותר אף לכתחילה לת"ח ליהנות מכבוד תורתו, ומותר לציבור להעשירו, ואם הוא תלמיד חכם חשוב, אף חייבים בכך.¹¹⁸

114. עם זאת הוא מוסיף, שהציבור צריכים למנות מורה הוראה ולפרנס אותו בריווח וכבוד גדול. ובימינו אין להחמיר על לומדי התורה (רבנים או דיינים) לנקוט במידת חסידות כנחמיה (ה, יד) ולהסתפק במועט שלא להכביד על הציבור, כי "עת לעשות לה' הפרו תורתך".

115. להרחבה ולהסבר מפורט בסוגיא זו, ראו מאמרי "שכר רופאים", תחומין לו, עמ' 229.

116. לפי המהרש"ל, אין חילוק עקרוני בין שכר תלמידים לשכר דיינים ורבנים, שכן הוא מתיר לתת הספקה לתלמידים בדומה לדייני הגזירות, אחרת "ימשכו ידיהם ויתרשלו ונמצאת התורה משכחת ובטילה וישארו המון עם בלא תורה".

117. כשהתנה על כך מראש וקיום המצוה מוטלת על כולם. להרחבה, ראו מאמרי "שכר רופאים", תחומין לו, סעי' ג/1, בעמ' 225 ו-229.

118. מגן-אבות (ד, ה). בתשב"ץ (ח"א סי' קמח) מסכם: "אם הוא חכם ששואלין אותו דבר הלכה בכולא תלמודא ואומר, ראוי למנותו פרנס על כל ישראל וריש מתיבתא, וכל ישראל חייבים לגדלו". ומביא מקור לכך (שם סי' קמב) מדרשת הגמרא (חולין קלד, ב) "והכהן הגדול מאחיו - גדלוהו משל אחיו (חולין קלד, ב)... השוו בעלי

למרות זאת, התשב"ץ (מגן-אבות ד,ה), שנאנס לברוח מספרד לצפון אפריקה, מעיד על עצמו, "אילו היתה מלאכת הרפואה מספקת בארץ הזאת אשר נשתקענו בה, לא באנו לידי מדה זו [ליטול פרס מהציבור], אבל היא גרועה מאד". לדעת הרמב"ם בסוגיא זו, ראו להלן סוף פרק י.

ד. מכשירי מצוה - טורח וזמן ההליכה

בהמשך למובא בפתיחת המאמר, הגמרא בבכורות (שם) מקשה "להזות ולקדש, מימיו מי מערה, אפרו אפר מקלה. ורמינהו, המקדש במי חטאת, באפר חטאת - הרי זו מקודשת אע"פ שהיא ישראל! אמר אביי: לא קשיא, כאן - בשכר הבאה ומילוי, כאן - בשכר הזאה וקידוש".

מכאן שהאיסור הוא רק ביחס למצוה עצמה, אך מותר לקבל שכר עבור פעולות שאינם מגוף המצוה, אם הם נדרשים כדי לאפשר את קיום המצוה.

הריטב"א (קידושין נח,ב; ראו גם מחנה-אפרים הל' שכירות סי' יז וט"ז חו"מ לד,יח) מפרט שאסור לקבל שכר עבור ההוראה והמצוה, ומאידך, מותר לקבל שכר עבור הטירחא והפעולה, "והוא הדין בעדות ודין כל כי האי גוונא, כגון שכר הליכה ושכר כתיבה וכיוצא בהן [מותרים]".

ערוך-השלחן (חו"מ טז,ז) מרחיב עוד שאם מבקשים מהדיין "ליסע לאיזה מקום לדון, יכול ליטול שכר נסיעתו כמה שירצה, דאין זה שכר הדין... [ו]אפילו כשמבקשים את הדיין לילך לבית אחר לדון שם, יכול ליטול שכר טרחתו בעד הילוכו לשם".

ברם, נראה שאסור למגיד השיעור להפריז בדרישות שכר עבור הנסיעות, כי לנסיעה כשלעצמה ללא השיעור אין כל ערך, ומבחינת משתתפי השיעור ונותני השכר, התשלום המופרז עבור הנסיעות הוא למעשה תשלום גם עבור השיעור עצמו, ואין משמעות למה שאומר או חושב מקבל השכר.¹¹⁹

הגמ' דין אדם חשוב שחייבין ישראל להעשירו לדין כהן גדול... [ו]ממזר חכם וכהן גדול עם הארץ, ממזר תלמיד חכם הוא קודם לכהן גדול עם הארץ, ואמרו בגמ', מנה"מ? יקרה היא מפנינים - מכהן גדול שנכנס לפני ולפנים, ואפילו מלך שהוא קודם לכהן גדול... חכם קודם לו, דחכם שמת אין לנו כיוצא בו, מלך שמת כל ישראל ראויין למלכות... הכי נמי מחייב כל ישראל לגדל תלמיד חכם שבהם בעושר". כך מובא גם בבאר שבע (הוריות יא) ובשו"ת פנים מאירות (ח"א סי' עט). כאמור לעיל בסעי' א/2, לדעתו אם יש בכך משום כבוד התורה, מותר. נראה שדעת התשב"ץ מנוגדת לדעת הב"ח (יו"ד סי' רמו) והריעב"ץ (לחם שמים ד,ה), המתירים להעשיר ראש ישיבה אך אינם מחייבים זאת. לעומת זאת, מדברי המחבר לעיל, שלרב הונא נאסר לקחת תשלום עקב היותו עשיר, נראה שגם לראש ישיבה אסור להתעשר על חשבון הציבור, שהרי רב הונא היה גדול אמוראי הדור השני וראש ישיבת סורא כ-40 שנה.

119. אין להשוות לשכר שבת, בה אין איסור על עצם קבלת השכר, רק נדרש שהשכר יינתן בהבלעה כדי ששכר השבת לא יהיה ניכר. אעפ"כ נחלקו הדעות האם הקורא בתורה בשבת רשאי לקבל את שכרו בהבלעה עבור אימון הקריאה בימי החול (ראו: שו"ת יביע-אומר ח"ה או"ח כה,ח). לדעת האוסר, התשלום הוא רק עבור הקריאה עצמה, שכן את הציבור לא מעניין כמה הוא הכין ואם הוא הכין בליל שבת או בימי החול, לכן לא שייך לבקש תשלום נפרד עבור ההכנה ששלעצמה אינה משרתת את הציבור. לעומת זאת, בשכר מצוה, השכר עצמו אסור, לכן נראה שלכל הדעות יש לראות בגלגול התשלום מהמצוה עצמה לימכשירי המצוה, הערמה שאסור לעשותה.

ה. תלמיד קשה, טורח המצוה והכנת השיעור

מובא בסמ"ק (סי' קו) ובמהר"ם פדובה (סי' מ, בשם הג"ה במרדכי הארוך): "והתירו חכמים למלמדים ליטול שכר שימור, כגון קטנים, והוא הדין לכל אדם שיש בו טורח, כדאמרינן (כתובות קו, א) 'מלמדין הלכות קמיצה לכהנים נוטלין שכרן מתרומת הלשכה', אך למבינים באמירה אחת אסור ליקח שכר, ואעפ"כ יש מצוה לומר כמה פעמים, כדאמרינן (תנחומא פרשת בחקתי סי' ג) בעיר אמריה תאמר, אם אמרת דברי תורה, חזור ואמור, ולפום צערא אגרא".

שו"ת מהר"ם פדובה (סי' מ) מסביר בדוחק את מעשיו של רב אחד שביקש מבני קהילתו תשלום למפרע, כי "לא הבינו התלמידים ההלכה באמירה אחת". הרמ"א (דרכי-משה יו"ד סי' רמו סעי' ג, בשם הגהות-מיימוניות פ"א מהל' תלמוד תורה, ראו הוצאת קושטנטינא, מהדורת פרנקל ובילקוט שנוי נוסחאות שם בעמ' תקכו) כותב: "לאו דווקא [שכר] שימור [תינוקות, מותר], אלא הוא הדין כל אדם שקשה ללמדו".

נראה שלדעת רש"י מותר ליטול שכר על כל מצוה שיש בה טורח, שכן הוא מפרש (קידושין נח, ב ד"ה שכר הבאה) "שכר הבאה. האפר ממקום למקום ושכר מילוי המים דמילתא דטירחא היא... שרי למשקל אגרא". השדי-חמד (מערכת ראש-השנה ב, יז) כותב שדין 'תלמיד קשה' המובא במהר"ם פדובה בוודאי נלמד מרש"י זה. כך התיר הבית-מאיר (או"ח תקפה), על-פי רש"י, ליטול שכר עבור התקיעה בשופר, כיוון שיש בכך טרחה, ובהכשר מצוה שיש בה טרחה מותר לקחת שכר. אולם השדי-חמד מקשה באריכות על דעה זו, ומסכם ש"משמעות הש"ס והרמב"ם והריטב"א הוא דלמצוה אסור ליטול שכר, אף על הטורח".

לעומת זאת, בספר תורת-חיים-סופר (ססי' תקפה) כתב ששכר הטרחה עליו מדבר הבית-מאיר הוא עבור ההליכה מרחוק. ראו עוד בשו"ת יחווה-דעת (ח"ה כה, ח) שביאר שכוונת הבית-מאיר לשכר עבור ההכנה והאימון, אך לא עבור הטרחה שבתקיעות עצמם, שגם לדעת הבית-מאיר אסור לקחת עבורם שכר.

לכאורה, אולי היה אפשר למצוא מכאן סימוכין לנטילת שכר עבור הכנת שיעור בעיון, הכרוך במאמץ מרובה, אך לא מצאתי לכך סימוכין. נראה שמאמץ לימודי, העומד ביסוד האיסור, לא נחשב לעניין זה.

ו. עת לעשות לה' הפרו תורתך

לדעת הרמב"ם (אבות ד, ה; ת"ת ג, י) אין לקבל תשלום כלשהו עבור העיסוק בתורה, אלא אם הוא חולה או זקן. ברם, כמעט כל הפוסקים חלקו עליו, ורבים מהם הסתמכו גם על הדרשה של "עת לעשות לה' הפרו תורתך"¹²⁰ שממנה למדו חז"ל להתיר לפעמים דבר שיש בו צד איסור, כשראו שיש בזה צורך גדול לקיום התורה.¹²¹ לדוגמא, האיסור

120. אברבנאל (נחלת-אבות ד, ה); כסף-משנה (ת"ת ג, י); ש"ך (יו"ד רמו, ה); תויו"ט ותפארת-ישראל (בכורות ד, ו); שו"ת חתם-סופר (חוי"מ סי' קסד); חיד"א (ברכי-יוסף יו"ד סי' רנה, ב ובשיו"ר-ברכה שם סעי' א); שו"ת אגרות-משה (ח"ה יו"ד סי' קטז).

בתשב"ץ (ח"ה סי' קמז) מובא: "משום הכי נכתבו הלכות, משום עת לעשות לה', ואם יתעסק אדם במלאכה אינו רואה סימן ברכה במשנתו, הלכך מצאו היתר חכמי הזמן להגות יומם ולילה בתורה ולספק הוראות בישראל ולהיות נוונין מהציבור וזו חסידות גמורה לפי הדורות".

121. ראו: ברכות (נד, א; סג, א); כך משמע בשו"ת שרידי-אש (מהד' חדשה ח"א סי' עז) במהדורה ישנה ח"ב סי' ח).

להעלות על הכתב הלכות מתורה שבעל-פה¹²² הפך למצוה של ממש.¹²³ כך גם תמיכה ממונית בלומדי ומלמדי תורה הותר משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך". אם כי "תלמיד חכם, כל שאפשר למעט שלא יהנה בכבוד תורה בכבוד ובתועלת, יעשה" (מאירי נדרים סב, א; ראו עוד לעיל בסעי' ג/2).

על סמך היתר זה כותב האברבנאל (נחלת אבות ד,ה): ש"בזמן הגלות וצרותיו הסכימו החכמים שיוכל האדם להשתמש בכתרה של תורה בדברים ההכרחיים לו". לכן, "מרבצי התורה הדלים מחוסרי ממון, אינו מהגנות שיקחו... ההכרחי ולא עוד, כדי שיהיה אליהם לחם לאכול ובגד ללבוש ולא תהיה חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים". מדבריו משמע שלחכמים מלמדי התורה מותר לקבל תשלום, אך לא לתלמידים.

התשב"ץ (ח"א סי' קמב-ח) מרחיב עוד וכותב שחובה על הציבור לתת כדי צורך התלמידים, ולפרנס דרך כבוד את תלמידי החכמים שיושבים ועוסקים בתורה כל ימיהם.¹²⁴ אעפ"כ הוא מוסיף, "וילמדו [התלמידים] גם כן אומנות, ושיעשו תורתן קבע ומלאכתן ארעי ובה תהיה תורתן משתמרת ומלאכתן מתברכת, ועליהם הוא אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר". הרמ"א (יו"ד רמו, כא) מביא ומסכם את שלושת הדעות (רמב"ם, אברבנאל ותשב"ץ).

הלכה למעשה, האחרונים התירו לחכמים ולתלמידיהם להתפרנס מהציבור.¹²⁵

ז. מתנות כהונה

1. שכר מחזיקי התורה, כתחליף למתנות כהונה

לדעת רבינו יונה (דרשות ופירושים, פרשת במדבר), ההיתר לתמוך במחזיקי התורה החל רק לאחר חורבן הבית, בתקופת הגאונים, כתחליף למתנות הכהונה,¹²⁶ וכך הוא כותב:

122. גיטין (ס, א-ב); רמב"ם, הקדמה למשנה-תורה.
123. טושי"ע (יו"ד ער, ב); רא"ש (הלכות קטנות, ריש ה' ספר תורה) מובא גם בב"י, ב"ח וש"ך שם; ראה בהרחבה רבינו צדוק הכהן מלובלין (מחשבות-חרוץ, אות טו ד"ה ומצוה האחרונה) והר"ש גוט (ויאמר-שמואל סי' ג).

124. התשב"ץ מביא לכך מקורות מהגמרא, (שבת קיד, א): "איזהו תלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו, זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים והני מילי למיטרח ברפתיה". יומא (עב, ב): "ועשית לך ארון עץ, וכתוב עליו ארון עצי שטים, מכאן לתלמיד חכם שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו". לעומת זאת, הרמב"ם יסבור שהכוונה היא לסחור בממונם, שמצוה לעשות כן עבור תלמיד חכם ושכרו גדול, כמבואר בפירושו למשניות (אבות ד,ה). וכן צ"ע מהם "חפצי שמים".

125. לדוגמא: מהרש"ל (יש"ש חולין ג, ט); ש"ך (יו"ד רמו, ה); שו"ת משנה-הלכות (חלק טו סי' עב בהרחבה).
126. ראו גם: ירושלמי מעשר-שני (פ"ה, ה"ג): "ר' יונה יהיב מעשריו לר' אחא בר עולא, לא משום דהוה כהן, אלא משום דהוה לעי באורייתא" ופני-משה שם; רבנו-בחי (שמות טז, ד); ר"ן (נדרים סב, א ד"ה ובני דוד); דברי-חמודות על הרא"ש (בכורות ד, ו אות יג); ספר-החיים (ח"א פ"ד); מעיל-צדקה (סי' אלף תרפג, בשם ספר-החיים); ריעב"ץ (לחם-שמים, אבות ד, ה); שו"ת חתם-סופר (או"ח סי' רח); מהר"ם חאגיז (אלה-המצוות, סי' תקד ל"ת רצ"ח); שו"ת בנין-שלמה (סי' לג); ר' צדוק הכהן (פרי-צדיק, פרשת כי-תצא).
אין להביא הוכחה מדברי הרמב"ם בסוף הל' שמיטה ויובל: "ולא שבת לוי בלבד אלא כל איש ואיש... אשר נדבה רוחו אותו... להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו... נתקדש קדש קדשים... ויזכה לו בעוה"ז... כמו שזיכה לכהנים וללויים", שכן הרדב"ז במקום מסביר, שכוונת הרמב"ם הוא: "שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו, ולא שישליך עצמו על הציבור, ועיין מה שכתב בפירושו [המשנה, אבות ד, ה]", שם הרמב"ם כותב "כל מי שיהנה בעוה"ז בכבוד תורה, נוטל חייו מן העולם... ואמנם הדברים אשר התירה אותם התורה

ומחמת היות הלבבות בזמנינו קצרות מלהשיג שום חכמה בשלמותה, וצריך [לעבוד] כל היום וכל הלילה, בענין שנמצא שלא יוכל מתעסק בתורה לעסוק במלאכה, שאם יעסוק בה יתבטל בה לגמרי, ואפילו יקבע לעצמו שעות, לא ימצא את ליבו שיקבל בשעות בהם מה שיצטרך אליו מן החכמה, ולכן נהגו הקהילות מן ימי הגאונים ז"ל, כיון שבטלו מתנות כהונה שהיו גורמים שיהיו הכהנים מחזיקים בתורת ה', לתת מנה לכל מחזיק בתורה שלא יצטרך לעסוק במלאכה אחרת, כי בימי קדם היו הלבבות רחבות לקבל החכמה והיה מספיק להם מעט זמן.¹²⁷

2. כל המביא דורון לת"ח כאילו מקריב ביכורים

נחלקו הפוסקים האם מדמים נתינת דורון לתלמיד חכם למתנות כהונה. לדעת רבינו יונה (אבות ד, ו) והרמ"א (יו"ד רמו, כא):

[אסור לתלמיד חכם] לקבל דורונות מן הבריות. והא דאמרין כל המביא דורון לתלמיד חכם כאילו מקריב ביכורים, היינו בדורונות קטנים, שכן דרך בני אדם להביא דורון קטן לאדם חשוב, אפילו הוא עם הארץ... אבל ליקח מתנה דבר חשוב ממה שהתיר, אסור.

יתרה מכך, האברבנאל (נחלת אבות ד, ה) אוסר מכל וכל קבלת תשלום מאדם פרטי, אלא רק מהציבור, "לפי שבהיות מקבל מאדם פרטי, יצטרך להחניפו".¹²⁸ כאמור, לדעת הרמב"ם אסור לתלמיד חכם לקבל תשלום אף מהציבור, אך דורונות קטנים יהיה מותר גם לדעת הרמב"ם והאברבנאל.

לעומת זאת, התשב"ץ (ח"א סי' קמד), המחבר (כסף-משנה, ת"ת ג, י), המהרש"ל (יש"ש חולין ג, ט), הבי"ח (יו"ד ססי רמו), השי"ך (יו"ד רמו, כא), הט"ז (שם, ז) והריעב"ץ (לחם-שמים אבות ד, ה), התירו לתלמיד חכם לקבל דורונות, ורק נאסר עליו לתבוע אותם בפיו (ט"ז שם), כמבואר בסעיף הבא.

התפארת-ישראל (אבות שם; ראו גם תשב"ץ ח"א סי' קמח) מחלק בין הנותן מתנה לכבוד עצמו, שמותר לת"ח לקבל ממנו, לבין הנותן מתנה כדי להנות את המקבל, שאז אסור לת"ח לקחת. והברכי-יוסף (יו"ד רמו, יז) מתיר לקבל רק אם המתנה ניתנת לו "מעצמו בלי סיבה ופניה, רק לשם שמים".

לתלמיד חכם הוא... שתמכר סחורתם לפני כל סחורה... אלא הם חוקים אשר קבע להם השי"ת כמו שקבע המתנות לכהן והמעשרות ללוי... כי שתי הפעולות האלו יעשו אותם סוחרים קצתם עם קצתם על דרך כבוד, ואע"פ שאין שם חכמה, כדי הוא תלמיד חכם להיות כעם הארץ נכבד". ראו גם מאמרו של אליעזר דניאל יסלזון, תחומין לב, עמ' 300, "פרנסתם של לומדי תורה - שיטת הרמב"ם".

¹²⁷. לעומת זאת, יש לציין את עמדתו המחמירה של הרמב"ם, כמובא לעיל בפרק ו, הבאה כנגד גישתם המקלה של הגאונים, כפי שהובא כאן. כך באשכנז בתקופת בעלי התוספות, ראשי הישיבות התפרנסו מבנקאות ובספרד היו שהתפרנסו מרפואה, וגם בעצמם מימנו את הוצאות המחיה של תלמידיהם (מ. ברויאר, אוהל-תורה עמ' 289-285). הבדלי גישות אלו באים לידי ביטוי בתשובתו של רבי אליעזר מביה לרבי יהודה החסיד, המובא באור-זרוע (ח"א, הל' שליח ציבור, סי' קיג).

¹²⁸. להלכה התיר הרמ"א (שם) לתלמיד חכם לקבל הספקה קבועה מהיחיד, שלא כדעת האברבנאל.

3. איסור שאילת חלקו

הדמיון למתנות כהונה מביא איתנו גם סייגים החלים על מתנות כהונה, כך כותב הרב חיים פלאג'י (נשמת כל חי' יו"ד סי' נו),¹²⁹ ש"מכל מקום לדברי הכל לא התירו [לתלמיד חכם] כי אם ליטול אם נותנים לו, אבל לשאול לא, דבזה הכל מודים דאיסור גמור הוא, ובדאי דבכה"ג יותר טוב שיהיה נהנה מיגיעו ולא יעסוק בתורה כי אם מעט, ועל זה נאמר אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוון ליבו לשמים". יתרה מכך, האור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמו, כא) אוסר אפילו אם הוא לא מבקש שיתמכו בו, אלא "שיושב ולומד ובהכרח על הציבור לפרנסו... דבזה פשיטא שהוא נוטל חייו מן העולם".¹³⁰

הט"ז (יו"ד רמו, כא מובא גם בבאר-היטב שם) בהתייחסותו לקבלת דורות כותב, "שאפילו במתנות כהונה אסור לשאול חלקו",¹³¹ ק"ו בזה שעוון גדול הוא". כך כותב החיד"א (ברכי-יוסף בשיורי-ברכה רנה, א): "ואם אמרו במתנות כהונה 'חלקם שאלו בפייהם והצנועים מושכין את ידיהם' (חולין קלג, א),¹³² איך יתיר מה שאינו חלקם לשאול בפייהם, ומלבד עונשם, זהו הריסת התורה וחילול ה', אשר הלומדים יחלו עשירי עם לתת להם".¹³³

לעומת זאת, אם האחרים הם שפונים אליו ומבקשים לתמוך בו, כותב האור-החיים שם, שאמנם מעיקר הדין עדיף להתפרנס ולקבוע עיתים לתורה, אך "בזמנינו שנתמעטו הלבבות והדעות... יותר טוב ללמוד כל היום [ולהתפרנס מאחרים]".

ח. צורכי הציבור וגבולותיהם¹³⁴

הכסף-משנה (ת"ת ג, י; ובדומה לזה גם באבקת רוכל סי' ב) מגביל את היקף החובה לפרנס את לומדי התורה, וכותב:

מגבין בזמן הגליות כל מה שצריך להעמדת צבור, ואלמלא כן ח"ו היינו כאובדים בעניינו, ואין לך צורך צבור גדול ממה שצריכין להעמיד ביניהם

129. ראו גם: ריעב"ץ (לחם-שמים, אבות ד, ה); רבי משה אבן מכיר (סדר היום, סדר עסקיו ועסקי שמים ושינת היום). אולי זו גם כוונת הדרישה (יו"ד רמו, ג) המחלק בין הספקה דרך כבוד לצדקה.

130. מספר פוסקים (אור-החיים שם; ערוך-השלחן יו"ד רמו, לט-מ; שערי-דעה הל' ת"ת ג, י; משרת-משה הל' ת"ת ג, י; שם-יוסף הל' ת"ת ג, י) כתבו, שגם הרמב"ם אינו אוסר אלא רק כשמטיל פרנסתו על הזולת, או מבקש בפיו, אבל אם נותנים לו מעצמם, גם הרמב"ם מתיר. לעומת זאת, מובא באברבנאל (נחלת-אבות ד, ה) ש"הרמב"ם כתב... שאין ראוי לחכמים שיקבלו ממון מבני אדם על תלמוד תורה והוראותיה, וכל שכן שאין ראוי לבקשו". כך לכאורה עולה גם מדברי הרמב"ם באבות. אכן בספר שם-יוסף שם, כתב "שבספר היד חזר בו [הרמב"ם] מפירושו המשנה".

131. ראו רמב"ם (תרומות יב, יט).

132. מכאן נראה שגם על-ידי שליח אסור, אולם הקצבאות הניתנות בימינו, מותרות.

133. אמנם התשב"ץ (ח"א ססי' קמב) כותב ש"נראה שהחכם עצמו יכול לתבוע חלקו בפיו... ואין בזה משום יוהרא כלל". ובסי' קמז הוסיף: "שהיה ראוי שהחכמים יכריחו את הציבור לפרנסם כדי להדריכם בדרך הישרה". אולם, גם לדעתו שם, הדין עם הרמב"ם שלדורש ולהכריח אסור, "שאין זה דרכם של תלמידי חכמים שיהיו קאקי חיוורי משלחי גלימי דאינשי [=אנשים] לבנים, פושטי גלימות אנשים], אבל ברצונם אין חשש בדבר, ומחוקי החכמים הוא".

134. השוואת המסקנות כאן למצב היום, הינה סוגיא בפני עצמה, ואין כאן המקום לדון בה.

מורה צדק, גם תלמידים ימלאו מקומו בהפרדו מן העולם הזה. וכופין אלו לאלו על החקים הקבועים על כך.¹³⁵

מדבריו אלו משמע שכל תמיכה ממונית שחורגת מצורך הציבור, מחייבת את הסכמת הציבור. כך גם עולה בבירור מההשוואה למתנות כהונה (על-פי הסייגים בסעיף ז/3), מהדרשה של 'עת לעשות' (כמובא בפרק ו) ומגבלות האיסור לעשות מהתורה קרדום (כמובא בסעיף א/2).

במעשה-רוקח (ת"ת ג, י; ראו גם ביאור-הלכה סי' רלא) מובא ש"בפרט באלו הזמנים דאפשר וקרוב לודאי גם רבינו [הרמב"ם] יודה", בדבר ההספקות שנוטלים תלמידי חכמים מן הציבור. באופן אחר כותב הרב קאפח (שם) שהטעם של 'עת לעשות' יכול להתקבל גם על דעת הרמב"ם. כך כתבו הכסף-משנה והש"ך (שם) בסוף דבריהם, ש"אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום עת לעשות".

על-כן נראה שהפוסקים שהובאו לעיל בפרק ז, המתירים לתמוך ממונית בלומדי התורה מכח ההשוואה למתנות כהונה, מתכוונים לצורך עליו מדבר הכס"מ, ולא במה שחורג מכך, שכאמור מצריך את הסכמת הציבור.¹³⁶

לפי זה, הציבור מחויב לתמוך כלכלית בתלמידים ובחכמים בהתאם לצרכי הציבור, אולם במיסוי הציבור מעבר לצרכים אלו, שלא בהסכמתם, קיים חשש לחילול ה', כדברי הרמב"ם.¹³⁷

ט. מצוות שיכול לקיים בעצמו - שכר שיעורי תורה בימינו

לדעת הרב חקרי-לב (מערכי-לב דרוש יד ערך 'עסק התורה'), האיסור על נטילת שכר הוא רק במצוות שחבירו אינו יכול ללמוד ולקיים בעצמו. לדעתו, הפוסקים שדנו בשאלת קבלת שכר עבור התקיעה בשופר, לא התייחסו לאיסור הכללי של קבלת שכר מצוה מדין "מה אני בחנם אף אתם בחנם" כי "תקיעת שופר אפשר לכל אדם שיתקע לעצמו", לעומת זאת, "דיין ועדות ורופא ולהזות ולקדש את מימיו, אף שאפשר בכל אדם, מכל מקום כיון שאי אפשר לעשות לו בעצמו כי אם על ידי אחר". אמנם, מיד בהמשך, הוא מקשה על תירוצו, וכותב "עם שקצת קשה עדיין, דהא אמרינן הכל חייבים בתקיעת שופר ואין הכל בקיאים".

135. באופן אחר מובא בטוש"ע (חו"מ ט, א), "נהגו לעשות לבית דין קופה שפוסקין ממון לפרנסת בית דין... כי חובה על ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם".

136. יש לציין כי בתקופות עברו רק מתי מעט יכלו לזכות בתמיכה ממונית זו. מדברי תרומת-הדשן (סי' שמב) עולה שמלבד חכמים היושבים בראש ישיבה, שאר תלמידי החכמים בתקופתו (אשכנזי, מאה ה-15) התפרנסו ממלאכתם ואף לא הופטרו ממסים. רק במאה ה-16 התפשט באשכנז הנוהג למנות רבני קהילות (אוהלי-תורה, מ. ברויאר, עמ' 392). על מצבם הקשה של מקבלי קצבת ה'חלוקה', מעיד הרב משה חגיז מחכמי ירושלים במאה 17-18: "אני מודיע נאמנה כי אין שום תלמיד חכם ועני שיהיה לו פרנסתו לא שליש ולא רבע מכיס ק"ק עה"ק ירושלים ת"ו, ואפילו החכם הגדול שהוא מנהיג העיר" (מצוטט באוהלי-תורה, מ. ברויאר, עמ' 62). לאחר נשואיהם רק מעטים יכלו להמשיך ללמוד מבלי לפרנס את עצמם. למשל, בעיירה סלבודקא המפורסמת, לא היו לפני השואה יותר משבעים לומדי תורה שקיבלו קצבה כספית, וגם זה בצמצום רב (הרב דוד שלם - מנהל מכון הלכה ברורה, מפי הרב אברהם שפירא זצ"ל).

137. נראה שגם התשב"ץ החולק על הפוסקים האחרים וסובר שאיסור נטילת שכר מצוות הוא רק מדרבנן (לעיל הערה 16), והנאה בכבוד תורה מותרת אף לכתחילה (ואינו אוסר שכר בטלה דלא מוכח, ושכר מצוות בתנאים המובאים בהערה 24), לא יחלוק על-כך, שכן גם לדעתו (לעיל הערה 27) מדובר בהיתר מיוחד, בעיקר כדי לספק הוראות בישראל לפי צורך הדורות, כי "האידינא דשכיח שר שכחה ואנו כמלא נקב מחט סדקית". כאמור לעיל הוא גם עוסק בחשיבות הפרנסה ולימוד האומנות לתלמידים.

השדי-חמד (מערכת ר"ה ב, יז) מסכים עם העיקרון שהובא על-ידי הרב חקרי-לב, אך סבור שלא ניתן להחיל עיקרון זה על תקיעת השופר, שכן "התוקע ודאי צריך הוא שידע סדר התקיעות ודיניהם ואין ביד כל אדם להיות בקי בזה, ובלאו הכי... נראה שאינה מלאכה קלה שביד כל אדם לעשותה, והרבה בני אדם אינם יכולים לתקוע כלל".

מכאן שלדעת הרב חקרי-לב והשדי-חמד, האיסור ליטול שכר יחול רק בדבר שהאדם אינו יכול לעשות בעצמו והוא מוכרח לחבירו. השדי-חמד מביא לכך תנא דמסייע:

[מ]נתאי הארבלי דאמר עשה לך רב וקנה לך חבר, וכתב רבינו עובדיה דמשום הכי אמר וקנה לך חבר, שאפילו אם צריך לפזר על זה ממון, מותר. אבל ברב אין שייך לומר קנה לך רב, שהרב צריך ללמוד בחנם, ע"ש. וטעמא בעי, אמאי שרי בחבר ולא חשיב כשכר לימוד. אלא ודאי היינו טעמא, דלגבי חבר כיון שגם בלעדו יודע ללמוד, הרי מצות הלימוד יכול בעצמו לקיים, אבל ברב, כיון שהתלמיד צריך לרבו להתלמד ממנו, אם כן אי אפשר לו בעצמו לקיים המצוה והוא מוכרח לאחר, לכן שייך ביה איסור דמה אני בחנם.

מכאן שאין איסור ליטול שכר על לימוד שאדם יכול ללמוד בעצמו ולא נצרך ללמוד מרבו. נראה שיכולים להיות לכך השלכות רבות, שהרי בימינו רבו אמצעי העזר המקלים על הלומדים. במקביל, לא ניתן כלל להשוות את יכולת ורמת הבנת הנקרא של הציבור הרחב בימינו, לעומת תקופות קודמות. לפי זה, שיעור דף יומי שאדם יכול ללמוד גם באתרי האינטרנט, דרך הטלפון, או בעזרת גמרא בהוצאת שוטנשטיין, נראה שמותר למגיד השיעור ליטול שכר ואין בכך כל איסור, ואולי הוא הדין גם ביחס לשיעורים רבים אחרים שהציבור בימינו יכול ללמוד בעצמו באמצעות מגוון אתרי אינטרנט ובעזרת ספרים מודרניים מאוירים, המיועדים לציבור הרחב.

אמנם, כיוון שמדובר בחידוש שההתייחסות אליו מועטת, יתכן שיש החולקים וסוברים שהאיסור על גביית תשלום לעשיית מצוות עבור חברו חל גם כשחברו יכול לקיים את המצוה בעצמו. כמובן שאז אין חובה לעשות את המצוה עבור חברו, ורשאי לסרב ולא לסייע לחברו בקיום המצוה.

י. האם ניתן השכר עבור על איסור?

בהמשך הגמרא (בכורות כט, א) מובא:

תניא נמי הכי, כאשר צוני ה' אלוקי, מה אני בחנם אף אתם בחנם. ומנין שאם לא מצא בחנם שילמד בשכר? תלמוד לומר אמת קנה. ומנין שלא יאמר כשם שלמדתי בשכר כך אלמדנה בשכר? תלמוד לומר אמת קנה ואל תמכור.

וכן מובא להלכה ברמב"ם (ת"ת א, ז) ובטוש"ע (יו"ד רמז, ה).

ויש להקשות, מדוע אם לא מצא בחינם צריך לקחת לעצמו מורה בשכר, הרי הוא עובר בכך על איסור לפני עיוור לא תיתן מכשול!

הרב אהרן סולבייצקי מתרץ בספרו 'פרח מטה אהרן' על הרמב"ם, שלכך מביאה הגמרא את הפסוק "אמת קנה"¹³⁸ על כך יש להקשות הכיצד ניתן להתיר את האיסור לדון וללמד תורה בשכר, שכאמור לעיל הוא מדאורייתא, על-פי דברי קבלה?

138. הרב סולבייצקי דן שם גם בשאלה האם עוברים על איסור 'לפני עיוור' בעשה. לדעתו שאלה זו נתונה במחלוקת, לפי הרמב"ם כאן והתוספות (קידושין לב, א ד"ה דמחיל ליה ליקריה) יש איסור 'לפני עיוור' בעשה, ואילו לדעת הריטב"א (סוכה יב, ב; קידושין לב, א) אין בעשה איסור 'לפני עיוור'. ברם, יש לציין שכאן

הר"י כהנמן (קונטרס שיעורים וחיידושים) מתרץ שלא עוברים כאן על איסור לפני עיוור, משום שאם לא ילמדו כלל, גם כן עוברים על איסור.

הרב רפאל הלוי (יקול בן לוי' הלי' ת"ת א,ז, ראו לעיל הע' 12; הביאו במלואו הרב קאפח בפירושו על הרמב"ם) חולק על כך, כי "לא יתכן שחייבה תורה ללמד הבן [תורה שבע"פ] בשכר, כיון דשכר מן התורה אסור, ולא בשופטני עסקינן". לדעתם, לא עוברים כאן על איסור 'לפני עור', כי השכר שמחויב לשלם אם לא מצא מי שילמדנו בחינם, הוא אך ורק שכר בטלה דמוכח, שמותר לקחת, לכן אם "אותו חכם אינו רוצה ליבטל ממלאכתו וללמד לזה חנם, ילמוד בשכר, וחיובא הוא... אמנם לא דברה תורה בזה שילמוד בשכר, לפי שמן התורה אסור, ולא אתא קרא (אלא) לאיסורא, והיתרא דאגר [=שכר] בטלה לאו פסקא היא ולא רוחא, וכיון שלא הוזכרה מדה זו בתורה, אין שם חיוב מן התורה ללמוד [תורה שבע"פ] בשכר. ומיהו אפשר דסברא הוא כשימצא דרך היתר שחייב, ומכל מקום לא שמעינן לה אלא מדברי קבלה אמת קנה".

אמנם לכאורה יש להקשות, הרי אם מדובר בכך שרבו לימדו בשכר היתר, גם לו מותר, ואם-כן מדוע אוסרת זאת הגמרא וכותבת "שלא יאמר כשם שלמדתי בשכר כך אלמדנה בשכר"?

מסביר הרב רפאל הלוי בפירושו על הרמב"ם שם, שגם שכר בטלה דמוכח "איננו נאות בעינינו אלא היכא דאי-אפשר, וכמה צווחות צווח הרב ז"ל בפירושו לאבות פ"ד על היתרות הללו, ולכן סתם הדבר" ולא פירש באיזה אופן מחויב ללמוד בשכר, כשלא מצא בחינם. ראו עוד בסוגיא זו לעיל בסעי' ג/2.¹³⁹

מדובר בעשה שעוברים עליו ב'קום ועשה', ובכך הוא דומה ללאו, שבדרך כלל יש בו מעשה. לכן משנת-חכמים (ריש הלכות יסודי התורה) נוטה לומר שבניגוד לעשה רגיל שעוברים עליו ב'ישב ואל-תעשה', ואדם חייב להוציא רק עד חומש מרכושו כדי לקיימו, בעשה שעוברים עליו ב'קום ועשה', כגון 'לאו הבא מכלל עשה', חייב להוציא אפילו כל רכושו ולא יעבור, כדין מצוות לא-תעשה. אך ראו שו"ת עמודי-אש (קונטרס כללי תורה ד,ז) שהקשה על כך.

139. [הערות עורך (א.ו.): ראה עוד מה שכתב בזה בחשוקי-חמד על בכורות כט,א.

עוד אציע הסבר: כי גדר "מה אני בחנם..." אינו איסור רגיל. הסמ"ע (חו"מ ט,יג) אומר - ביחס לדיין - שאינו עובר בלאו. אך יתכן שגם אינו בגדר ביטול עשה אלא הנהגה לא ראויה (אולם ראה לעיל הערה 45). אם כן אם הוא עצמו אינו חש לכך, אין הלומד אצלו עובר איסור (וקרוב לכך כתב בחשוקי-חמד שם). [למעשה, נראה שראוי ללמוד ללמד זכות על המלמד שהוא נוטל שכר בדרך היתר].

במקום אחר דנתי בשאלה שהתחבט בה הרמב"ן (ראה שו"ע יו"ד שלו, ג) מדוע התחייבות לשלם לרופא שעוסק במצוה תופסת, הרי זו התחייבות אסורה (ראה: כתר ד, אונאת ממון, עמ' 102). והנה בתשב"ץ מצאתי חידוש גדול, שכן מדבריו משמע שדוקא בהתחייבות מראש אין איסור, אלא שבדין או מרביץ תורה הוא רק בגדר "מכוער הדבר". וז"ל התשב"ץ א,קמה: "ויעוד אומר הרמב"ן ז"ל שאפילו שכר המצוה עצמה אינו אסור אלא היכא דלא פסק עמו שכר קודם עשייתה, אבל אם פסק עמו שכר קודם עשייתה, נותן לו שכרו כפי מה שפסק. ואם רופא הוא אף על פי שפסק עמו הרבה נותן לו הכל מפני שחכמתו מכר לו ואין לה דמים. ואף על גב דמצוה עליה לרפאות, כיון דמצוה דרמיה אכולי עלמא היא, אם נזדמנה לו ולא רצה לקיימה אלא בממון אין מפקיעין ממנו חובו. כ"כ רבינו ז"ל בס' תורת האדם וכ"כ משמו הרשב"א ז"ל בפי' מצות חליצה בחדושו. ולפי' היה נראה שהרב יכול לפסוק שכר לתלמידיו ואפי' פסק הרבה אין מפקיעין אותו ממנו שהתורה אין לה דמים, וכן היה נר' ג"כ לענין הדין דמ"ש. אלא שנראה שיש בזה משום כיעור, דמאי שנא מבטלה דלא מוכח. אבל יש בזה מקום עיון שאע"פ שהדברים נראים שוים, שכר מצות ושכר לימוד ודין, אעפ"כ אין הדעת מקבלתו".

אמנם התשב"ץ עצמו מבחין בסברה בין רפואה לתורה, אבל לי קשה עצם חידושו, הרי הרמב"ן אומר שיש איסור לבקש שכר (שלא במסגרת שכר בטלה או טרחא), אלא שהתחייבות בכל זאת תופסת, וצ"ע.

יא. סיכום

1. מעיקר הדין אסור ליטול שכר עבור שיעורים והרצאות תורניות. אולם אם לצורך העברת השיעור נדרש להפסיק עבודה אחרת שידוע שהיה עוסק בה באותה שעה, ובכך נגרם לו הפסד כספי, מותר לו ליטול שכר כנגד הפסדו, מדין "שכר בטלה דמוכח", כל עוד אין לו כדי פרנסתו בלאו הכי. אם מדובר בעבודה אחרת שרק יכול היה לעסוק בה באותה העת, אך לא באמת היה עסוק בה, הרי זה מכווער. אולם אם רק קיימת אפשרות שהיה מוצא עבודה, אסור לו לקבל תשלום.
2. אם עיסוקו בהוראת התורה לא מאפשר לו להתפרנס כראוי מעבודה אחרת, יש לכך גדר של 'בטלה דמוכח', ומותר לו ליטול שכר, כדן דייני הגזירות ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה לכהנים.
3. בירושלמי מובא: "חוקים ומשפטים אתם מלמדים בחנם ואין אתם מלמדים בחנם מקרא ותרגום", בהתאם לכך פסקו הרמב"ם והטושי"ע שאסור ללמד תורה שבע"פ בשכר, אך תורה שבכתב מותר. בבבלי מובא, שמותר ללמד מקרא עבור שכר פיסוק טעמים. יש המסיקים מכך שמותר ללמד בשכר כל מה שאינו מדין תורה, ואחרים מגבילים את ההיתר ללימוד מקרא בלבד. יש מקומות שהחמירו על עצמם ואסרו גם שכר תורה שבכתב.
4. מותר לקחת שכר עבור פעולות שאינם חלק מגוף המצוה, לכן מותר לקחת שכר עבור הזמן והטרחה הנדרשים כדי להגיע ולחזור מהשיעור, אך אסור להפריז בכך. נראה שאסור לקחת שכר עבור מאמץ הכנת השיעור.
5. על-פי הירושלמי ולדעת מפרשים רבים, לאחר חורבן הבית, תלמידי החכמים מחזיקי התורה הינם בבחינת הכהנים והלויים המקבלים לחמם מהציבור. עם זאת, הציבור אינו מחויב במימון לומדי התורה מעבר לנדרש לצרכיו, ומעיקר הדין אסור לאדם לבקש מאחרים שיפרנסוהו כדי שיוכל ללמוד תורה.
6. יש שכתבו שמותר ליטול שכר עבור עשיית מצוות שחבירו יכול לעשות בעצמו ואינו זקוק לעזרת הזולת. לכן יתכן שמותר ליטול שכר עבור שיעורי דף יומי ונושאים רבים אחרים שאנשים בימינו יכולים ללמוד בעצמם בעזרת כלים מודרניים המיועדים לכך, אף כשאינו נצרך לכך לצורך פרנסתו.
7. נחלקו הדעות האם משלם השכר עובר על איסור 'לפני עור'. לדעה האוסרת, גם שכר בטלה דמוכח אינו רצוי, אלא רק כשאין אפשרות אחרת.

תגובת הכותב: במאמרי "שכר רופאים" (תחומין לו, בעמ' 220-226) עסקתי בהרחבה בכל הסוגיה של נטילת שכר מצוה באיסור, ובתמצית: כאמור לעיל בהערה 15 האיסור הוא גם כאשר משלם השכר רוצה בכך. והתבאר לעיל בהערה 16 שהאיסור הוא מדאורייתא. כך מובא בפירוש בשו"ת שער רחמים (או"ח סי' יד), שבמקרים אלו המשלם עובר על איסור 'לפני עיוור'. אמנם לכאורה הדין תלוי בשאלה הנידונה בהערה 45 במאמר זה.

נראה שהתשובה, בדעת יחיד, מתיר נטילת שכר מצוות, לדעתו, בניגוד לכל הפוסקים האחרים, אין איסור בשכר בטלה דלא מוכח, אלא רק כיעור. נראה ששורש המחלוקת נובע מדעת התשב"ץ הסובר שמלכתחילה כל האיסור הוא רק מדרבנן.

במאמרי שם העליתי שהחובה לשלם לרופא כפי שהתחייב, הגם שידרך בני אדם לתת דמים מרובים, הוא למרות האיסור שהרופא עובר בכך, ואין בה כדי להתיר שכר זה. יתרה מכך, גם אם יש צד להקל ברופאים, הוא אינו חל על דיינים ולימוד תורה.

שלמה לוי

מסים כצדקה וכמעשר כספים

תחומין לב (תשע"ב)

ראשי פרקים

א. מעשר כספים שייך לעניים	ג. שימוש במעשר כספים לתשלום מסים
ב. שימוש במעשר כספים למצוות אחרות	1. ממון שרק חלקו מיועד לצרכי צדקה
1. תמיכה בלימוד תורה	2. מס הכנסה כמעשר כספים
2. מצוות ציבוריות	3. תשלומי ביטוח לאומי
3. מצוות שאינו מחויב בהם	4. מסים אחרים
4. תנאי בהפרשת המעשר	ד. החשבת מס חובה לצרכי ציבור כמעשר כספים
5. מקום שנהגו	ה. סיכום

א. מעשר כספים שייך לעניים

מובא במהרי"ל (ריש ה' ראש השנה): "והנותנין מעשר שלהן לעשות נרות להדליקן בשעת התפילה - שלא כדין עושין, כי המעשר שייך לעניים", וכן פסק הרמ"א (יו"ד רמט, א). אך בשו"ת מהר"ם מ"ץ מובא: "כך אני רגיל להורות לבני אדם: כל מצוה שתבא לידי, כגון להיות בעל ברית או להכניס חתן לחופה או לקנות ספרים ללמוד בהם ולהשאילם לאחרים ללמוד בהם - אם לא היה יכולת בידו ולא היה עושה אותה המצוה, אז יכול לקנות מן המעשר".¹

יש הסוברים שהמהרי"ל והמהר"ם מ"ץ חלוקים בדעותיהם; אחרים סוברים שאף המהר"ם מ"ץ מתיר להפריש מעשר כספים רק לצרכי עניים; ויש שכתבו שבשעת הדחק שניהם מסכימים שמותר להפריש מעשר כספים גם למצוות שאינם צרכי עניים ממש (שו"ת שבות-יעקב ח"ב סי' פה; שו"ת באר-שבע סי' מא).² נציין שבנוסף למהרי"ל ולרמ"א, פוסקים רבים נוספים כתבו שמעשר כספים מיועד רק לצרכי עניים.³

1. דברי המהר"ם מ"ץ הובאו בהגהות מהרש"ל (יו"ד סי' רמז), בדרישה (יו"ד רמט, א), בט"ז (שם, א), בש"ך (שם, ג) ובשלי"ה (ח"ב, מגילה, בסוף עניין צדקה ומעשר).
2. ראו מאמרי: "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, עמ' 371.
3. ראו: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' עד); ספר חסידים (סי' קמד); הרב המעילי (שיטה-מקובצת כתובות נ, א); שו"ת אבקת-רוכל (סי' ג); כנסת-הגדולה (יו"ד סי' רמט); לבוש (יו"ד רמט, א); שלי"ה (עניין צדקה ומעשר); שו"ת רבי עזריאל דאיינה (סי' צט); יוסף-אומץ (פרק הצדקה ומעשר, עמ' שז); ט"ז (יו"ד שלא, לב); שו"ת באר-שבע (סי' מא); שו"ת נחלת-שבעה (סי' ד); שו"ת שבות-יעקב (ח"ב סי' פה); מעיל-צדקה (סי' תתתיג); דרך-חיים (מגילה סי' מה); שו"ת בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א, שאלות ב, ה); חכמת-אדם (קמד, יא); שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' שלה); שו"ת מהר"ם שי"ק (יו"ד סי' רל); צדקה-לחיים (מערכת מ"ם, סי' שצד); ערוך-השלחן (יו"ד רמט, ח); שו"ת פרי-יצחק (ח"ב סי' כז); שו"ת מהרש"א אלפאנדרי (יו"ד סי' ח); שו"ת אמרי-יושר (ח"ב סי' קלו); ברית-כהונה (יו"ד, מערכת המ"ם, אות כז); שו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"ד סי' לו אות י); שו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סי' תסח) ושו"ת להורות-נתן (יו"ד סי' מד).

ב. שימוש במעשר כספים למצוות אחרות

1. תמיכה בלימוד תורה

במדרש תנחומא (פר' ראה סי' יח; וראו גם ילק"ש רמזו תתצג) מובא: "עשר תעשר... - רמזו למפרשי ימים, להפריש אחד מן עשרה לעמלי תורה". לכאורה הכוונה היא ליתן מעשר לעמלי תורה עניים, שהרי הטור והשו"ע (יו"ד ריש סי' רנג) פסקו שמי שיש לו מאתיים זוז אסור לו ליטול מן הצדקה.⁴ ואכן, מובא באגרות-משה (יו"ד ח"ד סי' לו אותיות ג,ח,ל) שאין לתת מעשר כספים לתלמיד-חכם שאינו עני.

פוסקים רבים, ובכללם גם חלק מהסוברים שמעשר כספים נועד לעניים בלבד, מזכירים את ההיתר המובא במהר"ם מ"ץ לקנות ספרים בכספי המעשר ולהשאילם לאחרים.⁵ לכאורה, אם מעשר כספים נועד לעניים, אזי אפילו אם הנותן הוא עני, מותרת לו רק טובת הנאה במעשר הכספים, ולא לרכוש לעצמו ספרים בדרך המעניקה לו קדימות לאחרים שישאילום ממנו (ראו מרומי-שדה, תענית ט,א).

לדעת המהר"ם מ"ץ, אם יש לאדם אפשרות לשאול ספר מאדם אחר, אזי אסור לו לקנותו ממעשר כספים, שכן ההיתר מותנה בכך ש"לא היה יכולת בידו ולא היה עושה אותו המצוה" (ראו שו"ת משפטי-ליעקב סי' סה). אולי במקרה כזה, יש לראות בקניית ספרים משום "צדקה רוחנית", מעין "הכל עניים אצל ספר תורה" (ב"ב מג,א).⁶ לפי"ז בימינו, כשהספרים נפוצים ומחירים זולים,⁷ ואפשר לשאול אותם בקלות, נראה שקשה להתיר שימוש במעשר כספים לקניית ספרי קודש, אלא אם הם ייתרמו לספרייה ציבורית או לבית מדרש.

4. הרמב"ם (הל' מתנות עניים ט,יג) אינו מציין סכום אלא מזכיר רק את הכלל של "די מחסורו אשר יחסר לוי" (כתובות סז,ב). וראו בית-יוסף (יו"ד סי' רנג ד"ה וי"א) ובאריכות בדרך-אמונה (הל' מתנות-עניים ט,פג בבאור ההלכה). נעיר שמהגמרא בברכות (י,ב), הכותבת: "הרוצה ליהנות - יהנה כאלישע", עולה שהותר ללומדי תורה להתפרנס רק בדרך של דורון, ולא בדרך של צדקה.

5. ראו: ט"ז (יו"ד רמט,א); נחלת-שבעה (חז, אות ב); שו"ת באר-שבע סי' מא; סי' שלה (סוף עניין צדקה ומעשר); שו"ת שבות-יעקב (ח"ב סי' פה); שו"ת מעיל-צדקה (סי' תתתיג); דרך-חיים (מגילה סי' מה); שו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א, שאלה ו); חכמת-אדם (קמז,יא); שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' שלה); שו"ת אמרי-יושר (ח"ב סי' קלו). בספר נחלת-שבעה מובא ההיתר בשם ספר חסידים, אך לא מצאתיו שם. גם הסטייפלר נהג לפי היתר זה, אך הפסיק כשראה שלא שואלים ממנו את הספרים (אורחות-רבינו ח"א עמ' שג). וראו גם ערוך-השולחן (יו"ד רמט,ל); שו"ת משפטי-ליעקב (סי' סה); שו"ת שבט-הלוי (ח"ז סי' קצד); ח"ה סי' קלג בהערות למהד' החדשה); שו"ת מנחת-יצחק (ח"ח סי' פב-פד; ח"י סי' פה); דרך-אמונה (פי"ז בבה"ל ד"ה ואחד מעשרה); ושו"ת אבני-ישפה (ח"א סי' קצא). נראה שהמקור להיתר זה הוא הגמרא בכתובות (נ,א): "הון ועושר בביתו וצדקתו עומדת לעד... זה הכותב תורה נביאים וכתובים ומשאלין לאחרים", ומפרש הנחלת-שבעה: "הון ועושר יכול לקיים בביתו, שיקנה ספרים ממעות מעשר וישאלין לאחרים. ובה צדקתו עומדת לעד - ר"ל שגם צדקה שלו עומדת לעד בביתו".

6. מצד סברה זו התייר החזון-איש להשתמש במעשר כספים להדפסת ספר שכל העולם צריך לו (דרך-אמונה, הל' מתנות עניים ז,ס בציון ההלכה). לעניין ההתייחסות לקניית ספרים והשאלתם כאל "צדקה רוחנית", ראו: אמר-שמואל (יו"ד סי' ד); ישועת-משה (סי' סב); שו"ת ציץ-אליעזר (ח"ט סי' א פ"ב אות ד); שו"ת ישכיל-עבדי (ח"ז יו"ד כד,לו).

7. מובא בפנקס מעשר-כספים, גיי רובנר, הע' 120 (מתורגם): לפני עידן ההדפסה, מחירו של תנ"ך יכול היה להגיע ליותר ממשכורת שנתית (Goitein, A Mediterranean Society, 2:228-40). עידן ההדפסה הוריד דרסטית את מחיר הספרים, ובאיטליה של המאה ה-16 מחיר הספרים כבר נמדד בשכר של ימים במקום של חודשים (Sh. Baruchson, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, עמ' 60).

מכל מקום, בהיתר זה ניתן לראות יסוד להיתר להשתמש במעשר כספים גם שלא לצרכי עניים ממש, אלא לתמיכה בלימוד תורה דרבים. אולי על יסוד היתר זה, התיר השל"ה (סוף עניין צדקה ומעשר) ליתן מעשר כספים לבן קרובו העשיר כדי ללמדו תורה, אם אביו אינו רוצה ללמדו.⁸ באופן דומה, בשו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א שאלות יב, ג) התיר לתת מעשר כספים כדי "להוציא על הלומדים שמן וקהווי ודברים אחרים"; בערוך-השלחן (יו"ד רמט, ח) כתב "וכן הקונה עליה לספר תורה ונותן בעד זה נדבה לבית המדרש, הוה ממעשר"; ובשו"ת תשובות-והנהגות (ח"ב סי' תסח) כתב: "מעשר... היינו כשנותן לעניים או לשיבות ותלמידי חכמים וכדומה".

2. מצוות ציבוריות

בשולחן-ערוך (יו"ד רמט, טז) מובא שנתנה לבית הכנסת עדיפה מצדקה (לביאור סוגיא זו, ראו ערוך-השלחן רמט, יח-כ). אף על פי כן, מובא בשו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' שלה) שכיוון שעיקר מעשר כספים הוא לעניים, אין להפרישו לבניית בית כנסת. אולם נראה שיש מקום להקל, שכן בהגהות המהרש"ל על הטור (סי' רנו; מובא גם בדרישה יו"ד רנג, ג) מובא בשם מהרמ"ץ: "יכולין לבנות בית הכנסת מן המעשרות. ואין זה גנאי, כי עכשיו נותנין לצדקה על דעת כן, לעשות כל צרכי הציבור". בדומה מובא בשו"ת 'האלף לך שלמה' (יו"ד סי' רנא): "מעוות בית הכנסת נמי נקרא צדקה".

יש פוסקים שכתבו שאף להוצאות הקהילה ניתן לתת ממעשר כספים. כך מובא בספר דרך-משה (ליום יח), שאם הקהילה מבקשת לחייב אותו במס שהוא אינו חייב בו, לא יריב אתם אלא יחשיב את ההפרש כמעשר כספים. ובתקנות העיר רילינה שבחבל פרובינציא משנת 1313, חויבו כל חברי הקהילה להפריש חצי ממעשר הכספים שלהם לקופת הצדקה, ונקבע כי מותר להוציא מקופת הצדקה גם "לשאר צרכי הקהל כפי ראות הברורים, לבד נטל המלך". בהתאם לשיטה זו, כתב ערוך-השלחן (יו"ד רמט, ח): "כל מה שנותן צדקה למשרתי הקהילה ודאי דהוי בכלל צדקה", ואף בשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, ג) כתב שמה שנותן לצרכי הקהילה יותר מחלקו יכול להיחשב למעשר כספים. כך משתמע משו"ת ישכיל-עבדי (ח"א יו"ד יג, ב אות ז) לעניין תיקון הדרכים, ובשם הר"י אלשיך מובא: "למצוה דרבים, כגון לבניית מקוה או בית הכנסת, אפשר לתת חלק מן המעשר, והשאר לעניים" (יד-מלכים, נספח, עמ' תעד).

בנוסף, גם מהפוסקים הסוברים שמעשר כספים מיועד רק לעניים, יש כאלו שמלשונם ניתן להבין שאין הכרח שהעניים יהיו הנהנים הישירים הבלעדיים של הממון. כך מובא בשו"ת מהרש"א אלפאנדרי (יו"ד סי' ח): "אם מה שנותן המעות לאיזה מצוה, בהמעות ההם לא יהיה **תועלת לעניים** מהם כי אם לדבר אחר, אף שהוא לדבר מצוה - אסור". ובשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ח"ד סי' עד) מובא "מעשר [כספים]... כבר זכו בהם עניים ע"י מנהג, שכך נהגו כל הגולה, ואין לשנות מעניים למצווה אחרת **שאין לעניים צורך בהן**". וכך גם בשו"ת זכרון-יהודה (ח"ב סי' קצב): "גם המחמירין מקילין באיזה צד, לעשות ממנו דברי חפץ של מצוות אחרים, חוץ ממתנות עניים". נראה שגם לשיטות אלה, ניתן להשתמש במעשר הכספים לצרכי ציבור, שאף העניים נהנים מהם.

8. מלשון השל"ה נראה שסיבת ההיתר היא מפאת מעלת לימוד התורה. אכן, ניתן היה להתיר זאת גם מצד אחר - כיוון שטעם האיסור ליתן מעשר כספים לבן חברו העשיר הוא משום שכל מציאותיו לאביו, ובלמוד תורה טעם זה לא שייך.

3. מצוות שאינו מחויב בהם

כאמור, יש הסוברים שהמהרי"ל והמהר"ם מ"ץ נחלקו בשאלה האם אפשר לתת ממעשר כספים למצוות אחרות. לדעת באר-הגולה (יו"ד רמט,ה), שניהם לא נחלקו בכך שיותר לתת מכספי מעשר כספים למצוות שאינו מחויב בהן. בהתאם לכך, התירו בספר משכנות-הרועים (מערכת מ, אות קל) ובלקט-יושר (יו"ד עמ' עו) להשתמש בכספי מעשר כספים אף עבור הפרש המחיר שבין אתרוג מהודר לאתרוג פשוט, שהרי הוא אינו מחויב לרכוש אתרוג מהודר דווקא.

החתם-סופר (שו"ת יו"ד סי' רלא) חולק על באר-הגולה, וסבור שלדעת המהרי"ל כספי המעשר מיועדים דווקא לעניים, ואין להשתמש בהם לקיום מצוות; והא ראייה: המהרי"ל כותב ש"המעשר שייך לעניים!" בשו"ת ערוגת-הבושם (יו"ד סי' רכ) ובשו"ת בית-אבי (יו"ד סי' צט) הסבירו שלדעת באר-הגולה, המהרי"ל עסק במעשר כספים שהופרש ללא מטרה מוגדרת, ודווקא אותו חייבים לתת רק לעניים. אבל אם הפריש מראש מעשר כספים כדי לקיים בו מצווה אחרת, הרי שהעניים מעולם לא זכו בכסף, וגם לדעתו מותר להשתמש בו לקיום מצוות ואין בזה משום גזל העניים. תירוץ אחר, מרחיב יותר, מובא בשו"ת מהר"ם ברודא (סי' יד): מותר לשנות מעות מעשר כספים למצווה אחרת שהוא אינו מחויב בה, זולת צדקה, והמהרי"ל כתב שהמעשר שייך לעניים כדי שלא נחשוב שמותר לשנותו למצווה שהוא מחויב בה ממילא.

4. תנאי בהפרשת המעשר

בשו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רלא) מובא: "כיוון שהנהיג ג' פעמים להפריש מעשר מריוח שלו ולתתו לעניים, שוב כל מה שיפריש מעשר הווה ממילא לעניים, ולאו כל כמיניה לקנות ממנו נר לבית הכנסת". אך כיוון שמעשר כספים "איננו חיוב ממש, יש מפרישים ויש שאינם מפרישים", לכן -

אם מיד בתחילת התנהגותו להפריש מעשר כספים התנה שיכול לעשות ממנו דבר מצווה, מודה מהרי"ל למהר"ם.⁹

אמנם, בתשובה הבאה (יו"ד סי' רלב) כותב החתם-סופר שיסוד מחלוקתם של המהרי"ל והמהר"ם מ"ץ בעניין נתינת מעשר כספים למצוות אחרות, הוא בשאלה אם חובת הפרשת מעשר כספים היא מדאורייתא או מדרבנן. לכאורה, אם חובת ההפרשה היא מדאורייתא, כיצד כתב החתם-סופר שהוא "איננו חיוב ממש"? וכיצד מועיל תנאי כדי לשנות את מטרת מעשר הכספים אם חובת נתינתו היא מדאורייתא?¹⁰ זאת ועוד; המהרי"ל עצמו (סי' נד) כתב שהפרשת מעשר כספים היא חובה מדרבנן.

האחרונים תירצו קושיות אלה בדרכים שונות. יש שכתבו שהתשובה שבסי' רלא היא העיקר, ומי שהתנה מראש רשאי להפריש מעשר כספים לכל דבר מצווה.¹¹ בשו"ת

9. וכן דעת הלקט-יושר (יו"ד עמ' עו); ברכי-יוסף (יו"ד רמט,ד; יח); שו"ת שבט-סופר (יו"ד סי' פד); שו"ת פרי-השדה (ח"ב סי' יט; ח"ג סי' קסא); שו"ת לבושי מרדכי (מהד"ת יו"ד קעט,ב); שו"ת זכרון-יהודה (ח"ב סי' קצב); שו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' ע); שו"ת נטע-שורק (יו"ד סי' צד); שו"ת משנה-שכיר (סי' פא); שו"ת דעת-סופר (יו"ד סי' פ); שו"ת מנחת-יצחק (ח"ח סי' פב-פג); שו"ת בצל-החכמה (סי' קסא); שו"ת קנה-בשם (יו"ד סי' קיג); דרך-אמונה (הל' מתנות עניים ז,כז).

10. רק אם מעשר כספים הוא מדרבנן, ייתכן שחכמים הקלו בדיניו, כפי שכתב בשו"ת שבט-סופר יו"ד סי' פד. מאידך, בשו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' ע) כתב שניתן להקל בדיני מעשר כספים רק אם הוא בגדר מנהג, ואיננו חיוב, בין אם מדאורייתא או מדרבנן.

11. ראו: שו"ת ציץ-אליעזר ח"ט סי' א פ"ג; שו"ת מהרש"ג יו"ד סי' לו; ומעין זה בשו"ת שארית-שמחה (סי' ל).

מנחת-יצחק (ח"ח סי' פב) מובא שדווקא התשובה שבסי' רלב היא העיקר, ותנאי אינו מועיל כדי להתיר הפרשת מעשר כספים למצווה שממילא מחויב בה. ויש הסוברים שגם לדעת החתם-סופר, לכתחילה אין להפריש מעשר כספים למצוות אחרות, אלא רק בשעת הדחק, "אם לא היה יכולת בידו ולא היה עושה אותו המצוה".¹²

5. מקום שנהגו

לדעת שו"ת תשובה-מאהבה (יו"ד סי' פז), במקום שנוהגים להפריש מעשר כספים - הוא נחשב כמעשר עני וחובה להפרישו לעניים. אך במקום שאין נוהגים להפריש מעשר כספים, "יחיד שנהג בעצמו... נראה דרשאי לעשות כל דבר מצווה... דהא אינו אלא משום מנהג... הוי ליה כנדר לגביה, ובנדריים הולכים אחר לשון בני אדם, אלא אם כן אמר בפירוש שמקבל עליו להיות לו דין מעשר". בשו"ת שבט-סופר (סי' פד) מובא על זה: "האידנא כל אתר הוא אתרא דלא נהיגי", וממילא אין צורך בתנאי כדי להתיר הפרשת מעשר כספים לכל מצווה.

דבריו נלמדים ממחר"ם מרוטנבורג (שו"ת ח"ד סי' עד), שכתב: "מעשר [כספים]... אע"פ שאינו מהתורה אלא מנהג... כבר זכו בהם עניים ע"י מנהג, שכן נהגו כל הגולה, ואין לשנות מעניים למצווה אחרת".¹³ משמע שהחוב להפריש מעשר כספים לעניים דווקא, הוא רק במקום או בזמן שנהגו. לעומתו, שו"ת פרי יצחק (ח"ב סי' כז) ושו"ת מהר"ם שי"ק (יו"ד סי' רל) הבינו את דברי המהר"ם כפשוטם, לכן לדעתם גם בימינו יש להפריש רק לצרכי עניים.

ג. שימוש במעשר כספים לתשלום מסים

1. ממון שרק חלקו מיועד לצרכי צדקה

בשו"ת מלמד-להועיל (יו"ד סי' קב) מובא שאף אם נותן כסף לקופת הקהל כנדבה, אין להחשיב מעות אלו כמעשר כספים, כי הרבה מהכספים הולכים לדבר הרשות ו"קיימא לן, אין ברירה".¹⁴ שו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, יא) דן בשאלה דומה, ומסיק: "אולי יש לחלק... שלענין צדקה, העיקר הוא ההנאה הבא מן הממון, ואין צריך לומר שזהו אותו החלק שנתערב, שפיר יש לומר ברירה".

ואכן, בימינו כספי המס מתערבבים עם כלל כספי המדינה, באופן שלא ניתן יותר להפריד ביניהם. מעתה, נראה שיש לראות את כספי המס כאילו הם מחולקים לכלל הוצאות המדינה, בהתאם לחלקן היחסי של ההוצאות למטרות שונות בכלל הוצאות המדינה.¹⁵ מעין זה כתב בשו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א, שאלות ג' ו-ד'), שאדם שתורם לצרכי בית הכנסת יכול להחשיב שליש או רבע מתרומתו כמעשר כספים, כיוון שבית הכנסת מחלק בחגים צדקה לעניים.

12. ראו: שו"ת שבט-סופר יו"ד סי' פד; שו"ת דעת-סופר יו"ד סי' פ; שו"ת מנחת-יצחק ח"ח סי' פג; שו"ת בצל-החכמה סי' קסא; שו"ת קנה-בשם יו"ד סי' קיג וכעין זה בשו"ת שבט-הלוי ח"י יו"ד סי' קסה אות ז.

13. נראה שהמנהג להפריש מעשר כספים הפך לנפוץ בקהילות אשכנז, ומשם התפשט למקומות אחרים (ראו פרופ' דומב, מעשר כספים, עמ' 21-22). ייתכן שהמנהג הפך לנפוץ דווקא בקהילות אשכנז כיוון ששם - שבניגוד לבבל - לא נהגו דיני תרומות ומעשרות, וייתכן שהדבר נבע מהמעבר מחברה אגררית לחברה עירונית.

14. אמנם מדרבנן "יש ברירה" (ביצה לח, א), ומעשר כספים הוא לכל היותר מדרבנן; אולם מצות הצדקה היא מדאורייתא, ולדעת רבים מעשר כספים יכול להיעשות רק על ידי נתינת צדקה לעניים.

15. בהמשך נביא פוסקים המגדירים כצדקה תשלום מסים, אשר חלקם מסבסדים עניים או ניתנים להם.

2. מס הכנסה כמעשר כספים

האם ניתן להחשיב את תשלומי מס ההכנסה כמעשר כספים? בשאלה זו קיימות שתי גישות עקרוניות:

- א. **גישת הניכוי:** כספי מס ההכנסה מעולם לא הגיעו לידי האדם, ועל כן יש לחשב את מעשר הכספים מיתרת ההכנסה לאחר הפרשת המס (מההכנסה נטו).
- ב. **גישת הזיכוי:** כספי מס ההכנסה נכללים בהכנסתו של האדם, ועל כן יש לחשב את מעשר הכספים מההכנסה ברוטו. אולם כיוון שחלק מהמס משמש לצרכי צדקה, אזי ניתן להתייחס לחלק ממנו כאל מעשר כספים.

פוסקים רבים כתבו שמסים ומסי קהילה אינם יכולים להיחשב כמעשר כספים.¹⁶ ניתן היה לחשוב שבנוסף על כך, לדעתם מס הכנסה צריך גם להיחשב כהכנסה החייבת במעשר כספים (כפי שמשמע מכמה מהפוסקים המאוחרים יותר, ביחס למסי קהילה שהופרשו בנפרד לאחר ההפרשות לרשויות). אולם לאור דברי ההסבר של אור-החיים (ראשון לציון יו"ד רמט, א), שגם לדעת ה"י"ד (רמט, א) המס אינו נחשב כהכנסה, ועל-פי המבואר באגרות-משה (יו"ד ח"א סי' קמג), במנחת-יצחק (ח"ה לד, ט) ובשבט-הלוי (ח"ה יו"ד סי' קלג, ד), ברור שבכל הנוגע ל**מס הכנסה** משמע מהם כגישה הראשונה - גישת הניכוי. לעומת זאת, אור-החיים כתב שלדעתו מס יכול להיחשב כצדקה ממש, כגישה הזיכוי.¹⁷

לפי הגישה השנייה (גישת הזיכוי), מהו שיעור המס שניתן להחשיבו כמעשר כספים? בשו"ת תשובה-מאהבה (ח"ג סי' שעו הג' יו"ד רמט) ובשו"ת ישכיל-עבדי (ח"א יו"ד יג, ב אות ז) כתבו שאם מעלים את המס לאחד כדי לפטור עניים ממס, תוספת זו נחשבת לצדקה. בדומה מובא במאירי (ב"ב ט, א): "המס כשהוא נותנו בנאמנות, יש בו צד צדקה, והוא שמנכה חלק העניים"; וכן במהרש"א (ב"ב ט, א) מובא שכסף שהגויים נוטלים בזרוע נחשב לצדקה, "מפני שעכו"ם נוטלין מן העשיר תחת העני".

לפי ההלכה, נראה שרוב המסים צריכים להיגבות מכל אדם בשיעור אחיד מממונו (למעט עניינים של הצלת חיים, שבהם נגבה מכל אדם מס שווה).¹⁸ לכן, לפי צורת חישוב

16. ראו: שו"ת אבן-רוכל (סי' ג); ט"ז (יו"ד רמט, א); חוות-יאר (סי' רכד); שו"ת מעיל-צדקה (סי' תתתיג); דרך חיים (מגילה סי' מה); שו"ת בית דינו של שלמה (יו"ד סי' א, שאלה ו); חכמת-אדם (קמד, יא); שו"ת מהר"י אסאד (ח"ב סי' שלה); ברית-כהונה (יו"ד, מערכת המ"ס, אות כז); שו"ת כפי-אהרן (סי' ד); שו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"א סי' קמג); שו"ת מנחת-יצחק (ח"ה סי' לד אותיות ט, ג); שו"ת תשובות והנהגות (ח"א יו"ד תקס, ח; תקסג); דרך-משה (ליום יח); שו"ת מלמד-להועיל (יו"ד סי' קב); שו"ת דעת-סופר (יו"ד סי' פא); נהר-מצרים (הל' מעשר ממון אות יו"ד); שו"ת שבט-הלוי (ח"ה יו"ד סי' קלג אות ד). חלק מהפוסקים עסקו במפורש במסי קהילה, אולם נראה שגם אלו שדנו ב"מסים" התייחסו למעשה גם למסי קהילה. כך נראה מדרך-משה ונהר-מצרים, שעסקו במסי קהילה ונסמכו על דרך-חיים, 'בית דינו של שלמה' והט"ז שעסקו ב"מסים".

17. בשו"ת אגרות-משה (יו"ד ח"א סי' קמג) ובשו"ת כפי-אהרן (סי' ד) התייחסו לדברי אור-החיים כפי שהובאו בברכי-יוסף (רמט, יח-ט), ועל פי זה כתבו שדעתו רק שאין מחשיבים את המס בכלל ההכנסה לצורך חישוב מעשר הכספים (כגישה הניכוי לעיל). אך בספר ראשון-לציון עצמו מפורש שהמס עצמו יכול להיחשב כמעשר כספים. גם בשו"ת מנחת יצחק (ח"ה לד, ט) כתב שדעת אור-החיים אינה כדברי האגרות-משה, וסיכם (שם, י): "הלכה למעשה לא נראה (כן) מדברי הפוסקים [כדעת בעל האור החיים]".

18. ראו: תוס' (ב"ב ז, ב ד"ה לפי שבח), רא"ש (ב"ב פ"א סי' כב), מרדכי בשם המהר"ם (ב"ב רמז תעד; תעט). הרא"ש כתב: "וכן נראה כל מה שמחדשין עובדי כוכבים ומזלות גזירות ופורענות על ישראל, אפילו מענין אותם ביסורים ובמניעת מאכל ומשתה, גובין הכל לפי ממון, דעיקר כוונתם על הממון". אך מובא ברמ"א (ח"מ קסג, ג) שהרשב"א חולק וסובר "דכל שיש בו סכנת נפשות, ואפילו רק ציוו שלא למכור לחם ליהודים

זו, אדם יכול להחשיב כמעשר כספים את ההפרש שבין המס שהוא משלם, וכתוצאה מכך פטורים ממנו העניים, לבין המס שהיה עליו לשלם אילו כל התושבים היו משלמים שיעור אחיד מהכנסותיהם. לפי נתוני הלמ"ס לשנת 2009, בהתחשב בהיקף האוכלוסייה הבוגרת ובישעורי המס שנגבו, אילו כולם שילמו מס בשיעור אחיד הוא היה עומד על כ-12.5%. נמצא שכ-15%¹⁹ ממס ההכנסה שמשלם האדם מעבר ל-12.5% ממשכורתו יכולים להיחשב למעשר כספים.²⁰ מובן שלפי צורת חישוב זו, יש לחשב את מעשר הכספים משכר הברוטו, כאשר דין המס כדן תשלומי המע"מ (ראה להלן ג/4).

דרך חישוב אחרת מבוססת על דברי הרש"ז אורבך (קונטרס קול-התורה, חוברת לט, תשנ"ו), שכתב שבארץ ישראל - שרוב תושביה יהודים - מותר להחשיב כמעשר כספים את שיעור המס שמשלמים בו למטרות שמותר להשתמש בהן למעשר כספים.²¹ בדומה מובא בשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, י), שם המופרש למטרות צדקה שממילא תורם עבורם, בוודאי יכול להיחשב כמעשר כספים.²²

כפי שראינו, באר-הגולה ושו"ת חתם-סופר (סי' רלב, עפ"י המנחת-יצחק) כתבו שמותר להשתמש במעשר כספים למצוות אחרות שאינו מחויב בהן, ולא רק לצרכי עניים, אך אסור להפריש לדבר שבחובה שאינו מיועד לעניים. על כן, אין להחשיב את חלק המס המשמש לצרכים ציבוריים כלליים כמעשר כספים, אף אם גם העניים נהנים מכך.²³

או אסרו השחיטה וכדומה, גובין לפי נפשות". הרמ"א עצמו סיכם ש"דין בזה לפי ענין הנראה לדיינים". וראו עוד: שו"ת צמח-צדק (סי' לד); הרב יהודה שביב, "מסים במועצה האיזורית", תחומין ו, עמ' 270; פרופ' יהודה לוי, מול אתגרי התקופה, שיחה ז; שלמה לוי, "מיסוי עפ"י חז"ל - אחיד או פרוגרסיבי", צהר לו (תשס"ט) - הדן באפשרויות השונות ומדמה את השיטות המקובלות בימי הביניים לשיטה הפרוגרסיבית. 19. בחלוקת האוכלוסייה לפי הכנסה, שני העשירונים הראשונים וכחמישית מהעשירון השלישי הם בגדר עניים. רק מי שבתוך העשירון השמיני ומעלה משלם מעל 12.5% מהכנסתו הכוללת מעבודה. העשירונים השלישי עד השמיני (עשירונים הביניים) אמנם משלמים פחות מ-12.5%, אך נוכח הכנסתם הם אינם בגדר עניים. בחישוב כולל, מי שמשלם מעל 12.5%, כ-15% ממס זה מכסה את חלקם של העניים (עשירון 1 ו-2 וחמישית מעשירון 3) וכ-85% מכסה את חלקם של עשירונים הביניים.

20. נזכיר שכ-15% מתקציב המדינה משמש לצרכי ביטחון, עבורם יש לגבות חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות, כדן בניית חומות העיר בעיתות מלחמה על עסקי נפשות (טשו"ע חו"מ סי' קסג). על כן, הסכום שניתן להחשיבו למעשר כספים למעשה מעט גבוה יותר.

21. הרש"ז אורבך כותב במקום אחר בקונטרס שהמטרות שלשמן ניתן להשתמש במעשר כספים הן לאו דווקא צדקה, "אבל אדם צריך לדעת שעיקר תפקידו של מעשר הוא לעזור לעניים, לפיכך יכול לתת למטרות אחרות רק לפעמים, אבל אל יקדיש את כל המעשר של שנה שלמה למטרה שאינה צדקה טהורה". ביחס ליהודי ארצות-הברית, אמו"ר הרב פרופ' יהודה לוי שמע מהרב יעקב קמנצקי שיש לחשב את שיעור המס המגיע לצדקה דווקא. לדעתו חישוב זה נכון גם בחו"ל, כנראה משום ש"מפרנסים עניי עכו"ם עם עניי ישראל". גם לדעת הציץ-אליעזר (ח"ט סי' א, ה, א) אין לחלק בזה בין ישראל לנכרי, וכך משמע גם מהמאירי והמהרש"א (ב"ב ט, א). מאידך, מובא בשם הרב יעקב קמנצקי שם המנוכה מראש אינו נחשב לרווח ואין צורך להפריש ממנו מעשר כספים, אך לעצמאי - שמפריש את המס מאוחר יותר - נחשב לו אף המס כהכנסה (אמת-ליעקב, יו"ד רמט, הע' 133).

22. ראו עוד במאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, עמ' 371, שלרוב הדעות ניתן להחשיב כמעשר כספים גם צדקה שהאדם מחויב בה. כפי שראינו, הפוסקים המוקדמים יותר אסרו באופן כמעט-גורף התייחסות למס כמעשר כספים. נראה שבתקופתם הייתה הפרדה ברורה בין מסי הקהילה לבין הקופה של צדקה, וכל אדם צריך היה ליתן לשתי המטרות, ועל כן לא היה מקום לערב ביניהן ולהחשיב מס כצדקה.

23. אמנם בשו"ת ישכיל-עבדי (ח"א יו"ד סוף סי' יג) העלה אפשרות שם המשמש לתיקון הדרכים יכול להיחשב באופן חלקי כמעשר כספים, ואולי זו גם כוונת אור-החיים, שכתב שניתן להחשיב את המס כצדקה. אך באמת נראה שאחת הסיבות לכך שפוסקים רבים כל-כך לאורך הדורות אסרו להשתמש במעשר כספים למסי

איזה שיעור מתקציב המדינה משמש אפוא לצרכי עניים? נראה שיש להתחשב לצורך כך בתקציב הסעד,²⁴ בכרבע מתקציב החברה,²⁵ בתקציב מס ההכנסה השלילי וכן בכרבע מתקציבי הכלכלה והמשק שנועדו לסייע למגזרים חלשים.²⁶ מסכום זה יש לקזז את שיעור הגבייה היחסי מהנזקקים עצמם, כ-5%. בסך הכול, עולה שלפחות 12% משיעור מס ההכנסה משמש לצרכי עניים. לכן, לאחר הפרשת מעשר כספים מגובה תשלומי מס ההכנסה, לכאורה ניתן להחשיב לפחות 2% מהפרשות מס ההכנסה כמעשר כספים.

3. תשלומי ביטוח לאומי

האם אפשר להחשיב את תשלומי הביטוח הלאומי כמעשר כספים? באופן בסיסי, הביטוח הלאומי הוא תוכנית ביטוחית, שבה מפקיד האדם כספים עבור ביטוח עתידי. אף על פי כן, ההפרשות לביטוח הלאומי אינן שוויוניות, וודאי ששיעורן אינו נקבע לפי קריטריונים ביטוחיים רגילים. בנוסף, חלק מכספי הביטוח הלאומי משמש לצרכי צדקה לאנשים שכמעט שאינם משלמים ביטוח לאומי. בחינה של מכלול הצרכים שהביטוח הלאומי משמש עבורן, מעלה שלפחות 20% מדמי הביטוח הלאומי יכולים להיחשב כמעשר כספים.

הקהילה, היא שמסים אלו הופנו לטובת כלל הציבור, ולא דווקא לעניים. וכן כתב בדרך-משה (ליום יח) ובשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, יג), שיותר לתרום כספי מעשר כספים לקופת הקהילה רק מעבר לשיעור המס שהוא מחויב בו.

24. קצבאות הסעד המובהקות הן קצבת סיעוד וקצבת הבטחת הכנסה. בנוסף יש להחשיב כצרכי עניים את קצבת הנכות (לא כולל קצבת ילד נכה, שהרי אין לתת מעשר כספים לבני עשירים; רמ"א יו"ד רנ"ג, א), וכ-55% מקצבאות נפגעי עבודה, זקנה ושארם (כיוון שקרוב ל-60% מהפנסיונרים נמצאים מתחת לקו העוני בלי קצבאות אלה). גם כ-75% מדמי האבטלה יכולים להיחשב כקצבאות סעד, שכן כבר קבע הראי"ה (עין-איה פאה סי' ד) שחכמים קבעו רף של מאתיים זוז להגדרת עני, שהוא הסכום הנדרש לקיום לשנה, או חמשים זוז לבעלי משלוח יד, כדי לאפשר למובטל לחפש עבודה מבלי שיהיה טרוד בקיום חייו. כל הקצבאות הללו ניתנות מכספי הביטוח הלאומי, ש-50% מתקציבו מגיע מתקציב המדינה, בהזרמה ממשלתית חיצונית. בנוסף, החשבתי כצרכי עניים 75% מתקציבי משרדי הרווחה והקליטה, ו-80% מהתגמולים המשולמים לנכי רדיפות הנאצים. **סה"כ כ-6.4% מתקציב 2012**. נציין שברוב ארגוני הצדקה, חלק מהתרומות מכסות הוצאות מינהלה, ובכל זאת נחשבות התרומות כולן למעשר כספים. חישוב צרכי העניים מהכנסות המדינה אינו כולל את הוצאות המנהלה, המגולמות בסעיף ממשל ומינהל.

25. תקציבי החברה הם תקציבי החינוך, ההשכלה הגבוהה, הרווחה והבריאות. בנוסף, תקציבי החברה כוללים את הסכומים המשולמים לקצבאות ילדים, לדמי לידה, לתמיכות שונות, וכן לפי חוק חיילים משוחררים. הסכום שיכול להיחשב כצדקה נקבע בהתאם לשיעור האוכלוסייה (או הילדים, ביחס לתקציבי משרד החינוך וקצבאות הילדים) שמתחת לקו העוני. **סה"כ כ-5.75% מתקציב 2012**. גם התייחסות חז"ל לעוני היא יחסית (כתובות סז, ב). אמנם כלל הציבור נהנה מהוצאות אלה, ולא דווקא העניים; אולם אם נתייחס לעני המקבל שירות בחינם, נוכל לכמת שירות זה ולהחשיבו לצדקה. לדוגמא: מכשיר CT או רופא משמשים את כלל הציבור, ולא דווקא את העניים, אך עני המקבל שירות ממכשיר CT או מרופא מקבל צדקה ממש, שכן אלמלא המימון הציבורי ניתן היה למנוע ממנו שירותים אלו, שהוא אינו משתתף במימונם. לעומת זאת, הצבא משרת את כלל הציבור באופן שאינו מאפשר חלוקה פרטנית, ולכן באופן כללי לא ניתן להחשיב את מרכיב מס ההכנסה בתקציב הביטחון כצדקה..

26. תקציבים אלו כוללים את תקציבי משרד התעשייה המסחר והתעסוקה, משרד החקלאות ופיתוח הכפר, תמיכות בענפי משק, מענקי משרד הבינוי והשיכון ומענקי האיוון לרשויות מקומיות חלשות. לפחות רבע מתקציבים אלו נחשבים כצדקה - **סה"כ כ-0.75% מתקציב 2012 (כולל מס הכנסה שלילי)**. לא הכללתי תקציבים כלליים יותר, כגון תקציבי תשתיות, מים, תחבורה, ביטחון והחזר חובות, **הכולל בתוכו גם כ-2.5% מתקציב המדינה המועבר לביטוח הלאומי כריבית והחזר חוב**.

באופן כללי ניתן להתייחס לקצבאות הבטחת הכנסה ונכות כצדקה לכל דבר ועניין, בקיזוז התשלום העצמי היחסי של הנזקקים עצמם.²⁷ אפשר גם לקחת כ-55% מגמלאות הזקנה המגיעות ליד מי שאילולי קבלת הגמלה היו חיים מתחת לקו העוני, ולהפחית מהן את השתתפותם היחסית לאורך השנים.²⁸ נראה שאפשר גם להחשיב כ-25%²⁹ מקצבאות הסיעוד, השארים, דמי הלידה והילדים המגיעות לנזקקים, בקיזוז השתתפותם היחסית לאורך השנים.³⁰ דמי אבטלה ותשלומים לנפגעי עבודה אינם יכולים להיחשב כמעשר כספים, כיוון שהם מחושבים יחסית לגובה ההכנסה, וממילא אינם מגיעים לעניים ביותר. בחישוב כולל נראה שלאחר קיזוז 10% מעשר, לפחות 20% מדמי הביטוח הלאומי יכולים להיחשב כמעשר כספים.

4. מסים אחרים

לדעת הר"מ פיינשטיין (שו"ת אגרות-משה יו"ד ח"א סי' קמג) מסי קנייה הם הוצאה כספית רגילה, לכן יש להפריש מעשר כספים מהמס עצמו.³¹ אך ייתכן שהמצב שונה במדינת ישראל של ימינו, שאין בה קופות צדקה שחובה ליתן להם, ובמקום זאת מפרישה המדינה אחוז מסוים מהכנסותיה לצרכי סעד, חינוך, רווחה וכד'. לכאורה, במצב זה יש לראות את כל תקציב המדינה כתחליף לקופות הצדקה המסורתיות, ויש להחשיב מכל המסים - לרבות תשלומי המע"מ, לדוגמא - את החלק המיועד לצרכי עניים כמעשר כספים.

אולם למעשה, כיוון שעניים מחויבים במע"מ כעשירים, אין להחשיב כמעשר כספים את שיעור ההכנסה של תשלומי המע"מ המופנה למטרות חברתיות (כגון חינוך ובריאות), שכן גם העניים משתתפים בהם. מאידך, הכספים המופנים לצרכי צדקה וסעד, המהווים לפחות 5% מהתקציב, דינם כקרן ערבות הדדית וזו הרי מהותה של מצות הצדקה, ולכן ניתן להחשיבם כמעשר כספים.

ביחס למס הבריאות, יש מקום לחשב את שיעור מעשר הכספים מההכנסה נטו, לאחר הפרשת מס הבריאות, כיוון שגובה המס משתנה יחסית להכנסה.³² האגרות

27. בנוסף, קיזוזי 15% נוספים כנגד מקבלי קצבאות נכות והבטחת הכנסה שעבדו ושילמו ביטוח לאומי, לפחות בהתאמה הקרובה לממוצע, קודם לנכותם וזכאותם לקצבה.
28. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2009, האנשים המשתייכים לחמישה וחצי העשירונים התחתונים שילמו רק כ-31% מגובה התשלום הממוצע הכללי (עקרות בית, שאינן משלמות ביטוח לאומי, זכאיות לקצבת זקנה). אולם כיוון שחלק מהגמלאים השייכים היום ל-55% העניים יותר, השתייכו בעבר לעשירונים הגבוהים, וממילא שיעור השתתפותם היה גבוה יותר, על כן בחישוב הסופי לא הכללתי את העשירון החמישי והשישי.
29. בהתאם לשיעורי העוני. שיעור האוכלוסייה בישראל שנמצאת מתחת לקו העוני הוא כ-22%. שיעור הילדים מתחת לקו העוני הוא כ-30%.
30. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, האנשים המשתייכים לשני העשירונים התחתונים שילמו 14% מגובה התשלום הממוצע הכללי.
31. בדומה מובא גם בשו"ת תשובות-והנהגות (ח"א יו"ד תקס"ח), אך בשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, ט) מסיק: "למי שאין פרנסתו ברחבה כל-כך, יוכל לנהוג כן בכל המסים, שלא לעשר מהם".
32. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2009, שיעור ההשתתפות של העניים הוא כ-40% משיעור ההשתתפות הממוצע - השיעור הנדרש לכיסוי עצמי. לכן, כ-13% מהמס (שיעור הסבסוד (כ-60%) X שיעור העניים (22%)) משמש לסבסוד העניים, ולאחר הפרשת 10% מעשר כספים, לכאורה ניתן להתייחס ל-3% ממס הבריאות כאל צדקה ממש. אך ייתכן שלפי ההלכה גם מס זה (למרות הגדרתו בחוק כ"ביטוח בריאות ממלכתי") היה צריך להיות משולם לפי גובה ההכנסה, וכיוון שההכנסה של בני העשירונים האחרים היא בממוצע יותר מפי 4 מההכנסה של בני שני העשירונים התחתונים, הרי שהעניים למעשה

המשולמות לשלטון המקומי והיכולות להיחשב כצדקה, מגולמות כבר במסגרת חישובי מס ההכנסה לעיל.

ד. החשבת מס חובה לצרכי ציבור כמעשר כספים

בשו"ת פני-יהושע (או"ח סי' ב) התיר לקנות מצוות בבית-הכנסת ממעשר כספים, אף שהקהילה מחייבת אותו לקנות מצוות אלה. יש שהבינו שלדעתו מותר להפריש מעשר כספים גם למצוות שמחויב בהן ואינן לצרכי עניים,³³ אך למעשה משמע מדבריו שכספים אלו שימשו לצרכי עניים,³⁴ וכן ידוע לנו ממקורות אחרים על תקופת הפני-יהושע.³⁵ ממילא, נראה שכוונת הפני-יהושע רק שמותר לשלם מס שהוא מחויב בו המשמש לצרכי עניים מכספי מעשר כספים.

ואכן, לפחות כאשר האדם התנה על כך מראש, נראה שניתן להחשיב גם מסי חובה כמעשר כספים. כך כתבו בשו"ת לבושי-מרדכי (מהד"ת יו"ד קעט, ב), בשו"ת מהר"ם בריסק (סי' ע) ובשו"ת פרי-השדה (ח"ג סי' קסא), שאם התנה על כך מראש, יכול להפריש מעשר כספים גם ממסי קהילה שהוא מחויב בהם.

לכאורה, ניתן היה להסיק מכך היתר כללי להחשיב מסים כמעשר כספים. צרכי רבים נחשבים לדבר מצוה, כמובא בירושלמי (ברכות פ"ה ה"א): "העוסק בצרכי ציבור כעוסק בדברי תורה",³⁶ ומכאן הבין בשו"ת ישכיל-עבדי (ח"א יג, ב אות ח) שלדעת שו"ת פרי-השדה (וכן שאר הפוסקים שהוזכרו) ניתן להחשיב צרכי רבים שמחויב בהם כמעשר כספים.

מאידך, ייתכן שהפוסקים דלעיל התייחסו לצרכי מצווה ממש, ולא לצרכי ציבור כלליים,³⁷ שהרי המהר"ם מ"ץ, שדבריהם מבוססים על דבריו, ודאי לא התכוון לכך. אך אם נעניק פירוש מורחב לדבריהם, ונשווה בין מסי הקהילה שיועדו לצרכי ציבור לבין מסי השלטון במדינת ישראל, הרי שרוב הוצאות המדינה יכולות להיחשב כצרכי הרבים

מכסים את התשלומים שהם צריכים לשלם ואף מעבר לכך. מצד שני, במס הבראות יש גם מרכיב של נפשות, ובעניינים אלו עניים ועשירים מחויבים במס שווה. לכן בכל אופן יש מקום להקל, לא להתייחס לסכום מס הבראות כאילו היה חלק מההכנסה, ולשלם מעשר כספים מההכנסה נטו.

33. ראו: שו"ת ישכיל-עבדי ח"ז כד, לו; שו"ת יד-אהרן או"ח סי' תרנ"ד; שו"ת מהר"ם בריסק סי' ע.

34. הפני-יהושע כותב: "והלא אין אדם חייב כי אם לתת צדקה מהונו מעשר נכסיו ופשיטא דלא כפינן על זה". אכן, האגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) פירש שכוונתו שגם צדקה שכבר התחייב בה יכולה להיחשב כמעשר כספים, כי "כשנדר נדר ליתן לאחד צדקה, הוא בסתם גם לשלם ממעשר, ולא שנימא שנדרו היה ליתן סך זה שנדר יותר מהמעשר, ואף בנדר קודם הפרשת המעשר". וראו גם שו"ת קנה-בשם יו"ד סי' קיג.

35. ה"י"ז (יו"ד רמט, א), שחי בפולין בתקופת הפני-יהושע, ושניהם אף שימשו ברבנות בלבוב ובקראקא, כתב שמותר לקנות עליות ממעשר כספים כיוון שהכסף הולך לעניים. גם המהרש"ל והלבוש, ששימשו ברבנות בפולין זמן לא רב קודם לכן, כתבו שכספי המצוות שקונים בבית-הכנסת ניתנים לצדקה (ראו: י"ם של שלמה, גיטין פ"ה סי' כח; לבוש-התכלת סי' קלו). להרחבה, ראו: ד"ר רון קליינמן, "מכירת עליות וכיבודים בבית-הכנסת", כנישתא ד, עמ' רעט.

36. בשו"ת הרמ"א (סי' פג) מובא שכל צרכי הרבים נחשבים לדבר מצווה והווי כעוסק בתורה, שהיא גדולה מכל המצוות ואין לך מצווה גדולה מזו. גם בשו"ת הריב"ש (סי' תקיא) מובא: "כל צרכי רבים - דבר מצוה הוא, שהרי התירו במועד כמה מלאכות גמורות שהם טורח גדול מפני שהם צרכי הרבים". בשו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רכ) מובא שהקמת בית ועד לקהל היא ודאי מצווה וצורך גדול לרבים, ובהמשך (סי' רמד) כתב: "וכל צרכי רבים מצווה זוטא היא". ב"י (או"ח קנג, ב) מובאת דעה שצרכי רבים נקראים דבר מצוה, והרמב"ם (הל' קריאת-שמע ב, ה) והשו"ע (או"ח ע, ד) פסקו שהעוסק בצרכי ציבור לא יפסיק לקריאת שמע.

37. בשו"ת שרגא-המאיר (ח"ח פח, ג) כתב: "נלפע"ד שאסור [לעשות דבר טוב לצורך רבים ממעשר כספים], אלא לדבר מצוה, אם לא יקיים המצוה בלי זה שלוקח ממעות מעשר, אבל סתם דבר לצורך רבים - אסור ליקח ממעות מעשר".

- וממילא גם כצרכי מצוה. לדעות אלו, אם בשעה שקיבל על עצמו להפריש מעשר כספים התכוון להפריש באופן זה, גם מס הכנסה יכול להיחשב כמעשר כספים. וכך אכן כתב בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"ט סי' א פ"ה), שניתן להחשיב תשלומי מס הכנסה כמעשר כספים, בפרט במדינת ישראל.³⁸

למעשה, נראה שרק אדם שמצבו הכלכלי אינו שפיר רשאי ללכת בדרך זו. הרי בסופו של דבר, מסי השלטון נועדו לקניית שירותים עבור האדם עצמו ועבור בטחונו. הצבא, המשטרה, הביטוח הלאומי ומערכות הבריאות, החינוך והרווחה מספקים שירותים עבורו, ורוב כספי המס נועדו לכיסוי הוצאות אלו. נראה שצרכים אלו אינם נחשבים לענייני מצווה, אלא לשירותים שהאזרח רוכש ממדינתו.³⁹ בנוסף, הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז,ה), הטור והשו"ע (יו"ד רמט,א) כתבו שמידה בינונית לתת צדקה בשיעור עשירית, ולכן מי שמשלם במעשר כספים שלא לצרכי עניים - ועל אחת כמה וכמה אדם שמשלם במעשר כספים לצרכי עצמו - הרי הוא בחזקת עין רעה.

ה. סיכום

1. לדעת רבים, מעשר כספים נועד לצרכי עניים בלבד. גם לדעות אלו, יש הנוהגים להקל ולהשתמש במעשר כספים ללימוד תורה דרבים או לצרכי מצוות ציבוריות אחרות החיוניות גם לעניים.
2. יש הסוברים שאם התנה במפורש, רשאי להפריש מעשר כספים גם למצוות אחרות, ויש הסוברים שבימינו אף ללא תנאי רשאי לעשות כן. אך יש הסוברים שראוי לעשות כן רק בשעת הדחק.
3. אדם אינו יכול להחשיב מסים ומסי קהילה שממילא מחויב בהם כמעשר כספים, אולם אם הוא נותן יותר כדי לפטור את העניים, ההפרש נחשב לצדקה.
4. יש שכתבו שמרכיב המס המיועד לצדקה יכול להיחשב כמעשר כספים. היו פוסקים שאף התירו לכתחילה להשתמש במעשר כספים לתשלום מסי קהילה, אם התכוון לכך מראש.
5. את מעשר הכספים יש לחשב מהשכר נטו. בנוסף, לכאורה ניתן להחשיב לפחות 2% מתשלומי מס הכנסה, 5% מתשלומי המע"מ ו-20% מהפרשות הביטוח הלאומי כמעשר כספים.
6. ככל שהכנסה גבוהה יותר, כך עולים שיעורי המס וכך גם גדלים סכומי המס שיכולים להיחשב כמעשר כספים. לכן חשוב לציין שלרוב הדעות, בעלי הכנסה גבוהה במיוחד אינם רשאים בדרך כלל להסתפק בשיעור מעשר לצדקה, אלא מחויבים להפריש עד שיעור חומש (ראו מאמרי, "שיעור חיוב עשירים בצדקה", תחומין ל, עמ' 379). לא ראוי אפוא שעשירים יפחיתו מכספי המעשר את כספי המסים שהם משלמים, אך הם יכולים להפחית את כספי המסים משיעורי הצדקה הגבוהים יותר הראויים להם.

38. הציץ-אליעזר גם כותב שרבים מהפוסקים סוברים שמותר לפרוע חוב ממעשר כספים, אך לא ברור אם אכן פוסקים נוספים סוברים כך, להוציא צרכי עניים ממש וצ"ע. לעניין זה ראו מאמרי, "מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים", תחומין לא, עמ' 371.

39. מובא בשם הר"י קמנצקי (אמת ליעקב, יו"ד רמט, הע' 134) שאסור לתת דמי חבר לבית הכנסת ממעשר כספים, כיוון שעל ידי זה הוא מקבל מקום ושאר שירותים, ואין זה צדקה אלא מקח וממכר.

שלמה לוי

מימון הוצאות ילדים ממעשר כספים

תחומין לא (תשע"א)

ראשי פרקים

א. מעשר כספים - צדקה או מעין מעשר עני?	2. בני עשירים
ב. קיום מצוה ממונית במעות מעשר כספים	3. הסבורים שלא ראוי לפרנסם ממעשר כספים
1. ממון שאינו שלו	ו. ילדיו הבוגרים והנשואים
2. דבר שבחובה אינו בא אלא מן החולין	ז. צרכי בניו השונים
ג. צדקה שממילא היה נותן	1. תלמוד תורה
ד. צרכי בניו ובנותיו הקטנים	2. חינוך
1. עד גיל שש	ח. כשחוקי המדינה מחייבים לפרנס את בניו
2. מעל גיל שש	ט. סיכום
ה. בניו ובנותיו הגדולים שאינו חייב במזונותיהם	
1. המתירים לפרנסם ממעשר כספים	

א. מעשר כספים - צדקה או מעין מעשר עני?

לרוב הפוסקים¹ מעשר כספים הוא סניף של מצנת צדקה, ולכן ניתן להשתמש במעשר כספים לכל הוצאה כספית שהחוב בה נובע ממצנת צדקה - כגון פדיון שבויים ופרנסת ילדיו הגדולים מגיל שש. לעומת זאת, חובות שהן תקנות נפרדות - כגון פרנסת ילדיו הקטנים מגיל שש (כתובות סה,ב) ומתנות לאביונים - אין לקיימן במעות מעשר כספים.

אך יש גם פוסקים רבים² הסוברים שלמעשר כספים יש דין של מעשר עני, והוא אינו סניף של מצנת צדקה.³ בשו"ת באר-שבע⁴ (סי' מא) למד זאת מהמובא בירושלמי פאה

¹ דרישה (יו"ד רמז, א); שו"ת פני-יהושע (ח"א או"ח סי' ב); חכם-צבי (שנדפס בשאלת-יעב"ץ ח"א סי' א); שו"ת שאילת-יעב"ץ (ח"א סי' ג); ברכי-יוסף (יו"ד רמז, ג), אך בפירושו ברית-עולם סי' קמד הסתפק בכך; פתחי-תשובה (יו"ד רמז, ב); בית-מאיר (יו"ד סי' שלא); שו"ת ריב"ם שנייטוך (יו"ד סי' נג); שו"ת שערי-צדק (יו"ד סי' קצז); ערוך-השולחן (יו"ד רג, כא); שו"ת ישמח-לבב (יו"ד סי' לא); אמר-שמואל (יו"ד סי' ד); ימלט-נפשו (כו, ג); שו"ת אז-נדברו (ח"ט סי' נא); שו"ת שבט-הלוי (ח"ה סי' קלג); שו"ת משנה-הלכות (מהד"ת ח"ג סי' רז). וכן משמע מהלבוש (רנא, ג), מהב"ח (יו"ד סי' שלא), מהש"ך (רמט, ג) ומהחוות-יאר (סי' רכד).

² הרב המעילי המובא בשטמ"ק כתובות נ, א; ספר-חסידיים (סי' קמד); אך בשו"ת ישמח-לבב (יו"ד סי' לב) כתב שאולי ספר חסידיים כיוון את דבריו כאסמכתא ומידת חסידות; ט"ז (יו"ד שלא, לב); שו"ת באר-שבע (סי' מא); שו"ת נשאל-דוד (יו"ד כג, כד); שו"ת שבות-יעקב (ח"ב סי' פה); שו"ת תשובה-מאהבה (סי' פז); שו"ת שערי-אשר (ח"ב חו"מ סי' כט); שו"ת יד-שאול (יו"ד רמט, ג); שו"ת מלמד-להועיל (יו"ד סי' קב). חלק מפוסקים אלו סייגו את דבריהם למקום שנהגו או לאדם שקיבל זאת על עצמו. יש פוסקים נוספים שכינו את מעשר הכספים בשם 'מעשר עני', או דימו אותו למעשר עני לעניין החיוב לתת אותו דווקא לעניים. אך גם רוב הסוברים שמעשר כספים הוא סניף של מצנת צדקה, סוברים שמעשר כספים מיועד דווקא לעניים, וממילא הרבה מדיני צדקה נלמדים ממעשר עני. ראו גם שו"ת זכרון-יהודה (ח"ב סי' קיד).

³ אכן, הרבה מדיני הצדקה נלמדו ממעשר עני (רמ"א יו"ד שלא, לב). לדוגמא: האור-זרוע (הל' צדקה סי' כו) כתב שעשיר לא יפרנס את אביו מצדקה שהפריש כשם שלא יפרנסהו ממעשר עני, וכן הוא הביא (שם סי' יא) בשם הראב"ה שאין להשתמש בצדקה להחזר הלוואות שלא על דעת הנותן, כשם שנאמר במעשר עני ש"אין פורעין ממנו מלווה" (תוספתא פאה ד, טז).

(פ"א ה"א): "כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך - כמראשית כל תבואתך"; ובבבלי תענית (ט,א): "עשר תעשר - עשר בשביל שתתעשר". לדעת פוסקים אלה, כמו שאין להשתמש במעשר עני לתשלום דבר שמחויב בו, כגון פדיון שבויים או צדקה שממילא מחויב בה,⁵ כך אסור להשתמש גם במעשר כספים לקיום מצוה שממילא מחויב בה, גם אם היא בגדר צדקה.

לדעת הנצי"ב⁶ אפשר לדמות מעשר כספים למעשר שני, תלוי בדעת הנותן, שכן דין מעשר כספים נלמד בספרי (המובא בתוס' תענית ט,א ד"ה עשר תעשר) מהפסוק "עשר תעשר" האמור בעיקרו במעשר שני:⁷

"עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה" - אין לי אלא תבואת זרעך שחייב במעשר, ריבית ופרקמטיא וכל שאר רווחים מנין? ת"ל "את כל" - דהוי מצי למימר 'את תבואתך', מאי 'כל'? לרבות ריבית ופרקמטיא וכל דבר שמרוויח בו.

מהקשר שבין מעשר כספים למעשר שני, מסיק הנצי"ב שמותר להשתמש במעות מעשר כספים לרכישת ספרים. שהרי כבר מובא בספרי (הובא בתוס' ב"ב כא,א ד"ה כי): "גדול מעשר שני שמביא לידי תלמוד, לפי שהיה עומד בירושלים עד שיאכל מעשר שני שלו והיה רואה שכולם עוסקים במלאכת שמים ובעבודה, היה גם הוא מכוון ליראת שמים ועוסק בתורה". וכיון שאפשר ללמוד מעשר כספים ממעשר שני, הרי שמותר להשתמש גם בו לצורך תלמוד.

כפי שנראה להלן, נפקא מינה למחלוקת זו היא השאלה האם מותר לקיים במעות מעשר כספים חובות אחרות הכלולות במצוות צדקה.

ב. קיום מצוה ממונית במעות מעשר כספים

1. ממון שאינו שלו

במשנה-ברורה (תרצד, ג; תרה, ו) נפסק שאין להפריש ממעשר כספים עבור מצוות שהאדם ממילא חייב בהם, כגון מתנות לאביונים ופדיון כפרות.

המהרי"ל (שו"ת סי' נו) כתב, שכיון שהפריש מעשר כספים, הממון כבר אינו שלו, "ואין לו בו אלא טובת הנאה". מעתה, אין האדם רשאי לקיים מצווה המוטלת עליו, דוגמת מתנות לאביונים, מממון שאינו שייך לו.⁸ טעם זה תקף רק כאשר המצווה מתקיימת בעצם נתינת הממון; אולם מותר לדוגמא לפרנס את אביו ממעות מעשר

⁴ ראו גם יוסף-אומץ (פי הצדקה ומעשר עמי' שו); ווי-העמודים לר"ש בן השל"ה (עמי' גח פט"ו); שו"ת אבני-צדק (יו"ד סי' קמא-קמב); מנורת-זהב (פרי' וישלח) וביאור מקור-היראה על ספר-היראה (סי' ריג).

⁵ ראו: תוספתא פאה ד, טז; נושאי הכלים על הטור והשו"ע, יו"ד סי' שלא.

⁶ שו"ת משיב-דבר ח"ב סי' עה-עו; מרומי-שדה (תענית ט,א); העמק-שאלה (קלב,א). וראו גם שו"ת משיב-דברים יו"ד סי' קלו; שו"ת אמרי-אש יו"ד סי' פט; שו"ת ציץ-אליעזר (ח"ט סי' א פרק ה).

⁷ בדומה ראו גם: פסיקתא-רבתי (פרק כו); תנחומא (פרי' ראה סי' יח); ילקוט-שמעוני (רמז תתצג); תשב"ץ קטן (סי' תצז).

⁸ מעין זה כתב בשו"ת יד-שאול (יו"ד רמט, ג) ומובא בהרחבה בשו"ת מהר"ם בריסק (ח"א סי' ע), שמכיון שהאדם מחויב בנתינת מעשר כספים, הוא אינו יכול לשנות את מעות המעשר למצוה אחרת.

כספים, שהרי החיוב הוא רק לדאוג לצרכי אביו, בין אם הוא עושה זאת מממון השייך לו ובין אם הוא עושה זאת מממון שהוא רשאי להשתמש בו.⁹

לכאורה, טעמו של המהרי"ל שייך רק אם הניחו מעות בצד וייחדו אותם למעשר כספים, שכן רק אז משתעבד הממון למעשר כספים ומופקע מבעלותו של האדם. אך אם לא ייחדו את המעות, אין זה שעבוד אלא רק חוב, ואין אפשרות להצביע על מטבעות ספציפיים ולומר שהם אינם שלו; ולכאורה היה ניתן להחשיב את המתנות לאביונים כמעשר כספים. אך אם נסבור עפ"י הכסף-משנה (הל' נחלות יא, יא) ש"כספו של אדם משועבד לעשות צדקה", וכמובא במחנה-אפרים (הל' צדקה סי' א; הל' זכייה ומתנה סי' ח) ובקצות-החושן (רצ, ג) בדעת הרמב"ם, ש"יש שיעבוד נכסים בצדקה", אולי השעבוד חל גם כאשר לא ייחדו מטבעות ספציפיים למעשר כספים.

2. דבר שבחובה אינו בא אלא מן החולין

מובא בגמרא (חגיגה ז, ב): "כל דבר שבחובה אינה באה אלא מן החולין". לכן עולת ראייה וחגיגה, שחובה להביאן, אין מביאים אותן ממעשר שני אלא מהחולין; אבל קרבן שלמי נדבה - מותר להביאו ממעשר שני ואף מצווה לעשות כן. מכאן כתב השל"ה (ח"ב מגילה, עמוד הצדקה; מובא גם במהרי"ל לעיל כטעם נוסף): "נראה שלענין פורים, שנוהגים במחצית השקל, ומכל שכן משלוח מנות ומתנות לאביונים, שהוצאה זו יוציא אדם משלו, ולא ממעות מעשר שלו".

אך בשו"ת פני-יהושע (או"ח סי' ב) דחה סברא זו, וביאר שכלל זה חל רק בקרבנות ושאינן לדמות את דיני מעשר כספים לדיני מעשרות.¹⁰ לכן לדעתו מותר להשתמש במעות מעשר כספים לקניית כיבודים בבית הכנסת, אף כאשר הקהילה מחייבת את חבריה בכך. גם הכתב-סופר (יו"ד סי' קיב) מפקפק באיסור לתת מתנות לאביונים מכספי מעשר כספים, כיון שהמצוה היא לשמח עניים ואין חובה להחסיר לשם כך מממונו.

לדעת היד-שאול (יו"ד רמט, ג) מקור המחלוקת בין שו"ת פני-יהושע למהרי"ל ולשל"ה הוא בשאלה, האם מדמים מעשר כספים לצדקה או למעשרות. אך בשו"ת משנה-שכיר (סי' פא) דן בכך באריכות ומסיק שדברי השל"ה הם רק בגדר לשון מושאלת. יש מהפוסקים שאסרו במקרים מסוימים להשתמש במעשר כספים לצדקה שממילא מחויב בה (חכמת-אדם קמד, יא; שו"ת באר-שבע סי' מא); ויש שאסרו להשתמש במעשר כספים אפילו לצדקה שהאדם התחייב בה מרצונו, ואינה חובה, אם בשעת התחייבותו לא התכוון להפריש אותה ממעשר כספים (ט"ז יו"ד רמט, א; שו"ת חתם-סופר יו"ד סי' רלא).¹¹ אולם בשו"ת פני-יהושע (או"ח סי' ב) ובב"ח (יו"ד סי' שלא) חלקו על כך, וכתבו שמותר להשתמש במעשר כספים למתן צדקה שהאדם מחויב בה.

ג. צדקה שממילא היה נותן

מבין האחרונים, יש שכתבו שאין להשתמש במעשר כספים אף להוצאה שמקיימים בה מצות צדקה ושהיא איננה חובה, אם האדם היה מוציא הוצאה זו ממילא (דרך-

⁹ לדעתו אין לחשוש במעשר כספים לדברי חז"ל "תבוא מאירה למי שמאכיל את אביו מעשר עני" (קידושין לב, א), כיון שמעשר כספים הוא מדברבן.

¹⁰ יד-שאול (יו"ד רמט, ג) סובר כמהרי"ל. ועיי' אגרות-משה (יו"ד ח"ב סי' קיב) ומשיב-דברים (יו"ד סי' קלז).

¹¹ כך משמע גם בשו"ת רנז, יב. אך באג"מ (יו"ד ח"א סי' קנג) ובשו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א, שאלה ח"י) התירו לקזז חוב אבוד של עני ממעשר כספים. באג"מ מסייג שיכול לנהוג כך רק אם לא נתחייב בנדר.

אמונה, ציון-ההלכה ז, סג בשם חזון-איש; אורחות-רבנו ח"א עמ' רצז; ושו"ת להורות-נתן יו"ד סי' מד).¹² נראה שדעה זו מתבססת על דברי מהר"ם מ"ץ¹³ הכותב: כל מצוה שתבוא לידו - כגון להיות בעל ברית או להכניס חתן וכלה וכה"ג, וכן לקנות ספרים ללמוד בהם ולהשאילן לאחרים ללמוד בהם - אם לא היה יכולת בידו ולא היה עושה אותה המצוה, אזי יכול לקנות מן המעשר.

בביאור דברי המהר"ם מ"ץ, כתב השל"ה (ח"ב מגילה, סוף ענין צדקה ומעשר): אמנם יש לחלק בדברי מהר"ם מ"ץ לא נאמרו רק כשקונה מצוה שלא היה לה שום קונה. אבל מה שמוכרין בביהכ"נ, זה נותן כך וזה מוסיף עליו ונשאר בידו, אין מן הראוי שיקח ממעשר שלו כפי מה שירצה חבירו ליתן, דהא לא הועיל לקופה של צדקה רק במה שמוסיף על חבירו. מובן שלדעת השל"ה, הטעם הוא שכאשר האדם נותן צדקה שהוא ממילא היה נותן, הרי העניים אינם מרוויחים דבר ממעשר הכספים.¹⁴

אך בעל נחלת-שבעה (ח, ז אות ב; וביאר כן גם בדעת הט"ז) פירש שסוף דברי מהר"ם מ"ץ - "אם לא היה יכולת בידו וגו'" - עוסקים רק בקניית ספרים, ולא בהכנסת כלה וצדקות המיועדות דוקא לעניים. לדעתו, מותר להשתמש במעשר כספים לצרכי עניים, אפילו אם הוא היה נותן ממילא לאותה מטרה. רוב הפוסקים¹⁵ כתבו שהמהר"ם מ"ץ כלל לא עסק בשימוש במעשר כספים לצרכי עניים, אלא רק לקיום מצוות אחרות.

יש להוכיח כך מדברי הגמרא (קידושין לב, א): "שני אחים שני שותפין... מאכילין זה לזה מעשר עני", ופירש רש"י: "אע"פ שחביב עליו כגופו, ואם לא היה בידו מעשר זה, היה נותן לו מזונות משלו". הרי שמותר לאדם להאכיל לאחיו מעשר עני אף שאלמלא היה בידו מעשר זה, היה נותן לו מעות אחרים. ואם במעשר עני כך, כל שכן במעשר כספים (ראו שו"ת מהרש"ם ח"א סי' לב).

ד. צרכי בניו ובנותיו הקטנים

1. עד גיל שש

אדם מחויב בהוצאות ילדיו עד גיל שש¹⁶ בחיוב גמור מתקנת חכמים, ולא מדין צדקה (כתובות סה, ב; ראה בהרחבה שו"ת משנה-הלכות מהד"ק ח"א סי' טז). לכן, אין להשתמש במעשר כספים לכך.

¹² כך משמע גם מהשל"ה ח"ב מגילה, בסוף ענין צדקה ומעשר. וראה מעין זה, ליד הערה 11 לעיל.

¹³ מובאים בהג' מהרש"ל (יו"ד סי' רמז), בדרישה (יו"ד רמט, ח), בטי"ז (יו"ד רמט, א) ובש"ך (יו"ד רמט, ג).

¹⁴ עוד סוברים שהמהר"ם מ"ץ עוסק בצדקה הניתנת לעניים, ואין להשתמש במעשר כספים שלא לצרכי עניים: שו"ת אמרי-יושר ח"ב סי' קלו; מנחת-צבי ח"ג סי' ג; ציץ-אליעזר ח"ט סי' א פ"ב; ומשמע מהט"ז שם. בברכי-יוסף (יו"ד רמט, יח) מובא שביחס לילדיו ראוי להחמיר בדברי המהר"ם מ"ץ, ולא לפרנסם ממעשר כספים. לסיכום הדעות ראו שו"ת קנה-בושם סוף סי' קיג. לגוף השאלה שהעלה השל"ה בנושא קניית עליות, רבים מהפוסקים דנו בכך, והאליהו-רבה (או"ח קנו, ב) חולק בזה על השל"ה.

¹⁵ באר-הגולה יו"ד רמט, ה; שו"ת חת"ס יו"ד סי' רלא; שו"ת שבות-יעקב (ח"ב יו"ד סי' פה); שו"ת תשובה-מאהבה סי' פז; שו"ת שבט-סופר יו"ד סי' פד; מרומי-שדה תענית ט, א; שו"ת ערוגת-הבושם יו"ד סי' רכ; שו"ת פרי-יצחק ח"ב סי' כז; שו"ת נטע-שורק סי' צ; שו"ת שארית-שמחה סי' ל; שו"ת בצל-החכמה סי' קסא וכן משמע בש"ך רמט, ג.

¹⁶ הרבנות הראשית לישראל הרחיבה תקנה זו עד לגיל 15 (ע"י מאמרו של ד"ר זרח ורהפטיג בתחומין א עמ' 268-272 ובתחומין טו עמ' 101-104). אם נתקבלה תקנה זו, ע"י במאמרים אלו ובאורחות-רבנו (בעל קהלות-יעקב) ח"ג עמ' קמ.

אמנם הרשב"א (שו"ת ח"ב סי' שצא) סובר שגם בקטני קטנים "כל שיש לו [לבנו], למה יתחייב האב לזוננו". אפשר אולי להבין מכאן שלדעתו גם פרנסת קטנים מתחת לגיל שש הינה בגדר צדקה.

2. מעל גיל שש

מאז תקנת אושא (כתובות מט,ב), מוטלת על כל אדם חובה עצמאית, שאינה חלק ממצנת צדקה, לדאוג לצורכי ילדיו עד הגיעם מצוות. מהפוסקים נראה שתקנה זו לא נתקבלה למעשה (רש"י כתובות מט,ב; אבני-מילואים עא,א), ולכן היום החובה לפרנס את ילדיו מעל גיל שש היא רק מתקנת חכמים מדין צדקה (רמב"ם, הל' אישות יב,יד-טו; שו"ע אה"ע עא,א). רק כשיש לאב ממון הראוי לפרנס, כופין אותו לפרנס את ילדיו שמעל גיל שש, אחרת רק מביישין אותו.

כיון שכך, מעיקר הדין, לפי הדעות הסוברות שמעשר כספים הוא מתורת צדקה, נראה שאין לאסור את השימוש במעשר כספים להוצאות ילדיו שמעל גיל שש. אך לדעות הסוברות שמעשר כספים דומה למעשר עני או למעשר שני, אין להשתמש במעשר כספים להוצאות ילדיו שטרם בגרו, שהרי לשיטה זו אסור להשתמש במעשר כספים לצדקה שממלא מחוייב בה, משום דהוי כ"פורע חובותיו מהמעשר".

אולם בשו"ת משיב-דברים (שהובא לעיל) הרחיק לכת ואסר להשתמש במעשר כספים אף לפרנסת ילדיו הגדולים, שהרי כופין על האב - מדיני צדקה - לפרנס את קרוביו ואת ילדיו הגדולים כשהם עניים (שו"ע יו"ד רנא,ד).¹⁷

אולם על כך קשה, שכן הרמ"א (יו"ד רנז,י) התיר במפורש ליתן מעשר לקרוביו, ומכאן שהדבר מותר. נראה אפוא שאף הסוברים שמעשר כספים איננו סניף של מצנת צדקה, יודו שמותר להשתמש בו למתן צדקה למי שחובה ליתן לו צדקה מדיני הקדימות הכלליים. שהרי חובה לתת צדקה ואף כופין על הצדקה, ולא ייתכן שנכפה על האדם ליתן צדקה לקרוביו, ובמקביל הוא יהיה חייב לתת מעשר כספים לאנשים שאינם קרוביו.

להלכה נחלקו הפוסקים. הט"ז (יו"ד רמט,א), החוות-יאיר (סי' רכד) ותשובה-מאהבה (ח"ג, סי' שעו, הג' לס' רמט) כתבו שאין להשתמש במעשר כספים להוצאות בניו שמעל גיל שש, וכתב על כך ערוך-השולחן (יו"ד רמט,ז): "דאם לא כן, לעולם לא יגיע לעניים אף פרוטה אחת." אולם הרא"ש והרי"ף הביאו להלכה את דברי הגמרא (כתובות נ,א) - "אשרי שומרי משפט עושי צדקה בכל עת... זה הזן בניו ובנותיו קטנים", ומרבית הפוסקים¹⁸ מסבירים שכיוון שאינו מחויב בהוצאות ילדיו מעל גיל שש, הוצאות אלו נחשבות לצדקה. וביאר זאת בעל אור-החיים (ראשון-לציון יו"ד רמט,א): "הרי דההיא דעושה צדקה בכל עת מיירי שתהיה צדקה ממש, שיעשנה ממעשר הצדקה. ובאמת כי הא לא מקרי פורע חובותיו מהצדקה."

ה. בניו ובנותיו הגדולים שאינם חייב במזונותיהם

1. המתירים לפרנסם ממעשר כספים

בתוספתא (מעשר שני ד,ו) מובא :

18. ראה בית-שמואל אה"ע (עא,ג), דרישה שם ושו"ת פרי-יצחק ח"ב סי' כז בשאלה האם יש הבדל בין החובה לפרנס את ילדיו הבוגרים כשהם עניים, לבין החובה לפרנס את ילדיו שמעל גיל שש.

19. רש"י (כתובות נ,א); שו"ת תשב"ץ (ח"ב סי' קלא); ר"ן (יח,ב בדפי הרי"ף); מהר"י קורקוס (הל' מתנות עניים י,טז); בית-יוסף (יו"ד סי' רנא); בי"ח (יו"ד סי' רנא); שו"ת באר-שבע (סי' מא).

שני אחין ושני שותפין, אב ובנו - פודין זה לזה מעשר שני ונותנין זה לזה מעשר עני. אמר רבי יהודה: תבוא מאירה לאדם שנותן מעשר עני לאביו. אמרו לו: מה אילו היו שניהם עניים?

מכך שרבי יהודה מתייחס רק לבן הנותן מעשר עני לאביו, מובן שאין כל פגם בכך שהאב נותן מעשר עני לבנו. מכאן לכאורה, שמותר לאדם להשתמש בכספי מעשר עני - וכל שכן בכספי מעשר כספים - כדי לפרנס את בניו ובנותיו הגדולים אם הם עניים.

ואכן, בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (סי' עה) מובא: "לפזר מעשרותיו לבניו הגדולים שאינו חייב לטפל בהם - מותר", והוסיף הש"ך (יו"ד רמ"ט, ג): "ומשמע שמותר אפילו יש בידו יכולת לפרנס ממקום אחר, דזה הוי צדקה כדלקמן סימן רנ"א ס"ג [שם] הש"ך מבאר שמותר מגיל שש".¹⁹

דברי המהר"ם עומדים לכאורה בסתירה לדברי הט"ז (הנ"ל בפרק ד/2), שאסור לאדם לממן ממעות מעשר כספים את צרכי ילדיו שמעל גיל שש. ואכן, בשו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א) כתב שאילו היה הט"ז רואה את דברי המהר"ם, לא היה חולק עליו. וכן עולה מדברי פוסקים רבים,²⁰ שכל בן שהאב אינו מחוייב לזונו, והיינו גם מגיל שש ומעלה - מותר לפרנסו מכספי מעשר כספים.

מאידך גיסא, פוסקים אחרים²¹ התירו רק בילדים גדולים ממש, ואולי אין בהם סתירה לדברי הט"ז (החוות-יאיר ותשובה-מאהבה). אכן נחלקו הפרי יצחק (לעיל) והאבני צדק (סי' קמב) בשאלה, האם דברי הט"ז אמורים גם בגדולים.

מכל מקום אין להפריש כספי מעשר לחובות אחרים שמחוייב בהם מתקנת חכמים.²²

2. בני עשירים

האם כך גם לגבי בני עשירים? בעל חכמת-אדם (קמד, יא) כתב: "אם הוא עשיר והם סמוכים על שלחנו - אפילו לבניו הגדולים אסור [ליתן צדקה]". בהערה שם מבואר שהמקור לכך הוא ברמ"א יו"ד רנ"א, ג,²³ האוסר לתת צדקה לבני עשירים הסמוכים על שלחן אביהם. ההסבר לכך הוא שמציאתם של בנים הסמוכים על שולחנו שייכת לאביהם משום חשש לאיבה (ב"מ יב, ב), ולדעת ר"ת (תוס' ד"ה רבי) כך גם כל זכייה שלהם. נמצא שאם יזון אותם מכספי מעשר הכספים שלו, הרי הוא נותן אותם לעצמו.

אולם לכאורה דברי הרמ"א אמורים באדם זר הנותן צדקה לבני עשירים, ולא בעשיר הנותן צדקה לבנו. שהרי כאשר האב נותן מתנה לבנו הסמוך על שולחנו, אין בזה כל חשש לאיבה, ואם כן הבן זוכה בה לעצמו. ואכן, הרב בצלאל אשכנזי בתשובותיו (סי' לה) הסתפק בשאלה זו, והסיק שלבן גדול הסמוך על שולחן אביו יש יד לזכות במתנה

¹⁹. אכן, המהר"ם כותב שבמקום שיש תקנה לתת לכיס של צדקה, אדם אינו רשאי לפטור עצמו מצדקה זו בנתינת צדקה לבניו.

²⁰. הלבוש (יו"ד רנ"א, ג); שו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רכט; רלא); מגן-גבורים (כתובות נ, א); שו"ת פרי-יצחק (ח"ב סי' כז); שו"ת משנה-הלכות (מהד"ת ח"ג סי' רז); שו"ת יחוה-דעת (ח"ג סי' עו). כך גם משמע מדברי המהר"ל לעיל, המתיר אף לפרנס את הוריו ממעשר כספים, ומדברי שו"ת באר-שבע (סי' מא), ואף שלדעתו אין להפריש ממעשר כספים לצדקה שמחוייב בה בחוב גמור (כדלעיל פרק ב והע' 2 לעיל), מכל מקום הוא סובר כר"ת (תוס' ב"ב ח, ב ד"ה אכפיה; כתובות מט, ב ד"ה אכפיה) שאין כופין על הצדקה, בגלל זה לדעתו אין כאן "חוב גמור".

²¹. חכמת-אדם (קמד, יא), שו"ת אבני-צדק (סי' קמא-קמב) וכן משמע באהבת-חסד (ח"ב יט, א).

²². חובות שהוא מחוייב בהם מתקנת חכמים הם נדוניה לבתו, ועוד לפחות 50 זוז לנשואי בתו (משנה כתובות ו, ה). לכאורה, חייב אדם מתקנת חכמים גם ללמד את בנו מקצוע (קידושין כט, א).

²³. מקורו במרדכי ב"מ רמז רמ"א בשם המהר"ם וכמוהו בב"י יור"ד רנ"א ובשל"ה (ענין צדקה ומעשר).

מאביו. לכאורה אף לדעת החכמת-אדם, האוסר זאת, הדברים אמורים רק במתנה או בכסף בעין שהאב נותן לבנו. אבל כאשר האב משלם תשלומים שונים עבור בנו (כגון שכר לימוד, הוצאות שונות, מימון פנימייה וכד') - הוא רשאי להחשיבם כמעשר כספים. כך גם באשר לאוכל שהאב קונה לבנו - שוודאי שהבן קנה אותו לעצמו, שהרי הוא מכניסו לפיו ואוכלו.

3. הסבורים שלא ראוי לפרנסם ממעשר כספים

על אף שכאמור, מעיקר הדין מותר לאדם לפרנס את בניו הגדולים ממעות מעשר שני, יש מהפוסקים שכתבו שלא ראוי לעשות זאת, לפחות כל זמן שדרך העולם לפרנסם. כך כתב **החיד"א** (ברכי-יוסף יו"ד רמט, יח): "הגם דלפי מה שכתבנו (בסעי' ג ו-ד) בעת שמקבל להפריש מעשר כספים יכול לפרש שיחותיו להתנהג בו כרצונו ומינה לזון ממנו בניו וכו', מ"מ אי לא דחיקא ליה שעתא טובא, לא נכון לעשות כן" - היינו להפריש ממעשר כספים למזונות ילדיו.²⁴ ושני טעמים לו לכך:

א. מפני שאז חישוב המעשר אינו עשירית בדיוק, ויש מצוה וסוד בהפרשת

מעשר דווקא, וצריך לדקדק בכך.

ב. "[עפ"י המהר"ם מ"ץ], דכל מצוה שלא היה יכולת בידו ולא היה מקיים המצוה עושה אותה ממעות מעשר. והכא בזן בניו ואביזריהו הוא דבר מוכרח לעשותו, אי מצד אהבתו... ואי מצד שיחת הבריות ולעזה עליו מדינה."

גם **הר"ם פיינשטיין** (אגרות-משה יו"ד ח"א סי' קמג ואה"ע ח"א סי' קו) סובר שאסור להשתמש במעשר כספים להוצאות ילדיו המצויים בגיל שדרך העולם לסייע בהוצאותיהם. הגמרא (כתובות סד, ב) כותבת שמדין מזונות אשתו, הבעל מחויב לתת עבור "ארחי פרחי", דהיינו אורחים מזדמנים של אשתו, שכן הוצאה זו נחשבת להוצאה בסיסית של האשה. ואם בפרנסת "ארחי פרחי" הבעל חייב מדין מזונות אשתו, קל וחומר שהוא חייב לזון את בניו הגדולים מדין מזונות אשתו. והנה, מהמשך הגמרא (כתובות סה, ב) מובן שאף החובה לזון את ילדיו עד גיל שש נובעת מדין מזונות אשתו. אם כך, כשם שאת הוצאות בניו הקטנים אסור לאדם לממן ממעשר כספים, הוא הדין לפרנסת בניו הגדולים, שבכולם הוא חייב מדין מזונות אשתו. הרב פיינשטיין כותב שדין זה חל כל עוד הילדים גרים בבית הוריהם ומקובל שהוריהם מפרנסים אותם.

על דבריו הקשו בשו"ת שבט-הלוי (ח"ה סי' קלג) ובשו"ת יחיה-דעת (ח"ג סי' עו): הלא נחלקו הראשונים (בכתובות סה, ב) אם החיוב במזונות ילדיו הקטנים הוא חלק מהחיוב במזונות אשתו, ולהלכה נפסק (שו"ע אה"ע עא, ד) שהאב חייב בפרנסת ילדיו מפניו, הגם שאין הוא מחויב במזונותיה.²⁵ ועוד, גם אם החיוב הוא מצד מזונות אשתו, הרי חיוב זה הוא עד גיל שש בלבד? לדעתם, אין לעקור את עיקר הדין המובא בשו"ע (אה"ע עא, א), שפרנסת ילדיו מעל גיל שש היא מדין צדקה.

24. וכן כתבו יוסף-אומץ (פרק הצדקה ומעשר); שו"ת ריב"ם שנייטוך (יו"ד סי' נג); פלא-יועץ (ערכי "צדקה" ו"מעשר"); ערוך-השולחן (יו"ד רמט, ט); ברית-כהונה (יו"ד מערכת המס אות כז); ציץ-אליעזר (ח"ט סי' א ה, יא); מנחת-יצחק (ח"ו סי' קא); ושו"ת תשובות-והנהגות (ח"א סי' תקס). לכאורה כוונתם לכל הגילאים. ראוי לציין שחלק מהדעות המובאות כאן הסתייגו מהמעשה רק באדם אמיד. בשו"ת פאת-שדך (סי' קיח) מובא שר"ח מוולוז'ין נענש על שהקל בכך.

25. באגרות-משה מוסבר שחיוב האב לפרנס את ילדיו נובע מאחריותו ללידתם, ומאחר שכעת מוטל על האשה לפרנסם, הרי הוא כמזיק בידים.

ו. ילדיו הבוגרים והנשואים

לפי הדעות שראינו עד כה, מותר לאדם להשתמש במעות מעשר כספים לפרנסת ילדיו הבוגרים שאינם סמוכים על שולחנו.²⁶ אולם לדעת מי שכתב שראוי שלא להשתמש במעות כספים להוצאות שממילא היה מוציא, ראוי שלא לעשות כן.

בשם הרש"ז אורבך (קונטרס קול-התורה חוברת לט), הר"ש אלישיב והר"ן קרליץ (באורח-צדקה עמ' קעה) מובא שאין להשתמש במעות מעשר כספים להוצאות נשואי ילדיו קודם הגיעם לפרקס, דהוי ממון עניים ואינו יכול להפקיעו מהם. מאידך, בצדקה-ומשפט (עמ' קעב) כתב שהדבר מותר. ובאגרות-משה (יו"ד ח"א סי' קמד) התיר להפריש צדקה לאחיו בעודו רווק כדי שיוכל להמשיך ללמוד תורה לאחר נישואיו, אך הוא מסייג וכותב שבמקביל עליו להפריש גם למטרות אחרות. לענין זה כתב החתם-סופר (יו"ד סי' רלא), שכאשר אדם תומך בחתנו הלומד תורה, "מהיות טוב" עליו ליתן מחצה לעניים אחרים. בשעת הדחק, מכל מקום, כתב בשו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' רכט) שחייב אדם להשתמש בכל כספי מעשרותיו כדי לתמוך בהם באביו.

ז. צרכי בניו השונים

1. תלמוד תורה

חייב אדם ללמד בנו את כל התורה שבכתב, אף בשכר (רמב"ם הל' ת"ת א, ז; טשו"ע יו"ד רמא, ד). ואם ידו משגת, יש הפוסקים שמחוייב ללמדו גם תורה שבע"פ.²⁷ לכן, אסור להשתמש במעות מעשר כספים כדי לממן לימודי תורה שבכתב לבנו, ויש הסוברים שהוא הדין למימון לימודי תורה שבעל פה.²⁸

אך היו שחילקו בין מלמד פרטי לבין לימוד בישיבה - אם מפני שבלימוד בישיבה אין התשלום נחשב כדבר שבחובה, אלא כקיום מצנת החזקת בני תורה, ובנו קודם לשאר בחורים עניים (שו"ת משיב-דברים יו"ד סי' קלז); ואם מכוח ההיתר הכללי לפרנס את ילדיו הגדולים ממעשר כספים (שו"ת ציץ-אליעזר ח"ט א, ד). ויש שהתירו לבנו הגדול שכבר יודע בתורה (שו"ת קנין-תורה ח"א סי' קב). מאידך גיסא יש פוסקים שנראה שהתירו ללא סייגים ללמד תורה שבע"פ לבניו ממעשר כספים.²⁹

26. וכן כתבו החכמת-אדם שהובא לעיל; מעיל-צדקה (סי' תתתיג); וספר דרך-חיים (דף פה ע"ב), הובאו דבריו גם בדרך-משה, ליום יח.

27. טור סי' רמא בשם הרמ"ה; וכן משמע בשו"ע יו"ד רמא, ו (אך בכס"מ הל' ת"ת א, ז, נראה ההיפך); ים-של-שלמה קידושין פ"א סי' נו; שו"ע הרב הל' ת"ת א, ד (מפורט בקו"א ס"ק א); וערוך-השלחן (יו"ד רמא, טו).

28. שו"ת באר שבע סי' מא המוזכר גם באלהו-רבה או"ח קנו, ב; שו"ע הרב הל' ת"ת א, ז; שו"ת 'בית דינו של שלמה' יו"ד סי' א שאלה ז; אהבת-חסד ח"ב יט, ב; שו"ת 'טוב טעם ודעת' תליתאה ח"ב סי' צו; שו"ת בית-אבי יו"ד סי' צט (כל עוד "הם בגיל שמחוייב לחנכם לתורה"); ערוך-השולחן יו"ד רמט, י; ושו"ת פאת-שדך (סי' קיח). ואמנם חייב אדם ללמד את בנו גם תורה שבע"פ (שו"ע יו"ד רמא, ו); אך יתכן שההיתר להפריש ללימוד תושבע"פ ממעשר כספים אמור במי שאביו כבר לימדו תורה שבע"פ, והוא מעתה זקוק למימון כדי שימשיך ללמוד בעצמו (וישב-משה ח"ב סי' ב). ועוד, שמעתי מהרב שטיינזלץ שכיון שמעיקר הדין אסור ללמד תורה שבע"פ בשכר (רמב"ם הל' ת"ת א, ז), לכן אי אפשר להתייחס למימון לימודי תורה שבע"פ כחוב ממש, על אף שצריך לעשות כן. אפשר אולי למצוא חיזוק לכך מדברי ערוך-השולחן (יו"ד רמא, טו), שלימוד בניו תורה שבע"פ אינה מצווה "חיובית", אף שכופין עליה אדם אמיד.

29. לקט-יושר יו"ד עמ' עו; ראשון-לציון יו"ד רמט, א; דרך-משה ליום יח; שו"ת פרי-יצחק ח"ב סי' כז; ושו"ת אבני-ישפה ח"ג פח, ב; ובדברי-מלכאל ח"ה סי' קטו מזכיר שיש הנוהגים כך.

מתקנת חכמים, מצוה על אדם לחנך את ילדיו הקטנים ולהרגילם למצוות.³⁰ ויש מהאחרונים שכתבו שהיא מצות עשה מדברי קבלה. ברמב"ם (הל' מתנו"ע י, טז) מובא שמימון מצוה זו נחשב לצדקה:

הנותן מזונות לבניו ולבנותיו הגדולים [מגיל שש³¹] שאינו חייב במזונותן, כדי ללמד הזכרים תורה ולהנהיג הבנות בדרך ישרה ולא יהיו מבזות; וכן הנותן מזונות לאביו ולאמו - הרי זה בכלל הצדקה. וצדקה גדולה היא, שהקרוב קודם. לשון דומה מובאת בטור ובשו"ע (רנא, ג). יש אפוא מקום לדון במימון הישיר של הוצאות החינוך של ילדיו שטרם הגיעו למצוות, ממעות מעשר כספים.³²

הר"ם פיינשטיין נשאל (אגרות-משה יו"ד ח"ב סי' קיג) אם ניתן לממן את הוצאות לימוד הבנות בבית הספר "בית יעקב" ממעשר כספים. תשובתו אינה מחלקת בין תלמוד תורה לבנים או לבנות, ולפיה:

מכיון שמחוייב גם לראות שתהיה בתו כשרה להאמין בה' ובתורתו ולקיים כל מצוותיו אף בהוצאת ממון, וממילא הוא דבר שבחובה... [אבל] אם מבקשים יותר [ממה שראוי שישלם לפי פרנסתו] יכול ליקח המותר מכסף המעשר. וזהו גם בשכר לימוד דברים.

דבריו אמורים כשהחלופה היחידה היא לשלוח את ילדיו לבית ספר של גויים. אולם בארצנו, שיש בה מסגרות לימוד ישיבתיות וממלכתיות דתיות שבהם שכר הלימוד נמוך, לכאורה רשאי אדם לשלוח את בתו לבית ספר פרטי ולהחשיב את הפרש העלויות כמעשר כספים. ודומה הדבר למתנות לאביונים, שאף שאסור לתת ממעשר כספים, ניתן להחשיב כמעשר כספים את ההפרש בין השיעור שנותן לבין השיעור שמחוייב בו (שו"ת מהרי"ל נו, ז; של"ה, ח"ב מגילה, עמוד הצדקה; משנה-ברורה תרצד, ג).

ח. כשחוקי המדינה מחייבים לפרנס את בניו

בימינו חוקי המדינה מחייבים את ההורים לפרנס את ילדיהם עד גיל 18. מה הן ההשלכות ההלכתיות מכך על השימוש במעשר כספים למימון הוצאות ילדיו?³³

³⁰ מובא בבית-יוסף (או"ח סוף סי' קסז וסי' רצז) ובב"ח (או"ח סוף סי' רצז) ש"חינוך לא שייך בגדולים". כמו"כ על דברי הגמרא (נזיר כט, ב) "כיון דנפיק מרשותיה תו לא מחייב" הסביר הרא"ש: "דכל מצוה שהוא מחוייב בה אין אביו מחוייב לחנכו בה." במשנה-ברורה (רכה, ז) מובא: "דעד עכשיו נענש האב כשחטא הבן, בשביל שלא חנכו למצות התורה; ועכשיו שנעשה איש, מחוייב הוא להתחזק בעצמו למצות ה' יתברך." נראה שחז"ל תיקנו חובת חינוך כדי לחייב את האב להמחיש לילדיו את קיום המצוות ולא להסתפק רק בללמדם. מכל מקום, גם לאחר היכנסם למצוות, אחראי האב על ילדיו מכוח מצות תוכחה, ואם אינו מוכיחם - נענש על כך (שבת נד, ב; משנה-ברורה שם). וראה גם אנציקלופדיה תלמודית ערך חנוך.

³¹ כסף-משנה; בית-יוסף; מהר"י קורקוס; פרישה (רנא, ג); ב"ח; ש"ך (סי' ד).

³² בשו"ע ובטור לא נאמר "הנותן מזונות לבניו ולבנותיו", אלא "הנותן לבניו ולבנותיו" סתם. בשו"ת באר-שבע (סי' מא) דייק מדברי הרמב"ם שמותר להשתמש במעות מעשר כספים רק למזונות, אך לא למימון ישיר של לימוד תורה, שהוא חייב בו ממילא. מלשון השו"ע והטור ניתן אולי להסיק שמותר להשתמש במעשר כספים גם למימון ישיר של מצות חינוך, וכך הבינו בעל אור-החיים והפרי-יצחק (שהובאו לעיל) לענין תלמוד תורה. על כך יש להקשות: הרי יש חיוב נפרד לחנך את ילדיו עד היכנסם למצוות! לכן אולי עדיין צריך לומר שההיתר הוא רק לפרנס כדי לחנכם בביתו (היום התהפכו היוצרות). מאידך, שמעתי מהרב שטיינזלץ שיש גדרים מדויקים למצות חינוך, ו"הנהגה ישרה" היא דבר כללי יותר, שאינו כלול בחובת החינוך. אולי משום כך התיר בשו"ת בית-אבי (סי' צט) לשלם שכר לימוד לבנות ממעשר כספים, אך לא לבנים.

לדעת הרש"י אוירבך (קונטרס קול-התורה, חוברת לט, תשנ"ו) והרב בנימין זילבר (ביאור מקור-היראה על ספר-היראה ריג,ה) כשחוקי המדינה מחייבים לפרנס את ילדיו, אין להשתמש לכך במעוה מעשר כספים. אבל בשו"ת משנה-הלכות (מהד"ת ח"ג סי' רז) ובשו"ת יחווה-דעת (ח"ג סי' עו) מובא שדיני התורה הם שקובעים כאן, ולא חוקי המדינה ונימוסיה, ואם מדין תורה האדם פטור מלפרנס - הוא יכול להחשיב זאת למעשר כספים. לענ"ד הם חלוקים בשאלה האם "דינא דמלכותא" או "תקנות הקהילה" הופכות את הנתינה לילדיו לחובה נפרדת, שלא מדין צדקה, שאין לקיימה ממעות מעשר כספים.

מכל מקום, אף הרש"י אוירבך והרב זילבר לא דיברו בהוצאות החורגות מהחובה על פי החוק. לכן, מסתבר שאפשר להשתמש במעות מעשר כספים לתשלום הוצאות החינוך הגבוהות בשיבות התיכונים; או לכל הפחות - לקזז הוצאות אלה מסכום ההכנסות, ולחשב את מעשר הכספים מהיתרה.³⁴

ט. סיכום

1. אין להשתמש במעשר כספים לפרנסת ילדיו עד גיל שש וללימוד ילדיו תורה שבכתב.
2. ראוי להימנע מלהשתמש במעשר כספים להוצאות שדרך העולם להוציא עבור ילדיו שעד גיל 18.
3. בעניין שימוש במעשר כספים ללימוד תורה שבע"פ לילדיו - רבו המחמירים על המקלים, אולם יש שהתירו לשלם ממעשר כספים שכר לימוד בשיבה. ונראה שלרוב הדעות יכול לשלם שכר לימוד לבנו הגדול שכבר יודע ללמוד בעצמו.
4. הוצאות מיוחדות שאין דרך העולם להוציא, היכולות להיחשב כצדקה - לדעת רבים יכול להוציאם ממעשר כספים, עבור ילדיו שמעל גיל שש.
5. לרוב הדעות, מותר לאדם להשתמש במעשר כספים להוצאות הנחשבות לצדקה של ילדיו שמעל גיל 18, אם אינם יכולים לממן אותם בעצמם.
6. הציבור מחויב לדאוג למחסורם של העניים.³⁵ שימוש של אדם במעשר כספים למימון הוצאות ילדיו עלול לפגוע במחויבות זו, ונראה שלכך התכוון בספר יוסף-אומץ לעיל, שאין זו משנת חסידים להשתמש במעשר כספים להוצאות ילדיו.

³³ הגמרא (ב"ב ט,א) כותבת שאפילו ממון שהגויים נוטלים בכוח הזרוע מישאל, "נחשב להן לצדקה". מכאן, לכאורה, שכל ממון הניטל מהאדם בכפייה - אפילו שלא לצורך מזונות ילדיו - נחשב לו לצדקה. אולם כבר כתבו הפוסקים ש"צדקה" זו אין להחשיבה כמעשר כספים (ט"ז יו"ד רמ"ט, א; חכמת-אדם קמ"ד, יא; אך ראה דרך-משה, ליום יח). אך לדעת בעל אור-החיים (ראשון-לציון רמ"ט, א) אפשר לנכותו מהצדקה. ראה אגרות-משה (יו"ד ח"א סי' קמ"ג) ומנחת-יצחק (ח"ה לד, ט-י) לביאור סוגיית זו.

³⁴ מקובל היום לומר שמעשר כספים הוא בגדר מנהג, ואף הסוברים שהוא מדברן פלפלו אם ניתן להקל בדיניו (שו"ת שבט-סופר יו"ד סי' פד). כך או אחרת, הגדרה מדויקת של מכלול ההוצאות שניתן להחשיבם כמעשר כספים היא נושא למאמר נפרד (ראה גם מאמרו של הרב ד"ר דרור פיקסלר, "מעשר כספים - שיעורו ושיטת חישובו", תחומין ל, עמ' 369).

³⁵ לדעת שו"ת ישמח-לבב (סי' לב), השיעורים של מעשר ושל חומש אינם חלים במקום שיש בו ציבור, אלא שיעור הצדקה נקבע בכפייה בהתאם לצרכי העניים. אך די אם נחייב את הציבור להפריש מעשר לקופה הציבורית, שאז כאמור אינו רשאי לפתור את עצמו בנתינה לילדיו, וזאת כדי למנוע פגיעה בצרכי העניים.

מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס

תחומין כט (תשס"ט)

ראשי פרקים

א. מצות צדקה	ה. שיטת הרמב"ם
ב. מצות הלוואה	1. מי שיש לו חמישים זוז
ג. לקט, שכחה ופאה	2. המאבד ממונו לדעת
1. פועל שאינו רוצה לעבוד	ו. הצלת גופו של אדם שאינו דואג לעצמו
2. עשיר המפקיר את נכסיו	ז. לפני משורת הדין
ד. מצות פריקה וטעינה	ח. סיכום

בגישות המודרניות, יש הרואים את האדם כתוצר של הסביבה. לעומתם, היהדות מצדדת בבחירה חופשית ובאחריות האדם על מעשיו. במציאות של היום, לא תמיד ברור מה חלקו ואחריותו של הנצרך למצבו, והאם בכל מצב מוטלת על הציבור החובה לפרנסו.

א. מצות צדקה

הגמרא בכתובות (סז, ב) מביאה בשם חכמים שאין חובה לתת צדקה לאדם שיש לו כסף משלו אך רוצה שאחרים יפרנסוהו, וכך נפסק להלכה (שו"ע יו"ד רנג, ג): "עשיר המרעיב עצמו, ועינו צרה בממונו שלא יאכל ממנו, אין משגיחין בו." מהלכה זו הסיק המהרשד"ם (שו"ת, יו"ד סי' קסו) שאין חובה לתת צדקה גם לעני המסוגל להתפרנס: ופשיטא שאין חילוק בין מי שיש לו ואינו רוצה להתפרנס למי שאין לו מעות בעין ויכול להתפרנס ממקום אחר ממלאכה או אומנות או סחורה. שאם יעלה בדעת שכל מי שאין לו מאתים זוז בעין ויכול להרויח מזונותיו במלאכה או בענין אחר כנזכר יתפרנס מן הצדקה, אין ספק שהיה זה מן הנמנע, שרבו מאד האנשים שאין להם מעות בעין והם בעלי מלאכה או דבר אחר, שיתפרנסו מן העשירים, ולא היה הקומץ משביע את הארי. ואמרינן במסכת ביצה (לב, ב)... שתחלה ביקש מקום להתפרנס קודם שיבקש מזונות חנם. המהרשד"ם ממשיך ומביא את דברי הטור (יו"ד סי' רנג), שכל שיעורי העניות המובאים במשנה ובגמרא נאמרו רק לימיהם, אבל הכל הולך אחר המקום והשעה, "וידוע שבזמן הזה יש אנשים בעלי מלאכה או דבר אחר ומתפרנסים בדוחק, ואין מטילים עצמם על הצבור ולא על קרוביהם."

בדומה לדברי המהרשד"ם, כתב אף רבי יהודה החסיד (ספר חסידים סי' תתרלה): אם תראה איש שיכול ללמוד והוא מבין, וסופר שיכול לכתוב, ואינם רוצים ללמוד ולכתוב - אם תתן להם צדקה, קורא אני עליהם "לצדקה והנה צעקה", שנאמר: "כי לא עם בינות הוא, על כן לא ירחמנו עושהו ויוצרו לא יחנונו".

מאידך גיסא, מצאנו בסמ"ק (מצי' כ) שאין לדקדק אחר יכולת ההשתכרות של העני: "ולא תאמץ את לבבך" - שלא יאמר: מה לנו לסייע לפלוני? אם היה רוצה היה מרוויח יותר מצרכו! תלמוד לומר: "לא תאמץ" - שאפילו אתה נותן מהמחשבה הזאת, אתה עובר ב"לא תאמץ".

לכאורה נראה מדבריו שאין למנוע צדקה מאדם שיכול להרוויח לעצמו אם ירצה. אך ייתכן שכוונת הסמ"ק לאדם שמצבו אינו ידוע, שיש לדונו לכך זכות, שאינו יכול לפרנס עצמו. אבל אם ברור שהעני יכול לעבוד לפרנסתו, אין חובה לסייע לו.

באופן דומה, ביאר הרב אהרן ליכטנשטיין¹ את המשנה בפאה (ח,ט): "וכל מי שאינו צריך ליטול ונוטל, אינו נפטר מהעולם עד שיצטרך לבריות." קשה להסביר שכוונת המשנה לעשיר הנוטל מתנות אביונים, שהרי אדם כזה הוא גזלן ממש. לדברי הרב ליכטנשטיין, הכוונה לעני שיכול לעבוד אולם מתעצל. כנראה שאדם זה רשאי ליטול מתנות אביונים כיון שפורמאלית הוא מוגדר כעני, אך חז"ל מבקרים אותו בחריפות. וכן נראה מביאור הרמב"ם למשנה: "כל מי שאינו צריך ליטול ומרמה את העם ונוטל - אינו מת מן הזקנה עד שיצטרך לבריות..."², הרי שעונו של אותו איש אינו גזל אלא רמאות.

ב. מצות הלואה

הרש"ר הירש (ויקרא כה, לה) מבאר שעיקר מצות "והחזקת בו" היא לספק לעני את האמצעים הנדרשים כדי שיעבוד ויתפרנס בעצמו. לכן, לדבריו, נקטה התורה בביטוי "ומטה ידו עמך", ולא כרגיל - 'מטה רגלו', שכן הכוונה למי ש"עד כה היה שווה עמך בידו הפועלת", שמצוה להחזיק בו ולאפשר לו להתפרנס שוב. בהמשך, מבאר הרש"ר הירש את דרשת הספרי:

"והחזקת בו" - אל תניחנו לירד. הא למה זה דומה? למשוי על גבי החמור. עודנו במקומו, אחד תופס בו ומעמידו; נפל לארץ, חמשה אין מעמידין אותו... ומניין אם החזקת אפילו ארבעה וחמשה פעמים, חוזר והחזק? תלמוד לומר: "והחזקת בו" (דאג שיהא "חזק"; וכל עוד הוא חוזר ומתמוטט, עדיין לא "נתחזק").

יכול אפילו אתה מפסידו לתרבות רעה (של עצלות, מחמת התמיכות החוזרות ונשנות)? תלמוד לומר: "עמך" (מבחינת המובן הרי "עמך" מתייחס גם אל "והחזקת בו": והחזקת בו עמך) - עמך בעצמאות של פעילות מפרנסת; עליך לתמוך בו כך, שיהיה "עמך" גם מבחינה מוסרית.

נזקק שמנסה לפרנס את עצמו - יש לעזור לו שוב ושוב במתן עבודה, אולם אין לעזור לאדם אם בגלל הסיוע הוא לא יעבוד ותימנע ממנו עצמאות כלכלית. נראה, אפוא, שגם אין לתמוך בנזקק היושב בטל, באופן שיאפשר לו להמשיך בכך.

ג. לקט, שכחה ופאה

1. פועל שאינו רוצה לעבוד

הנצי"ב (שו"ת משיב-דבר ח"ב סי' ס) דן בשאלה, האם לאישה שבעלה עשיר מותר לקחת לקט, שכחה ופאה. בתוך דבריו מביא הנצי"ב את הגמרא בב"מ (יב,א), שממנה מוכח שפועל שאין לו קרקע משלו רשאי ליטול לקט, שכחה ופאה. שואל על כך הנצי"ב: הרי מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם, לא יטול לקט, שכחה ופאה (משנה פאה ח,ט), ומדוע לפועל העובד לפרנסתו מותר ליטול? על כך משיב הנצי"ב: "טעם דנושא ונותן היינו משום דודאי לא יעשה מעותיו אנפרות ויפסיד עסקו. אבל מלאכה לחוד - אפשר דלא ירצה לעשות." הרי לנו לכאורה, שאדם רשאי לרצות שלא לעבוד לפרנסתו, וליטול לקט, שכחה ופאה.

¹ במאמרו "סעוד תסעוד עמו - השתתפות המקבל בגמילות חסדים", ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, מורשת תשל"ט, מעמ' 81.

אולם נראה שאין מכאן ראייה לנתינת צדקה, בשל שני טעמים :

- א. הנצי"ב שם מוכיח שהזכאות ללקט, שכחה ופאה רחבה יותר מהזכאות לצדקה, וממילא ייתכן שאדם זה רשאי ליטול לקט, שכחה ופאה אך אין חובה לתת לו צדקה.
- ב. לדברי הנצי"ב, נמצא שאין הבדל בין פועל שאין לו קרקע ועובד לפרנסתו, אך אולי בעתיד יחליט שלא לעבוד, לבין פועל שהחליט שלא לעבוד. שניהם יכולים ליטול לקט, שכחה ופאה. אולם לא מצאנו בשום מקום שיש לתת צדקה לכל הפועלים שעובדים לפרנסתם אך אין להם קרקע משלהם, ולכן מסתבר שגם לדעת הנצי"ב אין חובה לתת צדקה לפועלים אלו.

זאת ועוד : נראה שאפשר לתרץ את קושיית הנצי"ב בדרך אחרת. הסיבה לכך שפועל שאין לו קרקע מותר במתנות עניים היא שעבודה חקלאית היא עבודה עונתית, ויש תקופות בשנה שאין בהן עבודה רבה בחקלאות. ממילא, פועל חקלאי נחשב למי שאין לו פרנסה לשנה, שרשאי ליטול מתנות עניים.²

2. עשיר המפקיר את נכסיו

לפי הגמרא בב"מ (ט,ב) עשיר שהפקיר את כל נכסיו, רשאי ליטול פאה. מכאן הסיק הר"מ פיינשטיין (אגרות-משה יו"ד ח"ד סי' לו) שאדם שחילה את כל ממנו בידיו והפך לעני - חובה לתת לו צדקה, אפילו אם הוא פשע בכך. ואף אדם שיש לו שדות שהוא יכול לעבוד בהם ולפרנס את עצמו, רשאי למוכרם (בשל עצלות או בגלל שחשקה נפשו בתורה), ולאחר שיכלה הכסף שקיבל, מותר יהיה לו ליטול צדקה.

לכאורה, ניתן להקשות על כך מהרמב"ם בה"ל ערכין (יג), המזהיר שלא יקדיש אדם ויחריס את כל נכסיו, "ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו." אם אין מרחמין על אדם שכזה, כיצד מותר לתת לו צדקה?

לענ"ד אולי ניתן לומר שהאדם שהפקיר את נכסיו, מקבל עכשיו דין של פועל שאין לו קרקע, הרשאי לקחת פאה שהופקרה לעניים (ב"מ יב,א), אך אין חובה לתת לו צדקה. כאמור לעיל לא מצינו בשום מקום שיש חיוב לתת צדקה לכל הפועלים, וכבר כתב הנצי"ב שגדרי הזכאות לפאה קלים יותר מגדרי הזכאות לצדקה.

ד. מצות פריקה וטעינה

מובא בכלי-יקר (שמות כג,ה) :

"עזוב תעזוב עמו" - לומר לך, דווקא שרוצה להיות עמך במלאכתו ורוצה להקים עמך, אז אתה מחוייב לסייע לו. אבל אם יושב לו ואומר: הואיל ועליך מוטל הדבר, חייב אתה להקים לבד - על כן אמר "וחדלת מעזוב לו"... ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמנו, המטילים את עצמם על הציבור ואינן רוצים לעשות בשום מלאכה, אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה או איזו דבר אחר אשר בו יכולין להביא שבר רעבון ביתם, וקוראים תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. כי דבר זה לא ציוה ה', כי אם "עזוב תעזוב עמו", "הקם תקים עמו". כי העני יעשה כל אשר ימצא בעצמו לעשות, ואם בכל זה לא תשיג ידו, אז חייב כל איש מישראל לסעדו ולחזקו וליתן לו די מחסורו אשר יחסר לו, ועזוב תעזוב אפילו עד מאה פעמים.

התייחסות נוספת לדיני פריקה וטעינה בהקשר זה מצאנו בדברי המאירי. רב מרי (קידושין ח,ב) הסתפק בדינו של אדם שקידש אישה בכיכר לחם על מנת שתתן את הכיכר

². וגם לדברי הנצי"ב, ייתכן שפועלים שאין להם קרקע אכן רשאים לקבל צדקה, אבל אין חיוב לתת להם.

לכלב הרץ אחריה: "מהו? בההוא הנאה דקא מצלה נפשה מיניה, גמרה ומקניא ליה נפשה, או דלמא מצי אמרה ליה: מדאורייתא חיובי מחייבת לאצולן? תיקו." ומסביר המאירי (בית-הבחירה, שם): מי שסובר שהאישה מקודשת, מבין שהאיש חייב להציל את האישה רק כאשר בכוונתה להשיב לו את דמי הכיכר, שהרי אסור לאדם להציל עצמו בממון חברו שלא על מנת להשיבו.³ ממילא, האיש יכול לקדש את האישה במחילה על דמי הכיכר. מנגד, מי שסובר שהאישה אינה מקודשת, מבין שהאיש חייב להציל את האישה ואינו רשאי לתבוע ממנה את הוצאותיו בחזרה, שכן הדין שאסור לאדם להציל עצמו בממון חברו (מבלי להחזיר את הממון) אמור רק כאשר בעל הממון אינו נמצא בקרבת מקום.⁴

מקשה המאירי: הלא נאמר "עזוב תעזוב עמו", ומדוע חייב אדם להציל בממונו כאשר הנזקק אינו מוכן להשיב לו את הוצאותיו? ומשיב על כך שתי תשובות אפשריות: א. דווקא מפריקה, שכתוב בה "עמו", פטורים כאשר הנזקק אינו מוכן לעזור. אבל במצוות אחרות, שאין בהן דרשה דומה, חייבים אף אם הנזקק אינו מוכן לסייע. ב. ממצות פריקה יש ללמוד לכל מצוות הסעד, שאם הנזקק אינו מוכן לעשות את חלקו, אין חיוב לעזור לו. אך כאשר יש סכנה לגופה של האישה, ולא רק לממונה, והאשה אינה יכולה להציל את עצמה ונזקקת לעזרת הזולת, חובה להצילה גם אם היא אינה מוכנה להשיב למציל את הוצאותיו.

מדברי המאירי עולה שלדעת מי שסובר שהאישה מקודשת, אין חובה לדאוג לאדם שאינו מוכן לדאוג לעצמו, ולכן לכאורה אין חובה לתת לאדם כזה צדקה. לדעת מי שסובר שהאישה אינה מקודשת, הדבר תלוי בשתי התשובות שהוא מציע: לפי התשובה הראשונה - חובה לתת צדקה גם לאדם שאינו מוכן לעשות את חלקו,⁵ ולפי התשובה השנייה - אין חובה כזו, כיון שאין סכנה לגופו של העני והוא יכול להציל (לפרנס) את עצמו.

ה. שיטת הרמב"ם

1. מי שיש לו חמישים זוז

לפי המשנה בפאה (ח,ט): "מי שיש לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם, הרי זה לא יטול [מתנות עניים]". ומבאר הרמב"ם בפירושו למשנה: "אם יודע לסחור, ואפילו לא נשאר לו אלא חמישים זוז, אסור לו לקחת ממתנות עניים." הרי שלדעתו, עני שיוודע לסחור ואינו עובד מתוך עצלות - אינו רשאי ליטול מתנות עניים.⁶

אמנם, הרב קאפח (בביאורו לפיהמ"ש שם, הע' 46) העיר שמלשון הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ט,יג) לא משמע כן, שהרי הרמב"ם כותב:

היו לו מאתיים זוז, אע"פ שאינו נושא ונותן בהם, או שהיו לו חמישים זוז והוא נושא ונותן בהם - הרי זה לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

אך באמת ייתכן שבהל' מתנות-עניים נקט הרמב"ם בלשון המשנה, ואילו דווקא מפירושו למשנה, שם שינה בכוונה מלשון המשנה, יש ללמוד את דעתו האמיתית.

³. ראה בית הבחירה, ב"ק קיד,ב, וכדברי הרא"ש (סנהדרין פ"ח סי' ב): "...דאין אדם מחוייב להציל נפש חברו בממונו היכא דאית ליה ממונא לניצול... דאסור לאדם להציל עצמו בממון חברו אם לא שיפרענו לו".

⁴. וראו הרב אהרן ליכטנשטיין, לעיל הע' 1, שהסביר שכאשר בעל הממון נמצא בקרבת מקום, אזי חובתו להציל היא חובה כלפי הקב"ה, ולא כלפי החבר, ולכן אין החבר חייב להשיב לו את הממון, אף שהוא נהנה מכך.

⁵. המאירי אינו מביא מקור להסבר זה. לכאורה, דרך הלימוד הרגילה היא להקיש מ"כתוב אחד" לכל התורה (קידושין כד,א ועוד), והיה צריך ללמוד מ"עמו" האמור בפריקה וטעינה לכל מצוות הסעד.

⁶. מובא בספר יד-דוד (לרב דוד זינצהיים), פאה ח,ח, המובא במאמרו של הרב יהודה עמיחי, "נתינת מעשר עני וצדקה לעני שאינו מוכן לעבוד", אמונת עתיד, גיליון 56.

בהל' גולה ואבדה (יא,יא) פוסק הרמב"ם:

המאבד ממונו לדעת, אין נזקקין לו. כיצד? הניח פרתו ברפת שאין לה דלת ולא קשרה והלך לו, השליך כיסו לרה"ר והלך לו - אף על פי שאסור לרואה דבר זה ליטול לעצמו, אינו זקוק להחזיר. שנאמר "אשר תאבד" - פרט למאבד לדעתו. כך פוסקים גם השו"ע (חו"מ רס"א, ד) והב"ח (רס"א, א), ואילו הטור (חו"מ סי' רס"א) והש"ך (רס"א, ג) חולקים. לדעתם, דין "אבדה מדעת" (ב"מ כה, ב) חל רק על נכסים שהאדם מפקיר, ולא כאשר הוא אינו שומר עליהם היטב. מאידך גיסא, לדעת הרמב"ם והשו"ע, די בכך שאדם פושע בשמירתו על נכסיו, אפילו שלא הפקיר אותם ולא התיימש מהם, כדי שלא יהיה צריך להחזיר לו.

לעני"ד, יש מקום להשוות אדם שאינו שומר על נכסיו לאדם שאינו מפרנס את עצמו. אמנם המאמץ הנדרש להתפרנס גדול בהרבה מהמאמץ הנדרש לשמירה על נכסים, אך גם הדרישה מהציבור לפרנס את מי שאינו עובד גדולה יותר מהדרישה להשיב אבדה. על כן לעני"ד יש להשוות בין המקרים, הן במישור הרעיוני והן במישור המעשי.

ו. הצלת גופו של אדם שאינו דואג לעצמו

הבאנו לעיל את הגמרא בכתובות (סז, ב), הקובעת שמי שיש לו כסף ומרעיב את עצמו מחמת קמצנותו ואינו רוצה ליהנות מממונו - אין נזקקין לו. מה הדין אם קיימת סכנה לבריאותו של אדם זה או לחייו?

לפי ערוך-השלחן (יו"ד רנ"ז, יז) במקרה כזה מאכילים את האדם ונוטלים ממנו ממון בעל כורחו. אולם כבר העיר הר"ן (כתובות כט, ב מדפי הרי"ף), בפירושו לשיטה שלא נפסקה להלכה, שגם ללא סכנת חיים יש לתת לאדם זה צדקה, שהאדם יסרב לקבל מזון אם יידע שאחר כך יגבו ממנו את מחירו, ולכן "שוב לא ירצה ללוות ויסגף עצמו ברעב".

הר"ן עצמו כותב, שלהלכה אין נותנים לאדם זה צדקה, "ואם ימות, ימות". אולם נראה לומר שכוונתו לאדם שאינו מצוי בסכנת חיים מיידי, ואם ידוע לנו בוודאות שהאדם עומד בפני סכנת חיים - יש לעזור לו אפילו בצדקה.

לכאורה, יש להשוות זאת לאדם המאבד עצמו לדעת, שחובה להצילו.⁷ וכן פסק השו"ע בהלכות פדיון שבויים (יו"ד רנב, ו):

מי שמכר עצמו לעובד כוכבים, או שלוח מהם ושב ואתו בהלואתו - פעם ראשונה ושניה פודים אותו; שלישית - אין פודים אותו... ואם בקשו להרגו - פודין אותו מיד, אפילו אחר כמה פעמים.

הרי לנו שכשהאדם נתון בסכנת חיים, פודים אותו אפילו אם אירע הדבר באשמתו. אמנם, "מי שנשבה ויש לו נכסים ואינו רוצה לפדות עצמו, פודים אותו בעל כרחו" (שם, יא), וכן הביא המרדכי (ב"ק סי' נט) בשם המהר"ם מרוטנבורג (סי' לט), שמי שנשבה ו"אפילו ציוה אל תצילנו, שמצילו וחוזר ומוציא ממנו מה שהוציא".

ז. לפני משורת הדין

אדם שחמורו נפל והוא אינו מסייע בפריקתו, אולם חברו בא ועזר לו - האם קיים

7. אמנם, המנחת-חינוך (קומץ-המנחה המודפס בסוף הספר, מצוה רלז) סובר שאין חובה להציל אדם המאבד את עצמו לדעת, כשם שאין מצוה להשיב את רכושו של המאבד ממונו לדעת. הרב ליכטנשטיין (לעיל הע' 1) הקשה על דברי המנחת-חינוך, וכתב ש"הדברים תמוהים ביותר".

החבר מצוה? בדומה לכך, אם פשע אדם בשמירה על ממונו ואיבד ממונו לדעת - האם המשיב אבדה זו מקיים מצוה? האם ראוי, לפנים משורת הדין, לתת צדקה גם לעני המסוגל להתפרנס ואינו עושה כן?⁸

שמעתי מאמו"ר הרב פרוץ יהודה לוי שאולי אדרבה, אדם המסייע למי שאינו מסייע לעצמו - עובר על "לפני עיוור לא תתן מכשול", שהרי הוא מחזק את מידותיו הרעות של הנזקק ומונע ממנו לחזור בתשובה ממידותיו הרעות (עיין ה' תשובה ז, ג).

אולם למעשה, נראה שהכול תלוי בסיבת הימנעות העני מלעבוד. אם העני יושב בטל משום שאינו רוצה להתאמץ ונוח לו להתפרנס מהציבור, אזי לא ראוי לסייע לו ואין בכך מצווה כלל. בדרך כלל הכסף בא על חשבון נזקקים אחרים, אולם גם אם אין הדבר כן - העזרה הכספית מונעת מהנזקק לקיים את חובתו להתפרנס, "הנהג בהם מידת דרך ארץ" (ברכות לה, ב). מאידך גיסא, אם האדם אינו עובד בגלל סיבה רפואית, נפשית או אחרת - אם אין הוא יכול להתגבר על בעייתו, ברור שמצוה לתת לו צדקה; אולם גם אם הוא מסוגל להתגבר, אפילו במאמץ רב, על בעייתו, נראה שאף שמעיקר הדין ראוי לתת לו צדקה, לפנים משורת הדין ראוי לתת לו. אך אם נראה שהנזקק יתגבר על חובתו לתת לו צדקה, לפנים משורת הדין ראוי לתת לו. אך אם נראה שהנזקק יתגבר על קשייו ויתפרנס בעצמו רק אם לא יקבל תמיכה, יש לתת לו תמריצים כספיים לעבודה, ולהחשיב תמריצים אלו כצדקה.

גישה זו עולה בקנה אחד עם ההנחיות שנתן הרב זלמן נחמיה גולדברג לארגון הצדקה "יד ליד" בפסגת זאב: צריכים לעזור יותר למי שמשתדל להצטמצם ולא להזדקק לצדקה, ולעזור בצורה פחותה למי שאינו מצטמצם בהוצאותיו ואינו נוקט בצעדים הנדרשים כדי שלא יזדקק לצדקה או כדי שיזדקק לה פחות.

ח. סיכום

א. לדעת רבי יהודה החסיד, מהרשד"ם, כלי-יקר, רש"ר הירש ואולי גם הרמב"ם, אין חיוב לעזור לעני שיכול לעבוד ואינו עובד. לדעת הר"מ פיינשטיין ואולי גם לדעת הסמ"ק, חובה לסייע גם למי שאינו מתאמץ להתפרנס.⁹

ב. כאשר יש לנזקק קשיים אובייקטיביים המקשים עליו להתפרנס אך אינם מונעים ממנו אפשרות זו - יש לסייע לו במידת האפשר לפנים משורת הדין. גם אז, יש לעזור יותר למי שמשתדל להצטמצם ולא להזדקק לצדקה, ופחות למי שאינו עושה כן.

נוסיף כי נראה שכאשר המצב אינו ידוע במדויק, יש לדון את הנזקק לכף זכות, ואם הצדקה מיועדת לבני משפחתו של זה שאינו עובד, לכתחילה יש לעזור להם.

עשאו עבד מכורן בפני עצמו [עשה הקב"ה את האדם עבד לעצמו]

דאי לא לעי - לא נגיס [שאם אינו עמל - אינו אוכל (בר"ר יד, י)]

8. הרב ליכטנשטיין (לעיל הע' 1) הציע לחלק לעניין זה בין מחייבים שונים. מצד "ואהבת לרעך כמוך", אדם אינו חייב לעשות למען חברו מה שהוא עצמו אינו מתאמץ לעשות עבורו; אולם מצד "והלכת בדרכיו" - "הלך אחר מדותיו של הקב"ה, מה הוא מלביש ערומים אף אתה הלבש ערומים" וכו' (סוטה יד, א) - הלא מידת החסד של הקב"ה נועדה למי שזכויותיו אינן מספיקות, ואף האוחזים במידותיו של הקב"ה צריכים לעשות חסד גם עם מי שלא מגיע לו.

9. ייתכן שיש לחלק בין צדקה כמצנת יחיד, התופסת גם לגבי מתרשלים, לבין חלוקת כספי קופת צדקה (הרב ליכטנשטיין, לעיל הע' 1, הע' 15).

שלמה לוי

שיעור חיוב עשירים בצדקה

תחומין ל (תשי"ע)

ראשי פרקים

א. תקנת אושא	ג. הסוברים שאין לתת יותר מחומש
1. מקור התקנה	1. תקנת אושא - תקנה כללית
2. חובה או רשות?	2. האם עשיר מופלג רשאי לתת רק מעשר?
ב. הסייגים לתקנת אושא	ד. הסוברים שמותר לתת יותר מחומש
1. עניים מצויים וידו משגת	1. מידת חסידות
2. השיעור למעשר כספים, אך לא לצדקה	2. לימוד משיעור חומש במצוות אחרות
3. עשירים מופלגים	ה. תקנת אושא בימינו
	ו. סיכום

הסיבה שבגללה תיקנו חכמים ש"המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ,א) מבוארת בדברי ערוך-השולחן (יו"ד רמט,ג):

החיוב מצדקה מפורש בתורה בכמה פסוקים... והשיעור מזה, כמה שהאביון צריך, כדכתיב "די מחסורו אשר יחסר לו". אמנם הדבר מובן שלא תצוה התורה ליתן כל מה שיש לו לעניים והוא ישאר עני, ודרכיה דרכי נועם. ובאמת בזמן שהיו ישראל בארץ והיה מצבם טוב ועניים היו מועטים, היו יכולים לקיים "די מחסורו" וגו'. אבל כשגלינו מארצנו ועניים נתרבו ועשירים נתמעטו, ואם אפילו יחלקו העשירים כל מעותיהם לא יספיקו להשלים לכל העניים די מחסורם, לכן תיקנו חכמים מעשר וחומש ולא יותר, דבהכרח לתת גבול.

לפני כ-200 שנה החלה התפתחות טכנולוגית מואצת, ובעקבותיה חלה עלייה תלולה בהכנסה וברמת החיים. במקביל, הוצאות המחיה האמירו ומספר המובטלים גדל. כך נוצרה שכבת אוכלוסייה של בעלי הכנסה גבוהה, הנהנים מרמת חיים גבוהה, ולצדה שכבות נרחבות בציבור של מובטלים ובעלי הכנסה נמוכה, המתקשים לעמוד בעלות הכספית המתחייבת מהחיים המודרניים. באופן אידיאלי, השכבות המבוססות יכלו להשתמש בהכנסה העודפת שלהם כדי לעזור לאלו שאינם עומדים בנטל, אולם בפועל הכנסה זו מנוצלת ברובה הגדול לעלייה ברמת החיים ולצריכה של מוצרי מותרות. החפץ-חיים (אהבת-חסד, פרק חתימת הספר) הרחיב על כך, ובסוף דבריו כתב שהאנשים המבוססים צריכים לצמצם בצריכת המותרות ולעזור יותר לנזקקים, כל אחד בהתאם ליכולתו.

אך נראה שפיתרון זה אינו מעשי. הרי נפסק בשו"ע (יו"ד רנ,א) ש"אפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר והעני, קונה לו סוס ועבד" - קל וחומר שלא ניתן לחייב אדם שכבר יש לו סוס ועבד והתרגל לכך מצעירותו, לוותר עליהם כדי לתת לאחרים. לאור זאת, נבקש לבחון את מידת תחולתה של תקנת אושא, המגבילה את שיעור הצדקה לעד חומש מההכנסה, על בעלי הממון.

* עוד באותו נושא, ראו במאמרו של דרור פיקסלר שנדפס בכרך זה.

א. תקנת אושא

1. מקור התקנה

מקורה של תקנת אושא, כאמור, הוא בבבלי כתובות נ,א: באושא התקינו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות... מאי קרא? "וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך".

נוסח שונה של התקנה מובא בירושלמי (פאה פ"א ה"א; כתובות פ"ד ה"ח): אלו דברים שאין להם שיעור... גמילות חסדים... בגופו [אין לו שיעור], אבל בממונו יש להם שיעור... באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצווה. עד היכן?... כדי תרומה ותרומת מעשר. חרנא אמר: "כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך" (משלי ג, ט).¹ בהמשך הירושלמי בפאה, מובא שתקנת אושא נהגה עוד קודם לכן, אולם נשכחה: מעשה ברבי ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים. שלח לו רבן גמליאל: והלא אמרו חומש מנכסיו למצוות? ורבן גמליאל לא קודם לאושא היה? ר' יוסי ב"ר בון בשם ר' לוי: כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים. ללמדך שכל דבר שבית דין נותנין נפשן עליו, הוא מתקיים כמו שנאמר למשה מסיני.

והמהר"ם שיק (שו"ת יו"ד סי' רל), הגר"א (שנות-אליהו א,ב) והחפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב יט, ד בהג"ה) כותבים שמקורה של תקנת אושא בהלכה למשה מסיני.

2. חובה או רשות?

לכאורה, מלשון התלמוד הבבלי עולה שהתקנה היתה שלא לתת צדקה יותר מחומש; ואילו בירושלמי מובא ש"באושא נמנו שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצווה" - הרי ששיעור החומש לצדקה הוא שיעור חובה (ראה גבורת-ארי תענית כד, א).

אמנם, רבים ממפרשי הירושלמי כתבו שגם לפי הירושלמי, שיעור החומש הוא השיעור העליון לצדקה, ואינו חובה.² לפירושם, משמעות שאלת הירושלמי "עד היכן", המובאת לאחר קביעת שיעור החומש, היא: עד כמה מותר לפחות מהשיעור המירבי של חומש. מאידך גיסא, הפני-משה מפרש: "עד היכן - הוא החיוב בלא התקנה [של אושא]", וקרבן-העדה מבאר: "עד היכן - כנגד מה אמרו שיתן חומש". לפירושים אלו, הירושלמי סבור שנתנית חומש לצדקה הינה חובה.

החיד"א (ברכי-יוסף יו"ד רמט, א), החפץ-חיים (אהבת-חסד יט, ד בהגה) ושו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א) מסבירים שהבבלי והירושלמי עוסקים בשני מקרים שונים. תקנת אושא המובאת בבבלי חלה במקרה שבו אדם מחפש אחר עניים ו"מבזבז" את רכושו מבלי שהתעורר צורך מיוחד לכך, ובמקרה כזה אכן **אסור** לו לתת יותר מחומש. מאידך גיסא, הירושלמי עוסק במצב שבו נזדמנו לו עניים, ובמקרה כזה גם אם ידו משגת, **חובה** עליו לתת עד חומש ולא יותר.

אכן, בימינו, כאשר הפך העולם ל"כפר גלובלי קטן", ופניות נזקקים נעשות בכל ערוצי התקשורת האפשריים, יש לדון האם נחשב הדבר כאילו נזדמנו לו כל עניי

1. ובדומה לכך בפסיקתא רבתי (דברים יד, כב): "עשר תעשר את כל - מהו 'את כל'? אפילו ממונך. אמר רשב"ל בשם רבי יהודה בן חנינא: נימנו באושא שיהא אדם מפריש חומש נכסיו. מה טעם? כדי תרומות ומעשרות."

2. ראו פירושי הר"ש סיריליאנו, מהר"א פולדא, מהר"ש יפה וביאור הגר"א. כך כתב גם החפץ-חיים (אהבת-חסד ח"ב יט, ד בהג"ה), וכן נראה מתוסי' כתובות נ,א ד"ה אל יבזבז.

המדינה. כתב על כך בשו"ת 'בית דינו של שלמה' (שם): "אף דקיימי עניים מבקשים לחם, אלא שיש רבים אצלו ובין כולם הם נותנים להם די מחסורם, דאז לא מחייב האיש הלזה לבדו לתת להם די מחסורם"³, וממילא חזר הדין להיות כדברי הבבלי, ששיעור החומש הוא שיעור מירבי ולא שיעור חובה.

ב. הסייגים לתקנת אושא

1. עניים מצויים וידו משגת

הרמב"ם (הל' מתנות-עניים ז, א) כותב:

מצנת עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני אם היתה יד הנותן משגת.

ומבאר הרמב"ם בהמשך (שם, ה):

בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת, נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חמישית מצווה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה.

הטור והשו"ע (יו"ד רמט, א) חיברו את שני סעיפי הרמב"ם, וכך כותב המחבר:

שיעור נתינתה - אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים, ואם אין ידו משגת כל כך יתן עד חומש נכסיו מצוה מן המובחר.

לדעת רבים, המחבר הבין בדעת הרמב"ם, ששיעורי המעשר והחומש נאמרו רק במי שאין ידו משגת, אבל אם ידו משגת והעניים מצויים - מחוייב לתת להם אפילו יותר מחומש. כך כתבו הפרישה (יו"ד סי' רמט), מהר"ש יפה (יפה-מראה על אגדות הירושלמי, ריש פאה), היעב"ץ (שאלת-יעב"ץ ח"א סי' ג'), שבילי-דוד (יו"ד רמט, א), שו"ת ישכיל-עבדי (ח"א יו"ד סי' יג א, מט), הרב וואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"ב סי' קכא; ח"ה סי' קלג), הרב חיים קנייבסקי (דרכי-אמונה, הל' מתנות עניים ז, כד), הרב משה שטרנבוך (מועדים-וזמנים ח"א סי' יב) ויתכן שכך עולה גם מדברי אור-החיים הק' (ראשון-לציון סי' רמז). לדעת אחרונים אלו, תקנת אושא אינה חלה כאשר העניים מצויים וידו משגת, ובמקרה כזה חייב לתת אפילו יותר מחומש, ככל שידו משגת, לפי צורך העניים. היעב"ץ והרב וואזנר הסבירו שלדעה זו, תקנת אושא ניתקנה לאדם המבקש לפרנס ברווח עניים שיש להם על מה שיסמכו, שאין לבזבז יותר מחומש.⁴

2. השיעור למעשר כספים, אך לא לצדקה

מובא בשטמ"ק (כתובות נ, א) בשם תלמידי רבינו יונה: "המבזבז אל יבזבז וכו' - פירוש, אל יבזבז לצדקה יותר מחומש בבת אחת, ואח"כ יעשה צדקה כפי השגת ידו." בדומה לכך כתב היעב"ץ, שתקנת אושא אכן קובעת שיעור למצנת מעשר כספים, אך מצוה זו מתווספת למצנת הצדקה, שאין לה הגבלה, אלא חייב לתת "לעני הגון די

3. עפ"י דעת הרמ"א (סעי' א'), ב"י, ש"ך (ס"ק א'), ט"ז (ס"ק א') ופרישה (ס"ק ב') ביור"ד סי' ר"נ. מאידך המאירי (בית-הבחירה ב"ב ט, א), הב"ח והגר"א (ס"ק ג') חולקים על כך וסוברים שגם כשיש ציבור, היחיד מחויב לתת לעני די מחסורו. מלשון הטור נראה שאף הוא סובר כך, אולם הדרישה (ס"ק א') והט"ז (ס"ק א') פירשו את דבריו באופן אחר.

4. מאידך גיסא, בספר מגיד-מישרים (סוף פרשת צו) כתב המחבר: "ולא אתקן מעשר אלא למאן דבעי לאתעשרא, אבל מאן דלא חייש אי הוה ליה עושרא או לא, לא איהו מתחייב במעשר", ובבית-יוסף (יו"ד סי' רמט) הביא את תקנת אושא כלשונה וכתב: "דמתלמודא דידן יש לדקדק דמצוה מן המובחר לבזבז חומש" ובאבקת רוכל (סי' ג') כתב "ואם ירצה עוד לעשות יותר...יפריש מהריוח חמשיית...ויזהר שלא יפחות מהעשירית וגם לא יוסיף...". לכאורה, משמע ממקורות אלו שבכל מקרה הפרשת חומש אינה חובה.

מחסורו כל צורכו... אם אפשר בציבור, ואם לא צריך היחיד לקיימו במה שאפשר לו... רק ישער שישאר בידו כדי להתפרנס ממנו כל ימי חייו."

לכאורה, נראה מדבריו שכיון שהחובה על הציבור, הרי שכאשר הציבור יכול לתת לעניים "די מחסורם", אף אם הוא אינו עושה זאת בפועל, אם היחיד כבר הפריש מעשר, שוב אין לחייבו לתת יותר מחלקו היחסי (הנמדד לפי היכולת). לכאורה המחלוקת בשאלת אחריות היחיד, כאשר יש ציבור (הובא לעיל בהערה 3), נסובה בדיוק על שאלה זו. לפי זה נראה שגם לשיטה המחמירה, בימינו אין לחייב את היחיד לתת יותר מחומש, גם אם ידו משגת. וכן כתב בשו"ת ישמח-לבב (יו"ד סי' לב):
במקום דאיכא רבים, לעולם אין היחיד מחויב לתת לעני די מחסורו, אף אם ידו משגת.⁵

3. עשירים מופלגים

בספר כבוד-חכמים על הירושלמי (ריש פאה, סי' א) מובא שעשיר מופלג מאוד, שאין חשש שמא יעני, "אף אם לפי היכולת יכול ליתן מחצה מנכסיו, מחויב בזה".⁶ בדומה לכך כתב גם היעב"ץ (שאלת-יעב"ץ ח"א סי' ג).

בגמרא (ב"ב יא,א) מובא שמונבז המלך "ביזבוז אוצרותיו ואוצרות אבותיו בשני בצורת". החיד"א (ברכי-יוסף רמט, ב; וראו גם מקנה-אברהם ה,צו) כתב שאין ללמוד מכאן שתקנת אושא אינה חלה במקום שעניים מצויים, שכן אולי מונבז המלך נהג במידת חסידות, ומכל מקום למלך יש מקורות הכנסה קבועים (מיסים וכד'), ולכן אין לחשוש שמא יצטרך לבריות ותקנת אושא אינה חלה עליו.

לדעת הח"ח (אהבת חסד כ,א) והחכמת אדם (קמ"ד, ג) עשיר מופלג יכול לתת יותר מחומש, יש הסוברים שלדעתם אף מחויבים לתת יותר מחומש (שו"ת שבט הלוי לעיל,ראה גם מאמר של הרב אבינר בתחומין כט "מותרותיך אינם קודמים לחיי חבריך").

ג. הסוברים שאין לתת יותר מחומש

1. תקנת אושא - תקנה כללית

בשו"ת אגרות-משה (יו"ד סוף סי' קמג), במנחת-פתיים (יו"ד רמט,א) וביד-שאול (יו"ד רמט,א) הסיקו מהגמרא שאף לעשירים אסור לתת לצדקה יותר מחומש. שהרי הגמרא בכתובות (סז,ב), לאחר שהיא מביאה את תקנת אושא, מקשה על כך ממר עוקבא שחילק מחצית מנכסיו לצדקה בשעת מיתתו, ומתרת צדקה שתקנת אושא אינה חלה בשעת המיתה.⁷ מעתה, אלמלא היתה התקנה בגדר חובה, השאלה כלל לא היתה מתעוררת, שכן מר

5. בשו"ת ישמח-לבב הסביר שהרמב"ם בהלכה א מדבר על יחיד במקום שאין ציבור, ולכן כתב שהוא מחויב לתת לעני לפי הראוי לו. לעומת זאת, בהלכה ה הוא מדבר על מקום שיש בו ציבור, ולכן היחיד אינו חייב לתת "די מחסורו" של העני. כך לדעתו יש להבין גם את דברי הטור והשו"ע.

6. וראו כתובות סז,ב, שמר עוקבא שהיה עשיר מופלג חילק לצדקה לפני מותו מחצית מנכסיו.

7. ראוי לציין שאף לאחר מיתה מובא ברמ"א (חומ"מ רפב,א; עפ"י המרדכי ב"ב סי' תרכה): "מי שציווה לעשות בנכסיו הטוב שאפשר לעשות, יתנהו ליורשיו כי אין טוב מזה." אמנם הרמ"א (יו"ד רמט,א) כתב ש"בשעת מותו יכול ליתן צדקה כל מה שירצה", אך לדעת השאלתות (סוף שאילתא ע"ג) ואורחות חיים (הל' צדקה סי' ל"ד) ולדעת אחרונים רבים (ברכ"י יור"ד סי' רמ"ט סעי' ט"ו, ערוה"ש יור"ד סי' רמ"ט סעי' א, חכמ"א סי' קמ"ד סעי' יב וצפנת פענח ערכין פ"ח הל' ג) אין להוריש לצדקה יותר ממחצית (או שליש) רכוש.

עוקבא היא ראש גולה (תוס' סוף פ' זה בורר, רש"י מ"ק טז, ב ואיגרת רב שרירא גאון) וגם מהגמרא שם רואים שהיה עשיר מופלג, וא"כ אין לחשוש שמא יצטרך לבריות.⁸

אכן, הגמרא ציינה שטעמה של תקנת אושא הוא "שמא יצטרך לבריות", ומכאן לכאורה שכשאין חשש כזה התקנה אינה חלה; אולם בתקנות חכמים נאמר פעמים רבות "לא פלוג" וכן: "בטל הטעם לא בטלה התקנה" (רמב"ם הל' ממרים ב, ב).⁹

אכן, בשו"ת אגרות-משה כתב שכיון שהגמרא כותבת "הני מילי מחיים, שמא ירד מנכסיו, אבל לאחר מיתה לית לן בה", הרי שמלכתחילה "לא תיקנו היכא דלא שייך הטעם [שמא ירד מנכסיו]". אולם כלום יש לך אדם שאין חשש שירד מנכסיו, ואפילו אם "ידו משגת"? הלא ידועים מקרים רבים של עשירים שירדו מנכסיהם, גם אם לרוב לא אירע הדבר בשל פיזור מופרז לצדקה שנהגו בנכסיהם.

פוסקים רבים, ראשונים ואחרונים, קבעו שאין לתת יותר מחומש לצדקה. כך כתבו האור-זרוע (הל' צדקה סי' יג), המאירי (אבות א, טז), ר' יצחק ב"ר מלכי צדק מסיפונטו (בפירושו למשנה, ריש פאה), רבי יעקב חזן מלונדרץ (עץ-חיים ח"א פ"ח), ר"ש סיריליאנו (בפירושו לירושלמי ריש פאה) ומהר"א פולדא (בפירושו לירושלמי, ריש פאה). מבין האחרונים פסקו כך הב"ח (יו"ד סי' רמט), יוסף-אומץ ח"ב, פרק הלוואה לעני, עמ' שיד, החתם-סופר (שו"ת יו"ד סי' רכט), נשמת-חיים (דרוש ה, ג, א), גליוני-הש"ס (כתובות נ, א), גבורת-ארי (תענית כד, א) וציץ-אליעזר (ח"ט א, ו). אכן, פוסקים אלו לא התייחסו במפורש לדינם של עשירים, אולם מסתיימת לשונם משמע שלדעתם תקנת אושא חלה בכל מצב, מלבד ספק פיקוח נפש. יתירה מכך: לדעת הסוברים שמי שידו משגת מחויב לתת גם יותר מחומש, אין כל משמעות לשיעור החומש: אם אין ידו משגת, מחויב לתת כמה שיכול; ואם ידו משגת, מחויב לתת כמה שנוקדים העניינים. לכן, מכך שהביאו הפוסקים את שיעור החומש, משמע שהם סבורים שתקנת אושא חלה גם על מי שידו משגת. לענין זה, יצויין שהר"י והרא"ש הביאו את תקנת אושא להלכה כלשונה בבבלי, וממילא משמע שלדעתם היא קובעת שיעור מירבי לצדקה.

ואכן, ערוך-השולחן (יו"ד רמט, ד), מנחת-פתים (יו"ד רמט, א), משרת-משה (הל' מתנות-עניים פ"ז; עב, א) והר"מ פיינשטיין (אגרות-משה יו"ד סוף סי' קמג) כתבו מפורשות שאין לתת יותר מחומש גם אם אין בכך כדי לספק את צרכי העניים, ולדעתם נראה שאין בכך גם משום מידת חסידות.

בשו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א) כתב שלדעת הרמ"א אין לתת יותר מחומש במקום שיש בו ציבור הנושאים עמו בעול. כך הוא מסיק מדברי הרמ"א ביו"ד רנ, א, שכתב: "אבל אין היחיד מחויב ליתן לעני די מחסורו, אלא מודיע צערו ברבים, ואם אין רבים אצלו יתן לו היחיד אם ידו משגת." וכאן תחול תקנת אושא. הר"מ פיינשטיין כתב שנחלקו בכך השו"ע והרמ"א: לדעת השו"ע חייב לתת אף יותר מחומש במקום שעניים מצויים וידו משגת, ואילו לדעת הרמ"א (יור"ד רמ"ט, א) שכתב "ואל יבזבז אדם יותר מחומש שלא יצטרך לבריות" לא יוציא בכל מקרה יותר מחומש (מלבד פיקוח נפש). אך בשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה סי' לד, ב) כתב שאין מחלוקת בין הרמ"א לשו"ע בנושא זה, "דבאין ידו משגת אסור לבזבז, אבל בידו משגת יש לומר דמודה לדברי המחבר."

⁸ . וראו בשו"ת שבט-הלוי (ח"ב סי' קכא) תירוץ לקושיה זו, אך גם לדעתו מוכח מכאן שתקנת אושא ניתנה גם על עשירים מופלגים.

⁹ . ראו מסכת תרומות עם פירוש קב-ונקי, קונטרס ב, תקנות וגזרות שבטל טעמן.

2. האם עשיר מופלג רשאי לתת רק מעשר?

לדעות אלו, שאין ליתן יותר מחומש, האם עשיר מופלג מחויב לתת חומש, או יכול להסתפק במעשר? כתב על כך החפץ-חיים (אהבת-חסד יט, ד בהגה):
 אם ידו משגת אפילו לחומש לבד, מחויב ליתן עכ"פ חומש. ומה שכתב [המחבר] שהוא מצוה מן המובחר ליתן חומש, מיירי דאין ידו משגת ברווח ליתן חומש, כי אם בדוחק.
 ובפרק החתימה הוא מביא ראיה מהגמרא (תענית כ, א; כתובות סו, ב) המספרת על נקדימון בן גוריון (שאמנם חי לפני שניתקנה תקנת אושא), "שהיה אדם גדול מאוד... והיה עושה הרבה צדקה וחסד עם ישראל, אפילו הכי נגזר על ממונו שיכלה, מפני שלא עשה לפי ערך עשרו."

כדברי החפץ-חיים משמע גם ממנהר"י קורקוס (הל' מתנות עניים ז, א), שכתב: "אם לא יספיק לעני חמישית ממנו, שאינו חייב יותר... אז נקרא אין יד הנותן משגת ואינו חייב להשלים חסרונו" - הרי שעד חמישית חייב להשלים חסרונו. וכן משמע משו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א; מט, א) ומספר מנחת-פתים (רמט, א).¹⁰
 מאידך גיסא, בספר משרת-משה (הל' מתנו"ע פ"ז; עב, א) מובא: "אין לחלק בין עשיר גדול לאמצעי, דלא פלוג רבנן", וכן משמע מדברי החיד"א (ברכי-יוסף רמט, ב).
 לסיכום: נראה שלרוב הפוסקים הסוברים שתקנת אושא חלה גם על עשירים, עשיר מופלג אינו יוצא ידי חובתו בעשירות, ועליו להפריש חומש.

ד. הסוברים שמותר לתת יותר מחומש

1. מידת חסידות

פוסקים רבים הגדירו את הנתינה של יותר מחומש כ"מידת חסידות"¹¹ (פיהמ"ש לרמב"ם, פאה א, א; מגן-גיבורים כתובות נ, א; שו"ת 'בית דינו של שלמה' יו"ד סי' א; מט, א; חינוך-וחסד כתובות נ, א; אהל-משה סי' יג; שו"ת להורות-נתן ח"א מג, ב; שו"ת מנחת-יצחק ח"ה לד, ב ו-לה, ה; הרש"ז אויערבך, הובא בספר מעשר-כספים עמ' 26). במקרה כזה, לדעת מעיל-צדקה (סי' תתתו) ואגדת-אליהו על הירושלמי (ריש פאה), "יכול להוסיף קצת על החומש". לעומת זאת, ר' צדוק הכהן (ספר-הזכרונות, מצוה א) כתב שאין למידת החסידות שיעור, אפילו יוסיף הרבה על חומש:
 לדעת הרמב"ם למידת חסידות אין לו שיעור, והיינו למי שהוא שלם באמונתו, שלא לדאוג דאגת מחר... והתקנה היתה לכלל העם שאין אנשי אמונה כל כך.

¹⁰. וכן משמע מערוך-השולחן (יו"ד רמט, ד), שכתב שאם נותן חומש או מעשר, אף שאין בזה די מחסורו של העני, פטור מלהוסיף כיון ש"אי אפשר יותר". ונראה ש"אי אפשר יותר" בגלל תקנת אושא, אבל אם נתן פחות מחומש, וממילא התקנה אינה חלה, חייב לתת יותר.

¹¹. ראה גם ר"ע מברטנורה (פאה א, א) מלשון משמע שמותר לתת יותר מחומש. הרמב"ם בפיהמ"ש (פאה א, א), דעה המובאת במנהר"י קורקוס (הל' מתנות-עניים ז, א), החיד"א (ברכי-יוסף רמט, ב) ושו"ת 'בית דינו של שלמה' (יו"ד סי' א; מט, א) כתבו מפורשות שאין חובה לתת יותר מחומש גם אם אין בכך כדי לספק את צורכי העניים. לסתירה שבין פיהמ"ש למשנה-תורה ניתנו הסברים שונים, ביניהם: הסתירה מיושבת עפ"י החילוק (לשיטתם) שבין הירושלמי לבבלי (אהבת-חסד ח"ב יד, ד בהע, שו"ת 'בית דינו של שלמה' שם; מח, ב); הרמב"ם חזר בו מדבריו בפיהמ"ש (שאילת-יעב"ץ ח"א סי' ג; ברכי-יוסף רמט, א; משרת-משה (מתנו"ע פ"ז; עב, א); בפיהמ"ש הביא את הדין מדאורייתא, שמותר להפריש יותר מחומש, ובמשנה-תורה הביא את הדין לאחר תקנת אושא (נשמת-חיים, דרוש ה; נג, א).

וכן כתב הבעש"ט (ספה"ק אורח-חיים, פרשת תרומה), שהשמח בצדקה ומתענג בה, מותר לו לתת יותר. ובעל התניא (אגרת-הקדש פ"י) כתב שבניגוד לקרבנות, "בצדקה שיוכל לפזר בלי גבול לתקן עונותיו. ומ"ש המבזבז... היינו דווקא במי שלא חטא, או שתקן חטאיו בסיגופים."

הגבלה אחרת על נתינת יותר מחומש מובאת בשטמ"ק (כתובות נ,א), על פי דברי מדרש רבה (בהר לד, טז; מובא בלשון אחר במסכת כלה פ"ב), שר' טרפון נתן לר' עקיבא כסף לקניית שדה כדי שיתפרנסו ממנו ויעסקו בתורה, ואילו ר' עקיבא חילק את הכסף לסופרים ולעוסקים בתורה, והסביר זאת ע"י הפסוק "פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד" (תהילים קיב, ט). הסיק מכאן השטמ"ק שרק לתלמוד תורה מותר לתת יותר מחומש, "אבל לחלק לעניים לא" (וראו אהבת-חסד כ, ד).

אם תיקנו חכמים שלא יבזבז יותר מחומש, מדוע מידת חסידות היא ליתן יותר? המגן-גיבורים (כתובות נ,א) הסביר שאי אפשר לעבד אדם מלהשתמש בכסף, ותקנת אושא רק מחדשת שגם לפני משורת הדין די לתת חומש. החיד"א (ברכי-יוסף יו"ד רמט, א) כתב שכיון שבמקום שנזדמנו לו עניים רשאי לתת יותר מחומש (כשיטתו בהסבר המחלוקת שבין הבבלי והירושלמי), הרי שתקנת אושא לא סתמה את הגולל בפני נתינת יותר מחומש. החפץ-חיים (אהבת חסד י"ט, ד) הסיק כך מהגמרא בתענית (כד, א) המספרת שגבאי הצדקה היו נחבאים מאלעזר איש בירתא, שהיה נותן להם כל מה שהיה אצלו. לדעתו (אהבת-חסד כ, ג) גדר התקנה הוא:

דווקא אם מבזבז נכסיו ע"י פזרנות, כאלו כאשר מורה הלשון 'מבזבז', על זה תיקנו חז"ל שלא להוסיף על חומש... אבל אם הוא איש שהוא משתכר בכל שבוע ע"י איזה מלאכה או עסק כדי מחייתו ויותר מעט, האם נאמר שאסור לו ליתן היותר מעט שלו לצדקה, אם הוא עולה ביותר מחומש?!

ובדומה מובא בצפנת-פענח (הל' ערכין ח, ג; וראו גם שו"ת שלמת-יוסף טז, ג) עפ"י השאלות (סוף פרשת תרומה, אך ראה גליוני-הש"ס כתובות נ,א), שהאיסור הוא רק ע"י הפקר, חרם או בזבז, אבל ע"י נתינה שהיא כקניין - מותר ליתן אף יותר מחומש.

2. לימוד משיעור חומש במצוות אחרות

בהל' ערכין (ח, ג) כותב הרמב"ם:¹² "כל המפזר ממנו במצוות, אל יפזר יותר מחומש". ומעין זה נפסק ברמ"א (או"ח תרנו, א):

ומי שאין לו אתרוג או שאר מצוה עוברת, אין צריך לבזבז עליה הון רב, וכמו שאמרו המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, אפילו מצוה עוברת. ודווקא מצוות עשה, אבל לא תעשה - יתן כל ממנו קודם שיעבור.¹³

אמנם, הגמרא (סוכה מא, ב) מספרת שרבן גמליאל הנשיא לקח לולב באלף זוז, ומכאן הסיק הב"ח (או"ח סי' תרנו) שנשיא שכל צרכיו מוטלים על הציבור והם חייבים

12. בשו"ת אגרות משה (יו"ד סי' קמג) ובצפנת-פענח (הל' ערכין ח, ג) ביארו שהרמב"ם הביא דין זה בהל' ערכין, ולא בהל' מתנות-עניים, כיון שלדעתו מותר להוציא לצדקה יותר מחומש. אמנם, בספר משרת-משה (הל' מתנות-עניים פ"ז; עב, א) ובספר קול-יעקב (נח, ב) כתבו שדין זה חל גם על צדקה. הסבר אחר לכך שדין זה מובא בהל' ערכין דווקא, הוא שהרמב"ם עוסק כאן במי שמחלק לצדקה מעצמו, מנדבת לבו, ואילו בהל' מתנות-עניים מדובר בעני שבה ושואל, ואז ממידת חסידות מותר ליתן לו יותר מחומש (ברכי-יוסף יו"ד רמט, א; שו"ת 'בית דינו של שלמה' יו"ד סי' א [מט, א]; שו"ת שבט-הלוי ח"ב סי' קכא).

13. לפי רוב הדעות, דברים אלו אמורים רק בלאו שאין בו מעשה (עיין שדי-חמד מערכת ל, כלל קז; אמרי-בינה חו"מ דיני דיינים סי' יב; צדקה-ומשפט א, כג; שו"ת שבט-הלוי ח"ה סי' קעד).

גם להעשיריו, רשאי לבזבז יותר מחומש על קיום מצוות עשה. מהר"ן (סוכה טז). בדפי הרי"ף משמע שכל עשיר יכול לנהוג כך, בהתאם למצבו.

לכאורה אין ללמוד מהלכה זו למצנת צדקה, שכן אלמלא היה רבן גמליאל מוציא אלף זוז על לולבו, לא היה יכול לקיים מצנת לולב. לעומת זאת, כאמור לעיל, אדם המפריש חומש מממונו לצדקה מקיים כראוי את מצנת הצדקה, במיוחד במקום שיש בו ציבור שיכול לדאוג לכל מחסורו של העני. עם זאת, בשו"ת מנחת-יצחק (ח"ה לד, ב) כתב: "הוא הדין בצדקה, אך יש לחלק, דשם במצוה עוברת הוי כמו קיימי עניים לפנינו, מכל מקום נשמע מינה דכהיום הזה, דיש הרבה נצרכים, שפיר מותר לבזבז."

ה. תקנת אושא בימינו

כאמור, לדעת ראשונים רבים תקנת אושא אוסרת על נתינת יותר מחומש לצדקה. נראה שגם בימינו אין לחרוג מכך, וזאת בשל כמה סיבות:

א. בתנאי הכלכלה המודרנית, נדרש הון רב להקמת עסק ולשמירה על היקף פעילותו ועל מספר המועסקים בו. מנגד, צרכי הצדקה כיום הם כמעט בור ללא תחתית, הן בשל הצרכים הרפואיים והן נוכח מצב הגמלאים, המובטלים, מחוסרי הדיוור, המשפחות החד-הוריות ועוד. חיוב בעלי ההון לתת את כל ממונם העודף לצדקה בהכרח יבוא על חשבון מצב עסקיהם ויגרום להגדלת מספר המובטלים.

ב. כיום יותר מבעבר, העשירים צוברים את הונם באמצעות יוזמה, השקעת זמן ומאמץ רב, ותוך נטילת סיכונים. לטובת כלל האוכלוסייה רצוי לעודד יוזמות אלו, ולא לפגוע במוטיבציה להן. מסיבה זו, נמנעת הממשלה גם מהשתת שיעורי מס גבוהים מדי על העשירים, כדי שלא יוציאו את הונם ואת עסקיהם לחו"ל. כמובן שחיוב העשירים, שהשקיעו מאמצים רבים ונטלו על עצמם סיכונים, להפריש את רוב ממונם לאנשים שבחלקם כלל אינם עובדים, יפגע במוטיבציה שלהם להמשיך לפתח את עסקיהם, ובכך יפגע בכלכלה בכללותה.

ג. "פוק חזי מאי עמא דבר" - לא מצינו שהעשירים הגדולים שומרי התורה והמצוות נותנים מחצית מהונם או את רוב הונם לצדקה, ואף לא מצינו שגדולי הדור התריעו על כך. להיפך, עשירים אלו זוכים להוקרה רבה על תרומותיהם הנכבדות.

כמובן, אנשים בדרגות רוחניות גבוהות ישמחו לתת את מיטב כספם כדי לעזור לזולת, אך רוב האנשים אינם נמצאים במדרגה זו. עם זאת, מן הראוי לחנך לכך שהסיפוק האמיתי אינו מילוי תאוות חומריות, אלא קיום מצוות התורה שגמילות חסדים היא אחת מיסודותיה.

ו. סיכום

- א. לדעת ראשונים רבים, תקנת אושא מחייבת שלא ליתן יותר מחומש לצדקה.
- ב. הרבה אחרונים כתבו שעשירים חייבים לתת לצדקה יותר מחומש מממונם, אולם כיון שהציבור כיום מסוגל לתת לעניים "די מחסורם", אף שהוא אינו עושה כן, לכאורה אין היחיד מחויב בכך. ולמעשה, לא נהגו לחייב לתת יותר מחומש.
- ג. לרוב הדעות, עשיר מופלג אינו יוצא ידי חובתו במעשר, אלא חייב ליתן לצדקה חומש.
- ד. לדעת רוב האחרונים, רשאי אדם לתת יותר מחומש לצדקה כמידת חסידות, ובלבד שלא יצטרך לבריות.

שכר רופאים

תחומין לו (תשע"ו)

ראשי פרקים

ד. שכר הבטלה 1. דייני גזירות ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה 2. אטו ברשיעי עסקינן - גבולות השכר 3. כשיכול להרוויח יותר מנכרים ה. לימודי רפואה כשכר טרחה ובטלה ו. תורנויות, משמרות והמגזר הציבורי ז. סיכום	א. שכר רופאים כדין השבת אבדה ב. התנה בשכר הרופא הרבה ג. שכר החכמה והלימוד 1. מצות עשה "דרמיא אכולי עלמא" 2. דוחקא דציבורא ועת לעשות 3. לימודי הרפואה

בטוש"ע (יו"ד שלו, ב) מובא: "הרופא אסור ליטול שכר החכמה והלימוד אבל שכר הטורח והבטלה מותר", אך מייד בהמשך (שם, ג) מבואר ש"אם התנה בשכר הרופא הרבה - חייב ליתן לו, שחכמתו מכר לו ואין לו דמים". מכאן עולות השאלות:

א. כיצד יש לחשב את שכר "הבטלה והטרחה" של מי שאין לו עיסוקים אחרים ולמד לימודי רפואה במשך שנים רבות?

ב. מהו שכר "החכמה והלימוד"? האם רופא עובר על איסור כשהוא גובה על-כך שכר?

א. שכר רופאים כדין השבת אבדה

הגמרא (סנהדרין עג, א; וראו גם ב"ק פא, ב) לומדת שאדם מחויב בהצלת חיי חברו מדין השבת אבדה: "אבדת גופו מניין? תלמוד לומר: והשבתו לו". על אף שהגמרא מייחסת דרשה זו להצלת חיי חברו, נראה שריפוי חולים בכללותו נכלל בגדרי השבת

אבדה ונחשב כ"אבדת גופו", וכך לכאורה משמע מהגמרא בב"ק.¹ הפוסקים אינם מבחינים בין חולה שיכול לבוא לידי סכנה לבין חולה שאינו יכול לבוא לידי סכנה,² ומכאן נלמד שהרפואה היא מצוה. מכאן גם נגזר שכר הרופאים, וכך כותב רמב"ן (תורת האדם, שער הסכנה):

ורחמנא אמר "והשבותו לו", ואמרינן לענין מצות - מה אני בחנם אף אתה בחנם. הלכך שכר החכמה והלימוד אסור, דהוי ליה כשכר הזאות וקידוש, אבל שכר הטרחה מותר דהוי ליה כשכר הבאה ומילוי דמותר, וכן שכר בטלה מותר כדתנן (בכורות כט, ב) אם היה זקן מרכיבו על החמור ונותן לו שכרו כפועל בטל.³

מכאן ששכר הרופא דומה לשכר השבת אבדה, כמו גם לשכר מצוות-עשה אחרות שאדם עושה עבור חברו, שאסור לקחת שכר עבור עשייתו.⁴ לעומת זאת, מותר לקחת

1. אמנם הפוסקים שעסקו בסוגיה זו, מרמב"ן ואילך, נקטו בלשון "אבדת גופו", שהוא לשון הגמרא בסנהדרין, הדנה בהצלת חיי חברו. לעומת זאת, הגמרא בב"ק, הדנה במי שאבד בכרמים, שלא נשקפת לו סכנה, נקטה בלשון "השבת גופו". לכאורה, החידוש הגדול יותר היה ללמוד את מצות הרופא לרפא דווקא מהגמרא בב"ק, שהרופא חייב לרפא חולים אף שאין נשקפת סכנה לחייהם. אכן, המהר"ץ חיות (שם) למד את חובת הרופא לרפא מהגמרא בב"ק וכתב: "שאם טעה בדרך אתה צריך להעלותו, ומכל שכן שמצוה לרפאות אותו להצילו מחולי הגוף", ומהגמרא בסנהדרין נלמד "דחייב להציל אותו שלא יטבע בנהר". כך כתב הרב יהודה לייב צירלסון (שו"ת עצי-הלבנון יו"ד סי' סא) במפורש, על-פי הגמרא בב"ק, שאין לחלק בין חולה שקיים חשש לחייו לבין חולה שאין חשש לחייו, ולכן הוא התיר לקיים ברית מילה שלא בזמנה על מנת ליישר רגלי תינוק עקומים בגבם, כאשר חייבים להתחיל את הטיפול מייד לאחר הלידה, כי "חייב השבת ממנו חל גם על חלק קטן מהממונו, ולא על כללות הרכוש דוקא, כך חל חיוב זה גם רק על חלק מחלקי הגוף, ולא על כללותו דוקא. ואם גבי 'רואה חברו תועה בין הכרמים' (ב"ק שם), שבדרך כלל אין כאן סכנה להגוף, אלא שצפויים לו מעט יסורים עראיים, קאמר בגמרא שם, שה'רואה' מחויב מדאורייתא להשיבו אל הדרך [מדין 'השבת גופו'] - ק"ו בן בנו של ק"ו היכא שצפויים להאדם יסורים קשים כל ימיו מהפסדת איבר". בהערה הבאה נראה שיש החולקים הסוברים שחובת הרופא לרפא נלמדת דווקא מהסוגיה בסנהדרין, ודרשת חז"ל מתייחסת רק לחולה שיכול לבוא לידי סכנה.

2. הרב ראובן מרגליות (מקור חסד, על ספר חסידים סי' רצה) מביא שיטה המנוגדת לכך. בשו"ת המצרף (ח"א סי' קעו-קעח) מובא שחז"ל ענו על שאילות הצדוקים, "כל כמה דאפשר אליבא דדינא... וחלילה לחז"ל שאף שיחתן דברי תורה, שידברו לעוברי רצון המקום ית' דברי לצון דופי והתנגדות לדבר הנוגע בדין מתורתינו", וכך יש להתייחס לדברי גביהא בן פסיסא (סנהדרין צא, א) לצדוקי, "אם אתה עושה כן [לפשט עקממותיה] רופא אומן תקרא ושכר הרבה תטול". מסביר המש"ח (המובא ע"י הרב מרגליות שם, ולא מצאתי מקורו), שהאיסור על רופא ליטול שכר החכמה והלימוד, כמובא בש"ך ובט"ז (שם), הוא על פי הסוגיה בסנהדרין, ולכן האיסור הוא "דוקא בחולה שיוכל לבוא לידי סכנה, אבל בגביהא בן פסיסא שלא היה חולה רק שהיה לו חטוטרת על גבו ויכול לחיות, בזה ליכא משום והשבותו לו אבידת גופו ושרי לקבל שכר... ואולם לדבר זה להאריך ימים, לא היה מועיל, גם אם היה מפשט עקממותיה". כך גם בפירוש המשניות לרמב"ם (נדרים ד, ד) מובא ש"חייב הרופא מן התורה לרפאות חולי ישראל, וזה נכלל בפ"י מה שכתב הפסוק והשבותו לו, לרפאות את גופו, שהוא כשרואה אותו מסוכן ויכול להצילו". לעומת זאת, ביד-החזקה (הל' נדרים ו, ח), כתב בסתם ש"מותר לרפאותו בידו שזו מצוה היא", ולכן נראה שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב בפירוש המשניות.

3. ראו עוד: תרגום יונתן (שמות כא, יט): "ורפא ירפא - ואגר אסיא ישלם"; ב"ק פה, א: "אסיא דמגן במגן - מגן שויא" [=רופא שמרפא בחינם - שווה חינם].

4. מקור האיסור במשנה (בכורות ד, ו; ראו גם נדרים לו, א): "הנוטל שכרו לדון - דיניו בטלין, להעיד - עדותיו בטלין, להזות ולקדש - מימיו מי מערה, אפרו אפר מקלה", הגמרא (שם כט, א) מביאה את מקור הדברים: "אמר רב יהודה אמר רב: דאמר קרא 'ראה למדת אתכם' [חוקים ומשפטים כאשר ציווני ה' אלוהי] - מה אני בחנם, אף אתם בחנם".

לדעת פוסקים רבים (שדי-חמד, ח"ד מערכת השי"ן כלל כג ומערכת ר"ה ביז; שו"ת יביע-אומר ח"ה או"ח כה, ח; שו"ת שבט-הלוי ח"ב יו"ד סי' קכא, שאלה שנייה; תשב"ץ, ח"א סי' קמה), האיסור חל על כל מצוות

שכר בטלה, כנגד ההפסד הממוני שנגרם לו, במידה שנדרש להתבטל מעבודתו.⁵ כך לעניין מצנת השבת אבדה התורה לא חייבתו להשיב את האבדה בחינם, בזמן שהוא עסוק במלאכה אחרת (טושי"ע חו"מ סי' רסה), ולרופא מותר לגבות שכר כאשר הוא נדרש להתבטל ממלאכה אחרת כדי לטפל בחולה.

בנוסף, גם כאשר לצורך קיום המצווה אינו מתבטל ממלאכה אחרת, מותר לקחת שכר עבור פעולות שאינן מגוף המצווה, ושאינו מחויב בהן, בדומה לשכר "מילוי והבאה" של

עשה שהאדם מוציא את חברו בהן ידי חובתו. כך משמע גם מסתימת הלשון ברמב"ן (שדי-חמד; מערכי-לב דרוש יד, ערך עסק התורה; שנות-ימין ח"א דרוש יב) ובפוסקים נוספים. יש שכתבו (מערכי-לב ושדי-חמד) שהאיסור חל רק על מצוות שאינן יכול לקיימן בעצמו ונצרך בהן לחברו. לעומת זאת, לדעת רש"י הירש (במדבר יט, יז), האיסור לקחת שכר הוא רק כאשר במהות קיום המצווה האדם נצרך לזולת, כגון לימוד תורה שבע"פ, בה האדם תלוי בקבלת המסורת שבע"פ מחברו. במקרים אלו החוב הוא כלפי התורה ולא כלפי חברו.

לכאורה דעה זו נתמכת במגן-אברהם (או"ח תקפה, יב) המתיר שכר תקיעה בשופר, וכך נהגו גם המוהלים (ראב"ד ורדב"ז הל' שבועות ו, ט; שו"ת בית-הלוי ססי' י). מסיבה זו נדחקו פוסקים רבים (בית-מאיר או"ח סי' תקפה; מערכי-לב שם; שערי-רחמים או"ח סי' יד; שנות-ימין שם) לנמק את היתר שכר התקיעה בשופר. בשו"ת יביע-אומר (שם) מובא שהשכר הוא עבור ההליכה, או "אגב תקיעות דמעומד דהוה מדרבנן", ונחלקו הדעות ביחס לשכר עבור ההכנה והאימון. בשדי-חמד (שם), מובא גם דעה שהשכר הוא עבור תקיעות דמנהג. ביחס לשכר מוהלים, בשדי-חמד מסיק שאם הוא בטל ממלאכה רשאי לקבל שכר, ואם לאו לא. נראה שבימינו ניתן להתיר שכר מוהלים, כפי שהותר ל"דייני הגזירות" ול"מלמדי הלכות שחיטה וקמיצה", כמבואר להלן. ראו באריכות בסוגיה זו, בהלכות הגר"א ומנהגיו לר"מ שטרנבוך (מצנת תפלה, עמ' קכ-קכב). לעניין מצוות שאינן בעשה, מובא בנתיבות-המשפט (עב, יט) ש"אין חיוב ומצוות עשה מוטל על שום אדם להיות גבאי צדקה, דאם היה מצוה היו כל ישראל מחוייבים להיות גבאים. רק החיוב על בית-דין... להעמיד ממונים על זה, והממונים רשאים לקבל שכר". כך יש לראות גם בכתיבת סת"ם צרכי מצווה, שדינה כדין "שכר מילוי והבאה", שמותרים בשכר. ראו רש"י (פסחים נ, ב ד"ה רואין) שלסופרי סת"ם מותר להתעשר מכתבתם. וראו עוד בשערי-רחמים (שם), בביאור המחנה-אפרים (הל' שכירת פועלים סי' ח).

לרוב הדעות האיסור הוא מן התורה: רמב"ן (הל' בכורות פרק ד', דף לו, א) כתב "ורחמנא אמר חינם", בתוסי' (קידושין נח, ב ד"ה מימיו) מובא: "פירוש שעבר על דברי תורה, דכתיב 'ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים', מה אני בחנם אף אתם בחנם, וזה שעשה בשכר עבר על דברי תורה", באורים-ותומים (ט, ב): "דילפינן מקרא מה אני בחנם... דקנסוה משום דעבר אדאורייתא", ובריטב"א (קידושין נח, ב): "דקנסוה רבנן דעבר על מה אני בחנם". לעומת זאת, לדעת התשב"ץ (מגן-אבות ד, ה) האיסור הוא מדברי חכמים והפסוק הוא בגדר אסמכתא. טעם האיסור כמבואר ברמב"ם (פיהמ"ש אבות ד, ה): "ולא היו מתירים עצמם לבקש ממון מבני אדם והיו רואים שלקחתו חילול השם בעיני ההמון מפני שיחשבו שהתורה מלאכה מהמלאכות אשר יחיה בהם האדם ותתבזה בעיניהם, ויהיה מי שעושה זה דבר ה' בזה".

השוו למאמרו של הרב אברהם ח' שרמן "בת התובעת מעזבון אביה דמי טיפולה בו", תחומין כו, מעמ' 182, אך אין שם התייחסות לכל המקורות שהובאו כאן. מסקנתו דומה לדעת רש"י הירש.

5. ראו: כתובות קה, א; שו"ע חו"מ ט, ה; יו"ד רמז, ה; רמב"ם, הל' סנהדרין כג, ה; שו"ת הרא"ש נו, ה באריכות.

אפר ומי חטאת, פעולות שאינן מגוף המצווה, שמותר לקחת עבורן שכר.⁶ לעומת זאת, הדעות חלוקות ביחס לשכר טרחה כאשר הוא מחויב בקיום המצווה ואינו בטל ממלאכה.⁷

ב. התנה בשכר הרופא הרבה

בגמרא (יבמות קו, א; ב"ק קטז, א) מובא: "הרי שהיה בורח מבית האסורין והיתה מעברה לפניו ואמר ליה טול דינר והעבירני, אין לו אלא שכרו. עלמא אמר ליה משטה אני בד". מכאן למד רב פפא (יבמות שם) שגם כדי להימנע מיבם שאינו הגון רשאי להתחייב על סכום כסף גבוה תמורת החליצה, ואחר-כך לומר "משטה אני בד" ולא לשלם. כתב על כך רמב"ן:

"מי שיש לו סממנין וחבירו חולה צריך להן, אסור לו לעלות בדמיהן יותר מן הראוי. ולא עוד, אלא אפילו פסקו לו בדמיהן הרבה, מפני דוחק השעה שלא מצאו סממנין אלא בידו, אין לו אלא דמיהן... ושמעינן מינה דכל דמתני בשכירות יותר מכדי דמים מפני האונס ודוחק השעה שלו יכול לומר משטה אני בד... אבל אם התנה בשכר הרופא הרבה - חייב ליתן לו, שחכמתו מכר לו ואין לה דמים.⁸

הרמב"ן עונה שהרופא לא הפריז בשכרו, כי חכמתו שווה הרבה. ועדיין קשה - הרי לעיל כתבנו שאסור לרופא לקחת תשלום עבור שכר הלימוד והחכמה? מתוך הרמב"ן:
אלא כל מצות עשה דרמיא אכולי עלמא, אם נזדמן לו ולא רצה לקיימה אלא בממון - אין מוציאין מידו ואין מפקיעין ממנו חיוב שלו.⁹ שאין זה כדין ריבית שיוצאה בדינין, דרחמנא אמר "וחי אחיך עמך", אהדר ליה דליחי עמך.

6. אמנם מלשון רש"י (קידושין נח, ב ד"ה שכר הבאה) משמע אחרת, שההיתר לקחת שכר הוא עבור הטרחה שבעשיית המצווה. משום כך התיר הבית-מאיר (או"ח סי' תקפה) ליטול שכר עבור תקיעה בשופר, כיוון שיש בכך טרחה, ובהכשר מצווה שיש בה טרחה מותר לקחת שכר. אולם השד"חמד (מערכת ר"ה ב, יז) מקשה באריכות על דעה זו, ומסכם ש"משמעות הש"ס והרמב"ם והריטב"א הוא דלמצוה אסור ליטול שכר, אף על הטורח". לעומת זאת, בספר תורת-חיים-סופר (ססי' תקפה) כתב שהטרחה שעליה מדבר הבית-מאיר היא עבור ההליכה ממרחקים, ובשו"ת יחזקאל-דעת (ח"ה כה, ח) ביאר שכוונת הבית-מאיר היא עבור ההכנה והאימון, אך לא עבור הטרחה שבתקיעות עצמם, שגם לדעת הבית-מאיר אסור לקחת עבורן שכר.
7. מחנה-אפרים (הל' שכירות סי' יז), מסיק בסיום דבריו, לאחר דין ודברים, שבמצווה שמחויב בה, אם אינו בטל ממלאכה, אינו רשאי לקבל שכר על הטורח. לעומת זאת, בשו"ת חקרי-לב (מהדו"ת או"ח סי' ט) כתב שלרופא מותר לקבל שכר עבור הטורח וההליכה מעיר לעיר, מבלי שצוין תנאי של ביטול ממלאכה. כך עולה גם בשו"ת ציץ-אליעזר ח"ה, רמת-רחל סי' כב, וכן דעת רח"ד הלוי ("שביתת רופאים בהלכה", ברקאי ב', עמ' 22-33), שרשאי לקבל שכר טרחת ההליכה גם כשמחויב בקיום המצווה ואינו בטל ממלאכה. אך ראו הערת העורך (הר"ש ישראל) שם, שהחקרי-לב עוסק במקום מרוחק, ולכן אינו מחויב בקיום המצווה, שדינו כזקן שמרכיבו על החמור, שאינו מחויב בכך, ולכן רשאי לקבל שכר.
8. כן דעת, הרשב"א (יבמות קו, א); רבי אברהם אבן טוואה (תשב"ץ ח"ד, חוט-המשולש סי' כ); טוש"ע (שלו, ג); ריטב"א קידושין (ח, א) וברכי-יוסף (יו"ד שלו, ח) בעניין הסתירה בין הריטב"א בקידושין לריטב"א ביבמות. הסמ"ג (מ"ע עד), ובדומה גם התשב"ץ קטן (סי' תקפא), הרמ"א (חו"מ רסד, ז), יש"ש (ב"ק י, לח), קרבן-נתנאל (יבמות קו, ת) ושו"ת בנימין זאב (סי' רפא) אף הוסיפו וכתבו ש"בעניין רפאות, דרך בני אדם לתת דמים מרובים ולא נאמר בזה ששיחק בו". נראה שאין להסיק מכאן היתר לכך, כי כאמור העיסוק שם הוא רק בחובת התשלום, גם הש"ך (שם, יב), מפנה ליו"ד שלו, ג, העוסק בחובה לשלם לרופא כפי שהתנה עמו, על אף איסור שכר החכמה.
9. הפרישה (יו"ד שלו, טז ע"פ הטור וספרים נוספים) גורס: "חיוב שלה", דהיינו חיוב המצווה. וע"פ הרמ"א, "חיוב שלה" - דהיינו, חיוב העולם. הלשון שהבאנו הוא ע"פ הבית-יוסף, הב"ח וספרים נוספים.

בלבוש (יו"ד שלו, ג) מבואר שיש לחלק בין השבת אבדה, בה החיוב הוא על המוצא לבדו, לעומת השבת אבדה דגופו, בה החיוב מוטל על "כל מי שהוא יודע רפואות", ולכן "אין מוציאין מידו".¹⁰

רמב"ן מביא גם דעה אחרת, על פיה במעבורת אין לו אלא שכרו מפני שמחויב בכך מצד המצווה, וכך גם הרופא מחויב מצד המצווה, לפיכך "אין לרופא אלא שכר בטלה שלו, שאם היה בטל מהסלע והתנה עמו נותן לו סלע".¹¹ רבים מהפוסקים סוברים כך: רבי יהודה החסיד (ספר חסידים סי' רצה),¹² מרדכי (ב"ק רמז קעד), שו"ת הרדב"ז (חי"ג סי' תתקפו) שכתב ש"כן היא הסכמת רוב המפרשים", וגם הוא עצמו נוטה לדעתם.¹³ כן דעת ר"ע מברטנורא, רש"י (כמבואר בשו"ת משיב-דבר סי' נא) והריטב"א ביבמות (קו, א; מובא גם בנמוקי-יוסף לד, ב).

ג. שכר החכמה והלימוד

1. מצות עשה "דרמיא אכולי עלמא"

לדעת פוסקים רבים,¹⁴ דברי הרמב"ן שמצוה "דרמיא אכולי עלמא... ולא רצה לקיימה אלא בממון... אין מוציאין מידו", מתייחסים רק לחובה לשלם כפי שהתנו ביניהם, ולא לעצם האיסור - שבעינו עומד, וכך משמע מלשון הרמב"ן.

הנצי"ב (שו"ת משיב דבר סי' נא; ראו גם ב"ח חו"מ ט, ט) מנמק את החילוק בין החובה לשלם לרופא לבין האיסור על הרופא לבקש שכר עבור חכמתו: "בכל קבלת שכר בדבר איסור, אין לו דין גזל אלא מכירה", וה"איסור ליטול שכר מצוה אינו אלא בשעת פסיקת שכר כדי לעשות מצוה... אבל אחר שכבר פסק שכר, שוב אין איסור לקבל שכר, משום הכי חובה גם לקיים הבטחתו במקום שאין שם טעם של משטה אני בד".

בספר צדה-לדרך (המאמר הרביעי ב, ב) ומטה-משה (עמוד גמילות-חסדים ד, ג) מובא שלרופא אסור ליטול שכר החכמה, אך בהמשך דבריהם כתבו: "הרופא שהתנה בשכר גדול רשאי... שאין זה דומה לרביית שיוצא בדיינים, התורה אמרה 'וחי אחיך עמך'... אבל זה שנתן לו החיים והשלום אינו מן הדין שיקפחו שכרו, שאם לא כן נעלת דלת לפני החולים".

10. מכאן לכאורה עולה כדעת הרדב"ז (חי"ג, סי' תתקפו), כמבואר להלן בהערה 14.

11. לדעה זו גם ההיתר שלא לשלם כפי שהתחייב עבור החליצה, הוא מפני חיוב המצוה. לעומת זאת לדעת הרמב"ן והרשב"א (יבמות קו, א) אין כאן חיוב ממש לחלוץ, ומותר היה ליבם. ראו גם מחנה אפרים הל' שכירות סי' טו.

12. ראו עוד במאמרו של ד"ר שמואל קוטק, "רפואה והלכה בספר חסידים: נטילת שכר טרחה של רפואה", אסיא לו (כסליו תשמ"ד).

13. ראו גם שו"ת בעי-חיי (יו"ד סי' רלו) שכתב: "כשאינו מפסידו ממקום אחר... יכול לומר קים לי כמאן דפטרני".

14. מחנה-אפרים (הל' שכירות סי' טו); מטה-יהודה (יו"ד שלו); שו"ת משיב-דבר (סי' נא); שדי-חמד (חי"ד מערכת השי"ן כלל כג; ר"ה ב, יז); מסגרת-השלחן (יו"ד שלו, ג); שערי-רחמים (או"ח סי' יד); הלכות הגר"א ומנהגיו (מצות תפלה, עמ' קכ); וכן משמע בט"ז (יו"ד שלו, ג) עפ"י השדי-חמד ושערי-רחמים שם.

אולם מובא בשו"ת הרדב"ז (סי' תתקפה) שאם "אין שם רופא מובהק כמותו, נ"ל שאפילו הרמב"ן ז"ל מודה שאין לו אלא שכרו... ואם נתן מפני שחשב שמחוייב מן הדין ליתן, הויא מתנה בטעות ומוציאין ממנו". כיוון שאין רופא מובהק כמותו, נחשב הדבר כאילו המצווה מוטלת עליו בלבד. אולם בשו"ת ציץ-אליעזר (חי"ה, רמת-רחל סי' כה), מסיק בסוף דבריו, שגם אם אין שם רופא אחר, אם לא גילה דעתו מראש שנותן רק מן ההכרח, חייב לשלם. לעומתם כותב הט"ז (יו"ד שלו, ג): "כיון דלאו ידידה לחודיה רמיא מצוה זאת - דהא כל אדם יוכל להתחכם ללמוד רפואות".

נראה שלדעתם גם רמב"ן בסוף דבריו מתיר לרופא ליטול שכר חכמתו, מצד תקנה.¹⁵ אולם אם כך, נשאל: מדוע דיינים אינם רשאים ליטול שכר? והרי התורה חשובה יותר!

אולי ניתן למצוא לכך תשובה בדברי רמב"ן עצמו, על פי גרסת הפרישה (יו"ד שלו, טז), שאיננו יכולים לכופ את הרופא על קיום המצווה. הר"ש גורן (אסיא לט, טבת תשמ"ה, שביתת הרופאים לאור ההלכה) מוכיח מכאן, "שמצווה המוטלת על כל העולם אין יכולים לכופ על היחיד".¹⁶ בניגוד למצנת השבת אבדה המוטלת על המוצא לבדו, מצנת ריפוי חולים מוטלת על כל העולם.¹⁷ ובניגוד למצוות רבות אחרות, שיכול האדם לבחור שלא לקיימן - כגון שלא לדון, או שלא ללמד תורה כדי ללמוד בעצמו¹⁸ - רופא חייב לטפל בכל חולה שבא לפניו, כמבואר בטושי"ע (יו"ד שלו, א): "ואם [הרופא] מונע עצמו הרי זה שופך דמים ואפילו יש לו מי שירפאנו, שלא מהכל אדם זוכה להתרפאות".¹⁹ ואינו רשאי להשתמט מכך. הרי שביחס לרופא, מצווה המוטלת על כל העולם מוטלת על היחיד. לכן, דווקא עבור הרופא נדרשת תקנה המתירה לו לבקש ממון הרבה. אמנם כך הוא גם מפסיד משכר המצווה (ראו להלן ד/2), אך בדיוק מסיבה זו, גם כל חובת המצווה כבר אינה נופלת על הרופא היחיד לבדו.

התשב"ץ (ח"א סי' קמה; ח"ד חוט-המשולש סי' כ) מרחיק לכת, וסובר שרופא רשאי להתנות על כל סכום שירצה, כי האיסור הוא רק "היכא דלא פסק עמו שכר קודם עשייתה", ו"כל מצוה דרמיא אכוליה אלמא אין חייב לעשותה בחנם". מכאן שמותר לקחת תשלום עבור קיום המצוות בכללותן.²⁰ אך בספר שערי-רחמים (או"ח סי' יד; ראו גם שדי-חמד מערכת ר"ה ב, יז) הקשה על התשב"ץ ודחה מכול וכול את האפשרות להסיק מדברי רמב"ן היתר כללי לקבל שכר עבור מצוות שאדם עושה עבור חברו. אחרת

15. גם הרמ"ד הלוי ("שביתת הרופאים בהלכה", ברקאי ב', עמ' 22-33) כותב שלדעת רמב"ן רופא רשאי ליטול שכר חכמתו, אך ראו הערת עורך (הר"ש ישראל) מס' 2 המקשה עליו.

16. בדומה למצנת הצדקה - ראו מאמרי, "האם חובה לתת צדקה לכל פושט יד?", תחומין לג, בעמ' 172.

17. אם כדעת הט"ז (יו"ד שלג, ג), "דהא כל אדם יוכל להתחכם ללמוד רפואות", ואם כדעת הלבוש (שם), שהחייב מוטל על "כל מי שהוא יודע רפואות".

18. כמבואר במחנה-אפרים (הל' שכירות-פועלים ססי ח): "הוראה ולימוד שאינו מחוייב בהם היכא שהוא רוצה ללמוד בעצמו". בט"ז (או"ח תכט, א) עפ"י הגמרא (בי"מ צ, א; ראו גם שבת ג, ב) מבואר שרק שלושים יום לפני החג הרב מחוייב לענות על שאלות היום, ומעבר לכך אינו חייב לענות על שאלות שאינן שייכות למסכת שברצונו לעסוק. שמעתי מהרה"ר לירושלים, הר"א שטרן, שאין להקשות מהמובא בשו"ת חתם-סופר (חו"מ קסד), המתייחס רק לאיסור קבלת תשלום.

19. מקור הדין בירושלמי (נדרים פ"ד ה"ב), המתיר לרופא לטפל במי שמודר ממנו הנאה, גם אם יש מי שירפאנו, ש"לא מכל אדם זוכה להתרפאות". לדעת הריטב"א (נדרים יב, ב בדפי הרי"ף) ומשמע ברמב"ן (תורת-האדם שם) ובכסף-משנה (נדרים ו, ח) שההיתר מתייחס גם לחולה שאין בו סכנה. לעומת זאת, לדעת קרבן-העדה (שם) ההיתר הוא משום "חשש סכנת נפשות". נראה שהלשון בטור ובשו"ע "הרי זה שופך דמים" הוא לאו דווקא, שכן מיד לפני כן מובא שריפוי חולים הוא "בכלל פיקוח נפש", על אף שנראה שהדין מתייחס גם לחולים שאינם יכולים לבוא לידי סכנה. ובאמת, מה ההסבר שאף ללא פיקוח נפש מותר? יש לומר כי הוא כמו מחזיר אבדה, שהגמרא בנדרים קובעת "דמידעם דנפשיה קא מהדר ליה" - את שלו מחזיר לו. במקרים אלו נראה שאם מסרב לטפל בהם, עובר על "לא תוכל להתעלם". אולם ברור שבחולה שאין בו סכנה, רשאי הרופא לקבוע את מועד הטיפול ומקומו, ואם החולה פונה אליו מסיבות של נוחות, ולא כי הוא סומך עליו יותר מרופאים אחרים, נראה שרשאי לדחותו. כך מובא בשו"ת תשובות-והנהגות (ח"א חו"מ סי' תתצז), שאם החולה פונה לרופא יהודי בגלל שלוקח שכר נמוך יותר מרופא גוי, נראה ד"לא אמרינן בזה דלאו מכל אחד זוכה אדם להתרפאות". כאמור בהערה 2 לעיל, יש הסוברים שכל החייב לטפל בחולים, וממילא האיסור ליטול שכר החכמה, הוא רק במקרים שהחולה יכול לבוא לידי סכנה.

20. כך מובא גם בספר שנות-ימין (ח"א דרוש יב, בהרחבה) אך בשדי-חמד (מערכת ר"ה ב, יז) מבואר ע"פ השמטות בספר, שחזר בו.

לא ניתן להבין את הסוגיות בגמרא האוסרים ליטול שכר כדי לדון, אפילו אם מראש התנה על כך. לכן לדעתו, "גם הנותן עבר אלפני עור". בשדי-חמד הוסיף להקשות: "אם כן גם שכר לימוד מותר ליטול, שהרי כל אדם יכול להתחכם ללמוד... ואם כן, הא דמה אני בחנם וכו' היכי משכחת לה?"

יש לתרץ קושיות אלו, בכך שהתשב"ץ (ח"א סי' קמה) חולק על כל הפוסקים,²¹ האוסרים על דיינים ליטול שכר בטלה דלא מוכח (ראו להלן פרק ד). לדעתו שכר בטלה דלא מוכח, מותר אך מכוּעַר. בהמשך דבריו הוא עורך השוואה בין שכר בטלה דלא מוכח של דין לשכר החכמה של רופא, שבשניהם "אין לה דמים". לכן לדעתו נראה שבשניהם רשאי להתנות על שכרו ללא הגבלה, ואין בכך איסור, אלא רק כיעור.²² הרי שלדעתו יש להתייחס לאיסור של הרופא ליטול שכר חכמתו כאיסור של הדיין ליטול שכר בטלה דלא מוכח, שאין בו איסור, אלא רק כיעור.

2. דוחקא דציבורא ועת לעשות

בשו"ת אגרות-משה (ח"ח יו"ד סי' נב) מובא ש"מאחר שכמעט אין אחד שמוכן לטרוח ולהוציא הוצאות הנדרשות להיות רופא בלי שידע שיהיה מותר לו לקבל שכר כזה שנותנים, הוי ממילא כאלו התנו [החולים] מעיקרא שיתנו להם שכר כזה".

על כך לכאורה יש להקשות מדברי הסמ"ע (חו"מ רעב, יז; ראו גם מחנה-אפרים הל' שכירות סי' טו) שכתב: "מה שהוא עליו לעשות משום מצוה, כגון פריקה ודין ולימוד תורה וכיוצא בו, **דאסור לקבל עליה שכר אף אם ירצו ליתן לו**". כך כותב הב"ח (חו"מ ט, ט-י), שאם בעלי הדין נותנים לדיין מעצמם שכר בטלה דלא מוכח, הוי מכוּעַר ואסור. כך גם משמע מדברי כל הפוסקים ביחס לשכר השבת אבדה.²³

אלא, יש לחלק ולומר שהדברים באגרות-משה מתייחסים להיבט הציבורי, וההיתר לקבל שכר שלכאורה אסור, הוא משום "דוחקא דציבורא".²⁴ לפי היתר זה מותר לרופא גם לקבל שכר עתק, כל עוד הוא בגדר המקובל, עבור ניתוחים ופרוצדורות מורכבות, שללא ספק נכללים בגדר שכר החכמה. שכן כדי שאנשים יהיו מוכנים להיכנס להשקעה רבת השנים הנדרשת לשם כך, כשבמהלך כל השנים הללו הם אינם מקבלים תמורה כספית הולמת כלל, צריך שבסוף הדרך יהיו גם כאלו ששכרם יהיה גבוה וחריר.

באופן אחר, הר"מ שטרנבוך (הלכות הגר"א ומנהגיו, מצות תפלה, עמ' קכ-קכא) כותב שהותר לרופאים ליטול שכר חכמתם גם משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך". כך כתב גם הרח"ד הלוי ("שביתת הרופאים בהלכה", ברקאי ב', עמ' 22-33), שראה בהיתר לקבל שכר חכמה תקנה ציבורית, משום פיקוח נפש, כדי שתהיה מערכת רפואית ברמה נאותה, בדומה למובא בקרבן-נתנאל (ירושלמי נדרים פ"ד ה"ג): "הא דמלמדי משניות נוטלין שכר הוא מדרבנן, דיש כח ביד בית-דין לעקור דבר מן התורה בדבר שהוא לקיום

21. רמב"ם (הל' סנהדרין כג, ה); רא"ש (בכורות ד, ה); טוש"ע (חו"מ ט, ה).

22. אמנם הוא ממשיך וכותב שאין הדעת מקבלת שדיין יוכל להתנות על שכרו ללא הגבלה. בספר שנות-ימין (שם) תמה על כך.

23. אמנם אם קיבל במתנה, מבלי לבקש, מותר. כפי שהותר עבור לימוד תורה (מערכי-לב דרוש יד, ערך עסק התורה, לעניין קבלת תשלום עבור עשיית מצוות לחברו), כדעת הש"ך (יו"ד רמו, כא) והט"ז (שם, ז), בניגוד לדעת הרמ"א (שם) המתיר לקחת רק דורות קטנים.

24. כך הסביר לי הרב שבתי רפפורט (חותנו של הר"מ טנדלר ועורך חלק מכתבי הר"מ פיינשטיין).

התורה". הוא משווה זאת להיתר של רבנים ותלמידים לקבל שכר כדי להגדיל תורה ולהאדירה, אשר פוסקים רבים התירו משום "עת לעשות לה'".²⁵

אולם נראה שיש מקום לדון בסוגיא זו. שהרי מן הראוי שהמניעים העיקריים של ההולכים לעסוק בתחום הרפואה, יהיה הרצון לעזור לזולת והעניין הרב שיש בעבודה עצמה, ובוודאי לא חמדת הממון, שבסופו של דבר עלולה להביא גם לשחיתות ולפגיעה בחולים. ובאמת, ידוע לכולם שהשכר לשעת עבודה של רוב הרופאים במדינת ישראל אינו גבוה, ולמרות זאת הביקוש להתקבל ללימודי רפואה גדול לאין ערוך מההיצע, ודרישות הסף לפקולטות לרפואה גבוהות יותר מבכל תחום אחר. נראה אפוא שהמניע העיקרי לבחירה במקצוע הרפואה אינו כלכלי.

ניתן למצוא תימוכין לגישה זו בדברי הפוסקים. בשו"ת ציץ-אליעזר (ח"ה רמת-רחל סי' כה) כתב: "דיו לנו בצרת שכר הרופאים המעבירים עלינו את המדה", ובספר מסגרת-השלחן (יו"ד שלו, ג) באמצע המאה ה-19 כבר כתב: "ומה נאמר בדורות הללו דהרופאים לוקחים לביקור חולים יותר מן הראוי לשכר טרחן ועמלן, ודמיי"ם בדמיי"ם נגעו מלה בסל"ע, והחולים וקרוביהם זלים זהב מכיס לגדל פר"ע לרופאים אנשי דמיי"ם וחכמ"ה".

לדעות אלו, כשהרופאים דורשים סכומים שרבים בציבור אינם יכולים לעמוד בהם, אזי השכר הגבוה הוא זה שנועל את הדלתות בפני החולים. לכן יש למצוא את האזון הנכון בין השכר ההוגן והראוי לרופאים לבין מגבלות הציבור והמערכת הציבורית.

3. לימודי הרפואה

מובא בפרישה (יו"ד שלו, יא; ש"ך שלו, ה): "שכר הלימוד אסור - פירוש, שלמד הרופא לחולה או להתעסק עמו שיעשה לרפואתו כך וכך". הרב שאול ישראלי (חוות בנימין ח"ג סי' קי) מסיק שרק עבור שכר ההוראה לחולה, שיש בה מצווה, אסור ליטול שכר. אולם עבור לימודי הרפואה, שכשלעצמם אין בהם מצווה, מותר לבקש כל ממון שרוצה שהרי "חכמתו מכר לו ואין לה דמים". לדעתו כך סובר גם הט"ז (יו"ד שלו, ג), הכותב "שמתחילה לא היה חיוב עליו ללמוד זה" ולכן יכול לבקש על כך כל מחיר שירצה. אולם על דרך הפשט נראה שהט"ז מתייחס לדברי הרמב"ן, שלא עליו בלבד מוטלת החובה לקיים את המצווה כי "מתחילה לא היה חיוב עליו ללמוד זה", אלא חובה זו מוטלת על הציבור כולו.

לגישה זו, למעשה אין משמעות לאיסור על הרופא ליטול שכר עבור החכמה והלימוד, כי על אף שכיום לימודי רפואה מצריכים השקעה רבה לאין ערוך מבעבר, תמיד נדרש להשקיע זמן ללימוד מקצוע זה, וממילא יוכל הרופא לדרוש כל שכר שירצה, ולא מצינו בפוסקים התייחסות לכך. קשה גם להתייחס ללימודים רשמיים שלומדים באינספור אוניברסיטאות כ"חכמה שאין לה מחיר". יש מקום לדון ביחס ללימודי ההתמחות, אולם בתקופה זו מקבל הרופא ממילא שכר בטלה.

ד. שכר הבטלה

ביחס לאופן חישוב שכר הבטלה לרופאים מובא בשבט-יהודה (יו"ד שלו, ב) ש"אופן ההשערה בביטול [לרופאים], דינו כדין השבת אבידה דבחו"מ סי' רסה". דין זה מחייב

25. תשב"ץ (ח"א סי' קמז); אברבנאל (נחלת-אבות ד, ה); כסף-משנה (הל' תלמוד-תורה ג, י); ש"ך (יו"ד רמו, ה); באר-שבע (הוריות י, א); שו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קסד); חיד"א (ברכי-יוסף יו"ד סי' רנה); שו"ת ברכה יו"ד סי' רנה-ו). לגבי תשלום עבור לימוד תורה, שהותר בתנאי שאינו מבקש, ראו: הרב חיים פלאג'י בנשמת-כל-חי יו"ד סי' נו ואור-החיים בראשון-לציון יו"ד רמו, כא.

שיהיה "שכר בטלה דמוכח", כמובא בשו"ע (חו"מ ט,ה) ביחס לשכר דיינים: "והוא שיהיה ניכר לכול שאינו נוטל אלא שכר בטלתו, כגון שיש לו מלאכה ידועה לעשות בשעה שיש לו לדון, אומר לבעלי הדין: תנו לי שכר פעולה של אותה מלאכה".

כל זה שייך במי שיש לו עיסוקים נוספים שמקבל עבורם שכר. אך מה דינו של מי שאינו מתפרנס מעיסוקים אחרים, דוגמת הרופאים בימינו?

1. דייני גזירות ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה

בגמרא (כתובות קה,א) מובא: "אמר רב יהודה אמר רב אסי: גוזרי [דייני] גזירות שבירושלים היו נוטלין שכרן תשעים ותשע מנה מתרומת הלשכה".²⁶ ובהמשך (שם קו,א): "אמר רב יהודה אמר שמואל: ת"ח המלמדין הלכות שחיטה לכהנים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה. אמר רב גידל אמר רב: ת"ח המלמדים הלכות קמיצה לכהנים נוטלין שכרן מתרומת הלשכה".

הראשונים²⁷ מסבירים ש"כל שעה היו יושבין בדין ולא היו עוסקין בשום מלאכה ולא היה להם במה להתפרנס והיה מוטל על הציבור לפרנסן". מסביר הריטב"א (שם) שמצב כזה אינו כלול באיסור, ולכן לא נדרש כאן תנאי של בטלה דמוכח. דהיינו, שכרם אינו בתמורה לשיבתם בדין, אלא משום "שאי אפשר למות ברעב והיו צריכין ליטול כדי פרנסתם" (רא"ש שם). תוס' (בכורות שם) ורא"ש (שם) מוסיפים, שאפילו אם יש לו במה להתפרנס, שאז לכאורה יחול עליו האיסור לקבל שכר, אך הוא מניח את כל עסקיו האחרים כדי ללמד תורה, השכר שהוא מקבל נחשב כשכר בטלה דמוכח, וכך נפסק בשו"ע (יו"ד רמו,ה).²⁸

הריטב"א (נדרים לו,ב ובדפי הרי"ף שם) מביא את דייני הגזירות כדוגמא לשכר בטלה דמוכח. בדרך זו הלכו גם האחרונים (שו"ע הרב, הל' תלמוד-תורה א,ב; אורים-ותומים ט,ט לענין דיינים, הביאו נתיבות-המשפט ט,ט ופתחי-תשובה שם,יב; שו"ת אגרות-משה ח"ז חו"מ סי' נט), שהרחיבו את גדרי ההיתר של שכר בטלה דמוכח, כך שיכלול גם את מי שאין לו אמצעי פרנסה אחרת. מעצם העובדה שהוא מלמד במשך כל היום, גם אם אינו עוסק בשום אומנות או מלאכה, הוא רשאי להתייחס לזמן ההוראה כבטלה דמוכח, "לפי שאילו לא למד עמהם כל היום בוודאי היה מוכרח לעשות איזה עסק להחיות נפשו ונפשות ביתו, ועכשיו שלומד עמהם כל היום ואינו עוסק כלל, אין לך שכר גדול מזה".²⁹

26. מסביר הראב"ד (מובא בשטמ"ק כתובות קה,א) ש"הגזירות שלהן היו לצורך עבודה, שעל כל עובדי עבירה היו גוזרין גזירות וקונסין אותו כדי ליסרן, בין במקדש בין בגבולין, משום הכי נוטלין שכרן מתרומת הלשכה".

27. תוס' (כתובות קה,א ד"ה גוזרי, לדעת רבי; בכורות כט,א); רא"ש (בכורות כט,א); תלמידי הרשב"א (שטמ"ק שם); ריטב"א (שם)

28. לעומת זאת, לדעת אברבנאל (נחלת-אבות ד,ה) ההיתר לקבל שכר בטלה הוא מיוחד רק לדיינים. לדעת הרמב"ם נראה שההיתר של דייני גזירות שבירושלים ליטול שכר מתרומת הלשכה, הוא דין מיוחד למקדש ולירושלים, שלא נהג במערכת המשפט הכללי, שכן הרמב"ם לא הביאו בהל' סנהדרין אלא בהל' שקלים (ד,ז). גם לדעת הרב קאפח (בפירושו לרמב"ם שם) היתרים אלו נובעים מטעמים מיוחדים: דייני הגזירות נטלו שכר כי "כן הדין מוטל על הציבור, לפרנס הפרנס הממונה על הציבור". במקום אחר (הל' תלמוד-תורה ג,ג) הוא מפרש שגוזרי הגזירות היו "פקחים עירוניים, וכל מי שמצאו משקלותיו חסרות או מפקיע שערים - קונסין אותו", ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה לכהנים קיבלו שכר על לימוד המקצוע ואימון היד, לכן אין לקשר זאת ללימוד התורה ולמצוות אחרות. לעומת זאת, הרב אהרן סולובייצק (פרח מטה אהרן' הל' תלמוד-תורה א,ז) כותב שלדעת הרמב"ם, אדם שמלמד כל היום - מותר לו לקחת שכר בטלה, מעצם היותו עוסק בכך במשך כל היום, באופן שאינו יכול להתפרנס מדבר אחר.

29. נראה שהראשונים כתבו ששכרם של דייני הגזירות נובע מכך שלא היה להם ממה להתפרנס, ולא מדין שכר בטלה דמוכח, כדי לתת מענה לכל האפשרויות, כי לדעתם רק מי שכבר יש לו ממה להתפרנס רשאי ליטול

לדעת הר"מ שטרנבוך (הלכות הגר"א ומנהגיו עמ' קכב בהתייחס למוהלים, וראו גם שם, עמ' קכ-קכא) היתר זה מתייחס רק למי שבדומה לדייני הגזילות, משועבד לבני העיר, כגון מלמדי התינוקות. אולם רופא עצמאי, הקובע לעצמו את שעות פעילותו וגובה את שכרו מהחולים עצמם, אינו נכלל בהיתר זה.

לעומת זאת, לדעת הרח"ד הלוי ("שביתת הרופאים בהלכה", ברקאי ב), כיוון "שמניח כל עסקיו ומשאו ומתנו וכדברי הרא"ש לגבי לימוד תורה, חובה לספק להם שכר". לכן, "אם רופא פרטי הוא, יש לקבוע שכר בטלתו מכל חולה הבא אליו במידה סבירה שתספק כל צרכי ביתו בכבוד".³⁰

ביחס לשאלת היקף השעות שהרופא צריך להיות זמין לציבור כדי להיחשב כמי "שמניח כל עסקיו", מובא ברא"ש (שם): "וכן אילא ביבנה (בכורות כט,א), שהתירו לו חכמים ליטול שכר [נפרד עבור כל בהמה ובהמה שבדק], לפי שהכל היו מביאין אליו בכוריהן כל היום והיה צריך להיות בטל מכל מלאכה". מכאן ומהתוס' בבכורות נראה שהתנאי הקובע, המתיר נטילת שכר, הוא שאין לו במקביל אפשרות להתפרנס מעיסוק אחר. ברור לגמרי שבימינו, גם רופא הבוחר שלא לעבוד במשרה מלאה ולהרוויח פחות, אינו יכול במקביל לפרנס את עצמו באופן ראוי רק מעיסוק אחר.

מהאמור לעיל נראה, שאדם שמעולם לא הייתה לו מלאכה או תעסוקה קבועה אחרת, וכל מלאכתו אינה אלא לדבר מצוה (בין להוראה ובין לרפואה), אין כל אפשרות לחשב את גובה שכר בטלתו. במקרים אלו, הכללים הרגילים של שכר בטלה דמוכח אינם יכולים לחול.³¹ בסעיף הבא ננסה לברר את גבולות השכר המותרים במקרים אלו.

2. אטו ברשיעי עסקין - גבולות השכר

בהמשך הגמרא (כתובות קה,א) מובא: "אמר רב יהודה אמר רב אסי - גוזרי גזירות שבירושלים היו נוטלין שכרן תשעים ותשע מנה מתרומת הלשכה. לא רצו - מוסיפין להם. לא רצו!! אטו ברשיעי עסקין!! אלא לא ספקו [=לא הספיק לצרכיהם], אע"פ שלא

שכרו מצד דין בטלה דמוכח. בהמשך נראה שגובה שכרם של דייני הגזירות נגזר אך ורק מצרכיהם. הרי שאין לסיבת ההיתר של דייני הגזירות ליטול שכר כל השלכה על גובה שכרם. כך משתמע מלשון התוס' בבכורות וכך עולה משו"ת חתם-סופר (יו"ד סי' קסד), שכתב ששכר בטלה דמוכח הותר כיוון שפרנסתו קודמת. לכן, אפשר לתלות את שכרם של דייני הגזירות גם בנימוק של בטלה דמוכח, מבלי לראות בכך מחלוקת. לפיכך, אין סתירה בין הריטב"א בכתובות הסובר כדעת התוספות בבכורות, לבין הריטב"א בנדרים המביא את דייני הגזירות כדוגמא לשכר בטלה דמוכח.

אמנם, בשו"ת אגרות-משה (ח"ז, חו"מ סי' נט) מחלק בין מי שאין לו במה להתפרנס ולכן מוטל על הציבור לפרנסו, ש"זהו שיעור קטן מאוד, כשאין לו מה לעשות, שאם כן לית לו בטלה דמוכח שיהיה רשאי ליטול שכר, מותר לו ליטול עכ"פ כפי מה שצריך לפרנסה שהוא דוקא בצמצום גדול", לבין שכר בטלה דמוכח, שהוא עיקר ההיתר למלמדים לקבל שכר, "שודאי היה עושה מלאכה אחרת שהיה מרויח יותר". אולם לפי זה, לכאורה הריטב"א בכתובות סותר את הריטב"א בנדרים. וכפי שנראה בהמשך, לא כך השתכרו דייני הגזירות. ראו להלן הע' 34, שאם אינו נצרך לכך, גם שכר בטלה דמוכח אסור, הרי שלכאורה בשני המצבים השכר דומה.

30. בשונה מהתוס' לעיל בכתובות, התוס' בבכורות המתייחס לדייני הגזילות משמיט את המילים "שכל שעה היו יושבים בדין" ובמקום זה כותב ש"כל עסקם היה על זה". אולי ניתן להסיק מכאן שהגורם המרכזי אינו השעבוד, אלא היעדר היכולת להתפרנס במקביל מעיסוק אחר.

31. בשו"ת אגרות-משה (ח"ח יו"ד סי' נב) מעלה סברה, שבמקרים אלו גדרי שכר בטלה כלל אינם שייכים, ומותר לרופא גם להתעשר. לעומת זאת, בשו"ת אגרות-משה ח"ז, חו"מ סי' נט, מובא שמלמד או ר"מ שאינו יכול להרוויח יותר בעבודה אחרת, אינו רשאי לדרוש תוספת שכר.

רצו - מוסיפין עליהם", ופירש רש"י: "ברשיעי עסקינן - שנוטלין שכר לדון יותר מכדי חייבה", וכך מובא בשמו גם בכסף-משנה (הל' תלמוד-תורה ג, י) ובב"ח (יו"ד סי' רמו).³²

בביאור סוגיה זו הובאו שלוש התייחסויות:

א. הב"ח מפרש ע"פ רש"י: "אלמא דאסור יותר מכדי סיפוקו, כל שכן דלהתעשר אסור". כך כותב גם המחבר בשו"ת אבקת-רוכל (סי' ב), ש"יותר מכדי תשלום פרנסתם אסור", כמו גוזרי גזירות שבירושלים. כן דעת רבינו שמחה הכהן (הובא במחנה-אפרים הל' שכירות-פועלים סי' ח ובשערי-רחמים או"ח סי' יד), ספר שמות-הגיטין (הקדמה ד"ה ע"א; הובא גם בשנות-ימין ח"א דרוש יב) וספר שנות-ימין (ח"א דרוש יב).³³

ב. בשו"ת חתם-סופר (חו"מ סי' קסד, קסו) למד מכאן ש"אם אינם מספיקים לו די צרכו בריווח, אינו מהראוי ש[הרב] יסרב ויבקש הוספה בכל זמן ועידן ולהעמיס על הציבור העמוסים בלאו הכי". לכאורה, כך סובר גם התויו"ט (להלן בפרק ו').

ג. לדעת התשב"ץ (ח"א סי' קמה), דייני הגזירות נהגו "**מדריך חסידות**... [שלא] ליטול כדי ספק".

אין לחלק בין הסוגיה בגמרא העוסקת בדיינים, וקובעת שכר על-פי צרכי פרנסתו, לבין מצות רפואה והשבת אבדה.³⁴ לכן על כל פנים, גם רופאים - אין מן הראוי שידרשו שכר מעבר לנדרש למילוי צרכיהם וצרכי משפחותיהם ברווח. יתרה מכך, רופא המפריז בדרישות שכר, למעשה מנצל את חכמתו, והרי אסור לרופא ליטול שכר חכמתו.

יחד עם זאת, בשביתת הרופאים הגדולה בשנת 1983, פסקו הרבנים הראשיים שכשיש סכסוך בין הרופאים למעבידיהם יש לפנות לבוררות (אסיא לו, כסלו תשמ"ד,

32. גם הר"מ פיינשטיין (בהערה 29), הכותב שעיקר ההיתר למלמדים לקבל שכר הוא משום שכר בטלה דמוכח, "שודאי היה עושה מלאכה אחרת שהיה מרויח יותר", משווה בין דרישות המלמדים לתוספת שכר, לשכרם של דייני הגזירות שבירושלים, שאם שכרם אינו מספיק, הדין הוא שאפילו לא רוצים, מוסיפים להם. בכל אופן, בין אם ההיתר לקבל שכר הוא משום שכר בטלה דמוכח, שאחרת היה מתפרנס באופן אחר, ובין אם ההיתר הוא משום שאינו עוסק במלאכה אחרת ואין לו במה להתפרנס, יש לדמות את שכרם של העוסקים בצרכי מצוה בימינו לזו של דייני הגזירות שבירושלים, כמפורט בהמשך, באבקת-רוכל, בב"ח, בשו"ת חתם-סופר ובפוסקים נוספים.

33. אמנם הוא מפרש, על-פי רבינו מוהר"א (ראו גם שיטה-מקובצת שם), שהאסור חל דווקא על דייני הגזירות, משום שלא היו אחרים כמותם הראויים לשאת בתפקיד זה.

לדעתו, הרמב"ן מתיר לרופא לבקש שכר החכמה כיוון שמותר לקחת שכר על מצוות המוטלות על כלל הציבור (כדעת התשב"ץ). לכן, דווקא על דייני הגזירות נאסר לקבל יותר משכר בטלתם. אולם, בשדי-חמד (מערכת ראש-השנה ב, יז) מבואר על-פי השמטות בספר, שחזר בו מסברא זו.

34. בספר שערי-רחמים (שם) מובא "דגם בהוראה ולימוד, שרי ליטול עד כדי הפסד שכר פעולתו, כההיא דהשבת אבידה ממש, ודא ודא חדא היא וכחדא שריין". בספר שנות-ימין (שם) כתב ש"בנוטל שכר לדון יותר מכדי חייו - הוי רשיעא, ואין לחלק מדינא למצוה, כי שכר דינא ושכר המצוה שוים הם בטעמיהם משום מה אני בחנם". אבל לעני"ד יש בכל זאת חילוק בין שכר בטלה של משיבי אבדה ורופאים לבין שכר בטלה של מורי הוראה ודיינים. בהתייחסו לשכר מורי הוראה, כותב החתם-סופר (שו"ת, חו"מ סי' קסד) ששכר בטלה דמוכח הותר למורי הוראה משום שפרנסתם קודמת, ואם אינם נצרכים לכך, אסור להם ליטול שכר כלל (ראו גם: כסף-משנה הל' תלמוד-תורה ג, י; שו"ת אבקת-רוכל סי' ב; רמ"א יו"ד רמו, כא; שו"ע הרב הל' תלמוד-תורה ד, טז; תשב"ץ מגן-אבות סוף ד, ה). מכאן, שלרב ולדיין העוסקים בהוראת התורה הותר ליטול שכר בטלה דמוכח רק כשנדרשים לכך לצורך פרנסתם. לעומת זאת, בדין השבת אבדה כותב הרמב"ם (פרהמ"ש ב"מ ב, יא): "והרמז מן התורה שיש לאדם להקדים עצמו על זולתו, הוא דאמר רחמנא 'אפס כי לא יהיה בך אביון', כאילו אמר **אין אתה חייב להסיר רעה מאחר, אלא כשלא יבא לך כעין אותה רעה שהסירות ממנו**". ובלבוש (רס"ה, א) ביחס לשכר בטלה אצל השבת אבדה כתב: "שלא חייבתו התורה להפסיד שלו ולהשיב של חבירו". עיקרון זה חל גם כשמוצא האבדה הוא עשיר שאינו נצרך לממון. כאמור לעיל, דין רופא נגזר מדין השבת אבדה.

מעמ' 44). יתירה מזו כתב הר"ש גורן, שעל המדינה לפרנס את הרופאים "שכל עיסוקם הוא במצווה של פיקוח נפש והצלת נפשות... בכבוד הראוי להם וברמה המקובלת בעולם" (אסיה לט, טבת תשמ"ה, מעמ' 32). וראו עוד בדברי הרח"ד הלוי שלהלן. גם לדעת הר"א בקשי-דורון (שו"ת בנין-אב סי' סט) מותר לרופאים להתנות על שכרם לפי שיקול דעתם, ואין בכך כל איסור. נראה שאין להתעלם גם מרמות השכר ומתנאי העבודה המקובלים של רופאים בעולם, בהשוואה יחסית למשכורות במדינת ישראל. אם כתוצאה מכך יש גם רופאים שמשכורתם גבוהה באופן ניכר מהנדרש לפרנסתם, לדעות אלו אין בכך כל איסור. אולי לכך התכוון הסמ"ג (לעיל הערה 8) ש"בעניין רפואות דרך בני אדם לתת דמים מרובים". דהיינו, שכשפרנסתו בכך, הולכים לפי השכר המקובל.

עיקרון דומה עולה גם מדברי הסמ"ע (חו"מ רסד, יט), המסביר מדוע בבורח מבית האסורין מותר לבעל המעבורת ליטול שכרו למרות שמחויב להצילו מדין "אבדת גופו": "והוא הדין לבעל מעבורת, שלא היה לו לעת עתה מי להעבירו, מכל מקום צריך ליתן לו שכר לאחר, כיון דכל השנה כשבא אחד ומבקש ממנו להעבירו או לעשות לו בכלי כזו או קלה או כבדה ממנו שדרכן ליתן עליה שכר, אינו מן הדין שיהא עדיף משום צורך הצלת ממונו או גופו. משום הכי צריך עכ"פ ליתן לו שכר כאינש דעלמא". יחד עם זאת כותב הר"מ שטרנבוך (שו"ת תשובות-והנהגות ח"א חו"מ סי' תתצז) "נראה לי דרופא הדורש שכר גבוה יותר מצורך פרנסתו, מפסיד הוא משכר המצוה דלהחיות נפש מישראל".³⁵

אולם גם לדעה זו, נראה שרופא המנצל עד תום את כללי הביקוש וההיצע, דהיינו את מונופול היכולת והידע המקצועיים הייחודיים שלו, אל מול נכונותם של אנשים לשלם כל הון שהם מסוגלים לגייס כדי להבריא ולהאריך את חייהם, מנצל בכך את חכמתו ועובר על איסור.

3. כשיכול להרוויח יותר מנכרים

מובא בשו"ת אגרות-משה (ח"ח יו"ד סי' נב) "שאם המשרד [של הרופא] בשכונה יהודית, אין הוכחה במציאות לגבי כמה היה יכול להרוויח אם היה בשכונת נוצרים".³⁶ בשונה מכך, כאשר אפשרויות הרווח האחרות ברורות ומוצקות, מובא בספר נשמת-אברהם (יו"ד שלו, יא): "כתב לי הרש"ז אורבך זצ"ל: נראה ברופא שיכול להרוויח ולקבל שכר גבוה בביה"ח של נכרים או להתעסק במחקר, אפשר דגם זה חשיב כשכר בטלה ומותר לקבל אותו השכר גם בביה"ח של ישראל". ושמעתי ממחבר הספר, פרופ' אברהם אברהם, שאין הכוונה לרופא שיכול להרוויח יותר על-ידי יציאה לחו"ל האסורה במקרה כזה (הרש"ז אורבך החמיר מאוד בדינים הקשורים ליציאה מארץ ישראל), וברור שאי-אפשר להיתלות בדבר האסור ולראות בו "שכר בטלה דמוכח".

לכאורה, היה ניתן להקל מעבר לכוונת הרש"ז אורבך, על-פי המשנה-ברורה (תקלא, יד) המתיר לצאת לחו"ל באופן ארעי לכל דבר מצווה או כדי להרוויח. מכאן

35. לשיטתו "טוב עושים הרופאים שעובדים במשך היום בבית חולים בשירות הציבור בשכר בטלה לבד, ובזה מקיימים המצווה ויש להם הזכות לרפאות חולים, ומלבד זאת מקבלים חולים באופן פרטי במשך כמה שעות ביום, שמזה יוכל להרוויח לפרנסתו כראוי לו".

36. על אותו עיקרון מובא בהגהות אמרי-ברוך (יו"ד סי' שלו): "יש לעיין, אם נזדמן להרופא חולה נכרי שיתן לו יותר מן הראוי, דינא לומר בכה"ג מותר ליקח גם מישראל". אולם בשו"ת אגרות-משה (ח"ח יו"ד סי' נב) כתב על כך "שבמציאות אינו רגיל שרופא ידחה מלעסוק עם גוי כדי לרפאות יהודי, ולעולם אין זה סיבה להתיר יותר מסתם שכר בטלה".

אולי נוכל להתייחס לאפשרויות הרווח הארעיות בחו"ל, גם אם הוא יכול להתפרנס בארץ, כשכר בטלה דמוכח.

אולם נראה שגם זה אסור. כדי שרופא יוכל לבקש שכר חריג, ויהיה לכך דין של שכר בטלה דמוכח, נדרש כי מומחיותו המיוחדת תהיה מוכרת וידועה לרבים. אדם כזה, שמפסיק לטפל באחיו שבארץ ישראל לטובת הנכרים שבחו"ל, ודאי נחשב כמי ש"מונע עצמו הרי זה שופך דמים" (טוש"ע יו"ד שלו, א). ולכאורה, אף שאינו מונע עצמו, הרי הוא מבקש שכר גבוה בשכר בטלה על עצם האפשרות לרפא בחו"ל.

בנוסף, כאמור לעיל ביחס לדייני הגזירות (ראו לעיל הע' 29), נראה שאדם שעוזב את כל עיסוקיו האחרים כדי להיות רב, דייין או מורה - הדיינים הרגילים של שכר בטלה דמוכח אינם חלים עליו. לכן, אולי אין באפשרויות פרנסה אחרות שיש לאדם כדי להצדיק שכר גבוה יותר מצד דין "שכר בטלה דמוכח", אלא יש לראות בכך רק היתר כללי לקבל שכר כנדרש לצרכיו ולצרכי משפחתו. אולם, כאמור לעיל (בהע' 34), אולי יש לחלק בין דייין או רב, שאם אינו נצרך לכך גם שכר בטלה דמוכח אסור, לבין מוצא אבדה ורופא, המותרים תמיד בשכר בטלה דמוכח.

ה. לימודי רפואה כשכר טרחה ובטלה

נראה שגם לימודי הרפואה יכולים להיכלל בשכר הטרחה. הרב שאול ישראלי (חוות-בנימין ח"ג סי' קי) כותב: "מעשה מה שהרופא לומד וטורח להכשיר עצמו למקצוע הרפואה, וכן ההוצאות הכרוכות בזה בשכר לימוד ועוד, אלה הם דברים שדומים להבאה ומילוי בהזאות, והרי הכשרה זו למקצוע הרפואה אין בה משום מצוה, שאין חובה על אדם להכשיר עצמו למקצוע הרפואה, שכן אין ענין זה רמיא על אדם מסוים, אלא תלוי בבחירתו החופשית". על אותה עיקרון מובא בשו"ת תשובות-והנהגות (ח"א חו"מ סי' תתצז), שלכאורה זמן והוצאות הלימודים וההתמחות - דינם כשכר בטלה. נוסף כאן, שבכל מקצוע יש תקופת לימוד והכשרה שאין מקבלים עליה שכר, אך טרחה זו ניתנת למדידה ואפשר לקחת אותה בחשבון בחישוב השכר.

האם ניתן להחשיב אפשרויות לימוד ופרנסה חילופיות ותיאורטיות של הרופא כשכר בטלה דמוכח? הרש"ז אורבך (מובא בנשמת-אברהם יו"ד שלו, יא) כתב ש"עבור זה שהיה יכול באותו הזמן שלמד רפואה ללמוד מקצוע אחר שהיה יכול בהיתר להרויח הרבה, מסתבר דאין זה חשיב כשכר בטלה". גם בשו"ת אגרות-משה (ח"ח יו"ד סי' נב) מובא "שאפילו אם מודדים שכר בטלה לפי חשבון שהרופא היה יכול ללמוד אומנות אחרת, מי יודע איזה אומנות [היה לומד ואם היה מצליח בה וכד']", ולכן לדעתו אין מכאן היתר לגבות תשלומים גבוהים כמקובל בארה"ב (אלא ההיתר לכך הוא מסיבה אחרת).

לעומת זאת, הרח"ד הלוי ("שביתת הרופאים בהלכה", ברקאי ב') כתב: "פשוט מעשה ששכר בטלה של רופאים הבטלים מכל מלאכה אחרת, הוא שכר אשר יספק את כל צרכי ביתם בכבוד גדול הראוי למעמדם שהרי לפי דרגת השכלתם, לו עסקו במסחר

וכדומה ודאי שהיו משתכרים שכר גדול ומכובד.³⁷ כך סובר גם הר"מ שטרנבוך בשו"ת תשובות-והנהגות (ח"א חו"מ סי' תתצז).³⁸

ו. תורנויות, משמרות והמגזר הציבורי

עצם זה שהרופאים מפנים את זמנם לעבוד בתורנויות ובמשמרות בבתי החולים, בקופות החולים ובקליניקות השונות, מתיר להם להתנות על שכרם מבלי שהדבר יחשב לאיסור. כך עולה מדברי התוס' יו"ט (בכורות ד, ו) ובדברי-חמודות על הרא"ש שם אות (יג) שכתב:

כי הא דכתב ב"י ח"מ סס"י כ"ח בשם תשובה להרשב"א, שלא אמרו הנוטל שכר להעיד עדותו בטילה, אלא בעדים שנעשו עדים כבר, שהם מצווים להעיד, ולא רצו להעיד עד שנטלו שכר, ודומיא דנוטל שכרו לדון שמצוה על ב"ד לדון בין איש לרעהו. אבל מי שאינו מחויב להעיד ונוטל שכר לילך ולהיות עד - אינו בדין זה לפי דעתו ע"כ. והשתא דאתית להכי, אף בדין יש לומר כן. שלא אמרו אלא בבואו לפניו לדין, אבל כשקובעין אותו להיות קבוע לדון, זה אינו בכלל המצוה. שכשאנו קבוע היום, היום יבואו לפנינו ולמחר לפני אחר. ולפיכך כשנקבע, רשאי להתנות בתחילת קביעתו ליטול שכר על כך ועל כך.³⁹

וכך כתב הרש"י אורבך (נשמת-אברהם יו"ד שלו, יא): "רופא שמשועבד להימצא בביה"ח, גם כן רשאי לקבל שכר עבור שעבוד זה". בדומה הרמ"א (אה"ע קל, כא), החולק על ר"ע מברטנורה מסי' קנד) כתב: "ויש אומרים דמתנין עם העדים שאם יקלקלו הגט שישלמו אותו, ומכאן זה מותר לקבל שכר הרבה, או מטעם דהעדים אסורים לישא הגרושה... וכן נוהגין".

יש החולקים על כך (שמות-הגיטין ורבנו שמחה הכהן שהובאו לעיל), וסוברים שגם דיינים היושבים באופן קבוע בדין, "אסור להם ליטול שכרן יותר מכדי חייהן", כדן דייני הגזירות, שגם הם ישבו באופן קבוע בדין. מדבריהם עולה שהוא הדין גם בשכר מצוות אחרות.

נראה שהמחלוקת כאן תלויה בפרשנות סוגיית דייני הגזירות, כפי שהובא לעיל - אם נטילת שכר היא איסור מוחלט או מידת חסידות. כך או כך, לא ראוי להפריז בדרישות שכר מעבר לנדרש לחיות ברווח.⁴⁰ גם כאן, נראה שרופא המפריז בדרישות שכר למעשה מנצל את חכמתו, והרי אסור לרופא ליטול שכר חכמתו.

לדעת ר"ת (כתובות קה, א תוד"ה גוזרי; ראו בהרחבה שערי-רחמים או"ח סי' יד), הותר לדייני הגזירות לקבל שכר כי האיסור על שכר דיינים הוא רק מבעלי הדינים, אך משל ציבור מותר. אולם גם לדעה זו, המגבלות על שכר גבוה מדי בעיני עומדות.

37. תשובתם של הר"מ פיינשטיין והרש"י אורבך ודאי תהיה שאמנם מבחינה סטטיסטית, רמת האינטליגנציה ויכולת ההשקעה הלימודית משפיעה מאוד על גובה ההכנסות, אולם כיוון שיש אלמנטים רבים נוספים שבסופו של דבר קובעים את גובה ההשתכרות, לא ניתן לנבא הצלחה כלכלית של אדם מסוים ברמת ודאות כזו שניתן להתייחס אליה כאל שכר בטלה דמוכה.

38. אמנם בתשובתו הוא מתייחס רק לזמן והוצאות הלימוד. אך לשאלתי, הרב הסביר לי שכונתו גם לאפשרויות לימוד ופרנסה אחרות, כדעת הרח"ד הלוי.

39. ראו גם: שו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תרכב); שערי-רחמים (או"ח סי' יד, ד"ה ואשר).

40. אמנם בסוגיות של אשת איש נדרשת חומרה יתירה. לגבולות שכר הדיינים בהקשר זה, ראו: שו"ת תשובות-והנהגות ח"א חו"מ סי' תרצז.

בכל אופן, היתרים אלו אינם חלים על רופאים שהולכים לבתי החולים הפרטיים רק כדי לבצע ניתוחים וטיפולים מתוכננים, ומקבלים על כך שכר עתק שאין דרך אחרת להגדירה אלא כשכר החכמה.

ז. סיכום

1. מובא ברמב"ן שאסור לרופא ליטול שכר החכמה והלימוד, אבל שכר הטורח והבטלה מותר. אבל אם התנה בשכר הרופא הרבה, חייב ליתן לו, שחכמתו מכר לו ואין לו דמים. אחרים סוברים שבכל אופן אין לרופא אלא שכר בטלתו, והלכה כרמב"ן.
2. נחלקו הפוסקים בהבנת דברי הרמב"ן. לדעת רוב רובם של הפוסקים, לכתחילה אסור לרופא לבקש "שכר חכמתו", אך אם החולה התנה עם הרופא על שכרו, הוא חייב לשלם לו כפי שהתנו. נראה שאחרים סוברים שמצד תקנה, גם הרמב"ן בסוף דבריו מתיר לרופא ליטול שכר חכמתו.
3. מעצם זה שכל עיסוקיו של הרופא הם בצרכי מצווה, מותר לו לקבל שכר, ושכרו יכול להיחשב גם כשכר "בטלה דמוכח", כדין דייני גזירות ומלמדי הלכות שחיטה וקמיצה. על דייני הגזירות נאסר לבקש שכר מעבר לנדרש לצרכי חייהם ולחיי בני ביתם, אולם נראה שיש הבדלי גישות בין הפוסקים ביחס לגדרי האיסור - האם מדובר באיסור גמור או במידת חסידות. בכל מקרה, רופא שמרוויח יותר מצרכי פרנסתו, נראה שמפסיד משכר המצווה.
4. בכלל שכר הבטלה, ניתן להחשיב גם את עלות זמן לימודי הרפואה וההתמחות. פוסקי ימינו נחלקו האם אפשר להחשיב בשכר הבטלה גם אפשרויות לימוד ופרנסה חילופיות תיאורטיות של הרופא. נראה שאפשרות הרופא לקבל שכר גבוה יותר בחו"ל אינה מתירה לו לדרוש שכר דומה במדינת ישראל, שבה מקובלת רמת שכר שונה, וזאת מעבר לעצם איסור היציאה מהארץ.
5. נראה אפוא שמותר לרופאים לקבל שכר כמקובל בתחום, ואין בכך כל פגם. ואף ששכר זה גבוה יחסית - שו"ת אגרות-משה ופוסקים נוספים בני ימינו ראו את השכר הגבוה שנוטלים הרופאים כתקנת הציבור, אולם בספר מסגרת-השולחן ובשו"ת ציץ-אליעזר כתבו נגד רופאים בתקופתנו שהעבירו על המידה. עם זאת, נראה שרופא הגובה שכר גבוה מהמקובל בשל היותו מקצועי יותר או טוב יותר מאחרים, נוטל בכך שכר חכמתו, והדבר אסור.